

HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

2/2024

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

HISTORICAL
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

Obsah

■ EDITORIAL

Historická sociologie osobnosti

Bohuslav Šalanda

5–9

■ STUDIE

‘Detestable Slaves of the Devil’: Religion as the ‘Third Pillar’ of the Civilizing Process

Lucy Císař Brown

11–27

Figurace – jaké možnosti a problémy jsou s tímto sociologickým konceptem spojeny

Jiří Šubrt

29–46

Sluch má dějiny: obrat ke zvuku a případ hluché reformace

Anna Kvíčalová

47–60

Paměti a vzpomínky jako neopomenutelný historický pramen? Emil Kellner a jeho „železničářské“ vzpomínky

Klára Fabiánková – Ivan Jakubec

61–74

Posun interpretačních rámců problematiky dějin motorizmu v české a slovenské historiografii

Mikuláš Jančura

75–90

K socialismu s humorem: Analýza satirických obrázků Rudého práva a Svobodného slova ve volebním klání roku 1946

Pavel Pešek

91–106

Historická sociologie genocidy: teorie vzniku genocidy podle Siniši Maleševiče

Karel Bauer

107–124

■ RECENZNÍ STAŽ

Josephine Quinn: How the World Made the West: A 4000-Year History

Jóhann Páll Árnason

125–132

■ RECENZE

Tom Holland: *Panství kříže: jak se formovala duše Západu*

Pavol Bebjak

133–135

■ ZPRÁVA

Společnosti v historické a srovnávací perspektivě

Petr Hönig

Historická sociologie osobnosti

Stává se mi dost často, že něco v běžném životě a případně i ve snu udeří na mou citlivou strunu. Jako kdyby se o dlouho odpírané slovo hlásilo podvědomí, nebo dokonce nevědomí. Takové přiznání by určitě ocenil všestranný psychiatr Vladimír Vondráček (1895–1975), o němž byla řeč v minulém editoriale *Pracovní a životní prostředí Vladimíra Vondráčka*. Následuje několik tímto způsobem rozeznělých myšlenkových tónů.

Obecněji řečeno, zabýváme se z pohledu oborů přítomných v našem časopise personální vrstvou dějin, přičemž je třeba rozlišit zejména člověka jako bytost, jeho bytostnou stránku. Zde nastupuje filozofie. Sociologie samotná pak zkoumá vztahy jedince a společnosti, jedince a sociálního prostředí. Kolem nás se zkrátka pohybují různé osobnosti se všemi svými kontextovými souvislostmi.

Podotýkám, že do 18. století slovo osobnost (v angličtině *personality*) neexistovalo. Přesvědčení (mentální koncept), že má někdo „osobnost“ nebo je přímo osobností, se začalo šířit hlavně na začátku 20. století. V průmyslovém věku se obyvatelé přesunovali z venkova do měst a jejich továren a začali „dělat dojem“ na cizí lidi. Pokud jde o vlastní konceptualizaci osobnosti, jinak řečeno *osobnostní profily*, příslušníci komunit a různých společností žijí v hierarchii dominance, která se ustavuje automaticky v každém společenství. Jedinci se mohou následně vyznačovat úzkostí vůči nadřízeným, respektive podrážděností ve vztahu k podřízeným; pocitem slasti při vzestupu na společenském žebříčku, a naopak prožitkem deprese při sestupu „z trůnu“.

Intenzivně se zajímají o to, jak obehřát konkurenta neboli rivala. Opět se nabízí etymologie slova *rival*. Původ slova je od latinského výrazu *rivus*, což značí potok, strouha, vodní tok. Vývoj pokračoval přes německé *Rival* a francouzské *rival* z latinského *rivalis*, obojí téhož významu. Zde mne napadá menší středověký příběh na toto téma: jak na potoce nebo říčce stály dva mlýny, přičemž horní byl velmi úspěšný. Vyznačoval se bohatstvím a navíc tzv. podháněním vody na louky. Ten spodní nedosahoval takového výkonu. Jeho majitel si ovšem stěžoval především na to, že horní konkurent mu ubírá tok vody, a proto on nemůže prosperovat. Ostatně těm, kteří něco vlastní, a nemusí to být zrovna potok, se dříve nebo později může přihodit, že z přátel se stanou soupeři, někdy až nelítostnými soky.

Objevitelem antivirotik, využívaných při léčbě HIV/AIDS a hepatitidy typu B, byl biochemik Antonín Holý (1936–2012). Nabízí se otázka, zda na témže místě (míněn vědecký ústav, ale i celá Česká republika) může v rychlém sledu vyrůst další podobně velký badatel. Výrazných osobností bývá k dispozici řada, avšak málo je takových, které skutečně vyniknou nebo se k tomu aspoň chystají. Navíc vždy hrozí nebezpečí mimořádným jedincem vrženého stínu, doslova *zastínění*. Profesor Holý rovněž mimo jiné potvrdil, že největší síla

je „žádná síla“. Co se týče typologie osobnosti, přikláněl bych se k názoru jeho spolupracovníků, že byl introvert. Právě introverti jsou však navzdory „lidovému“ mínění nositeli výjimečných talentů a schopností; přísluší jim množství vědeckých a uměleckých přínosů, objevů a vynálezů.

Nejspíše je všeobecně známo, že termíny *introvert* a *extrovert* se do běžného jazyka dostaly díky psychologovi Carlu Gustavu Jungovi (1875–1961), který roku 1921 publikoval knihu *Psychologické typy*. Stejným myšlenkovým směrem se ubírá publikace *Ticho: Síla introvertů ve světě, který nepřestává mluvit* [2012] bývalé americké právničky Susan Cainové (nar. 1968). Podle všeho autorka zásadním způsobem přehodnotila vlastní život, přičemž díky své profesi paradoxně přišla na to, že jí vyhovuje klidnější životní styl. Bezpečně dokládá, že je naprosto rovnocenný tomu dynamičtějším, povahově otevřenějšímu. Dále Cainová vyvrací jeden z mýtů o vůdcovství spjatý s předsudkem, že extrovertnější šéf bývá zpravidla ve vedení firmy či týmu lepší. Příklady jsou nasnadě: za introverta se považuje například zakladatel Microsoftu Bill Gates. Ve své knize se Cainová zaměřuje také na „ideál“ extroverze a snaží se prozkoumat, proč vlastně je dnes ve většině světa upřednostňována norma společenského, všelijak hlasitě i jinak aktivně se projevujícího člověka. Být introvertem ovšem není nic mimořádného. Dokonce má takový osobnostní charakter své přednosti. Nicméně současný svět si přesto více cení otevřenosti a neustálé komunikace. Jako kdyby se téměř nepočítalo s tím, že úspěšná společnost má být složena z různých typů osobností.

Již jsme si (byť spíše nepřímou) položili důležitou otázku: bez *koho* (personálně) a *čeho* (věcně nebo ideově) se můžeme obejít. Případně vyjádřeno z opačné perspektivy: *koho* nebo *co potřebujeme*. Tím se nám do hry dostává pojem autority. Samotné slovo pochází z latiny a jeho novodobý význam sjednocuje dva původní sémantické okruhy, totiž *auctor* (tvůrce, činitel) a *auctoritas* (moc a vliv). Autorita tudíž představuje jistou vnitřní výbavu a zároveň značí schopnost člověka zaujímat čelné a uznávané postavení, které je mu přiznáváno či připisováno ovládanými nebo ovlivňovanými. S tím souvisí i nadměrné uctívání jedině, popřípadě několika významných osobností. Alternativní definice autority by pak mohla mít tuto podobu: jde o schopnost jedince prosadit svoji vůli ve společnosti. Nelze zapomenout ani na rozlišení tří druhů autority v pojetí Maxe Webera.

Navázat se dá další podstatnou otázkou, *kdo a jak přesně domínuje*, což je třeba považovat za relevantní problém nejenom politologický, ale též sociologický (také *historicko-sociologický*, samozřejmě). Zjednodušeně konstatujeme, že dominance spočívá v reálném uplatňování moci a vlivu. Nadto můžeme hovořit o „exponovanosti“ jedince, tedy o jeho určité síle (schopnosti prosazení a sebeprosazení). Obrazně a v nadsázce řečeno, kdo má jak silný „amplion“, čili kolik lidí daný člověk osloví, kdo vůbec dotyčného uslyší.

Stále platí, že téma moci patří k nejdůležitějším otázkám lidské existence, která sama o sobě není bez získávání a ztracení moci vůbec myslitelná. Pojďme si znovu vypomoci alespoň dílčí definicí: jde o schopnost lidí pohybovat se po světě, začínat určité věci, bránit jiným věcem, respektive udržovat věci při starém. Problematika moci patří mezi nejoblíbenější témata našeho prvního porevolučního prezidenta Václava Havla. Zaměření na různé podoby moci (zejména kulturní a politické) a jejich důsledné promyšlení tvoří jednu z klíčových oblastí pro pochopení Havlova života, včetně jeho vlastního politického manévrování a mocenských manipulací. Právě Havlův lidský a politický osud nám poskytuje mnoho poučení o „mocných a bezmocných“ (proslulý esej *Moc bezmocných*,

1978), o různých metodách uchvácení moci a jejího sdílení, jakož i možnostech podřízení moci kontrole.

Připomeňme si ještě, že moc předpokládá určitou nevyhnutelnou asymetrii. Jakmile závisím na nějaké situaci, kterou neumím samostatně zvládnout, potom každý člověk, který mi dokáže pomoci, nade mnou získává jistou moc. Mocensky „stavěná“ byla taktéž významná postava vídeňského kulturního a uměleckého života Alma Mahlerová (1872–1964). Zajímala ji moc ve všech podobách, na prvním místě sláva, ovšem i peníze, zkrátka všechno, co přináší rozkoš. Ostatně nikoliv náhodou se stala ženou hned několika slavných mužů, jmenovitě Gustava Mahlera, Oskara Kokoschky, Waltera Gropia a Franze Werfela.

Neopomíjme však ani takzvané „zesilující momenty“ osobností. Na tomto poli se znovu setkáváme s pojmem autority, moderní a postmoderní éra k tomu přidává hojně frekventovaná slova *leader*, *guru*, dokonce *mesiaš*. Otevřít bychom mohli problematiku „akcentovaných osobností“, jež určitý specifický a nějakým způsobem přitažlivý akcent buď mají (nadání, talent či nekonvenční osobnostní rys), nebo jim jej připisujeme my sami, zvnějšku. Někdo by chtěl třeba navýšit svůj „kulturní a sociální kapitál“ (teorie rozpracované v díle Pierra Bourdieu), a to nejlépe tak, že určitým způsobem vystupuje (například jako pan Prošek z autobiografické knihy Otty Pavla *Jak jsem potkal ryby* [2013], nejlepší rybář v kraji...). Podobná „zesílení“ osobností lze označit rovněž jako *idealizaci*, *monumentalizaci*, *glorifikaci* a *heroizaci*. Pro takové situace by se hodila také formule zvaná *Matoušův efekt*, neboli „každému, kdo má, bude dáno a přidáno; kdo nemá, tomu bude odňato i to, co má“ [Matouš 25,29]. Nezapomínejme přitom na *věhlas*. Jedná se o sociologický jev, jenž se projevuje v řadě situací a aspektů každodenního života. Opět stručně parafrázujeme: bohatí bohatnou a chudí chudnou, přičemž řečené se netýká pouze peněz; samovolně se rozhojňuje i sláva, vztahy a úspěchy.

Další zajímavou kapitolou v teorii osobnosti je *anankastická porucha* vykazující nadměrnou pečlivost až puntičkářství (etymologicky *Ananké*, starořecká bohyně osudu). Osobnost tohoto typu bývá sužována neustálými, navíc velmi silnými pochybnostmi, působí nadměrně opatrně, přehnaně se zaměřuje na výkon. Jedincovo okolí je v tomto případě sužováno rovněž chorobným pedantstvím. Příbuznou diagnózu (mnohdy totožnou) představuje typ „sběratele“: perfekcionista, který musí mít všechno neustále na svém místě, pochopitelně uspořádané. Sběratelství lze na druhou stranu chápat jako svého druhu přidanou hodnotu. Pomáhá zvýšit váhu osobnosti, dokáže dodat určitou pozoruhodnou charakteristiku, přičemž se určitě jedná také o zvýšení prestiže. Například výjimečná osobnost sběratelky Medy Mládkové (1919–2022) se vyznačovala smyslem nejen pro prestiž vlastní, nýbrž i posilováním prestiže sbíraných děl (zejména Františka Kupky).

Někdo má na první pohled nezpochybnitelné osobní kouzlo, dovede nadchnout nadřazeně stejně jako podřízeně svými neotřelými nápady. Zkrátka se jedná o charismatického člověka, všichni v něm vidí „lídra“, jaký má být. Lidé charismatického naturalu dovedou svou nápaditostí povzbudit ostatní k vyššímu výkonu. Nic ovšem není jednostranné, takže si často za své vůdce vyvolíme naopak lidi skromné a neokázalé. Podle křesťanské věrouky představuje *charisma* (řecky *χάρισμα*, obdarování, projev přízně) schopnost provádět mimořádné, nezřídka zázračné úkony. Někteří kněží vyššího svěcení mají v tomto pojetí disponovat jakýmsi komunikačním kanálem na „ducha svatého“.

Předjme ke společenskému statutu, jenž má dvě složky, a to konkrétně již naznačené vlastnosti *prestiže* a *dominance*. Kdo jedná altruisticky, zajišťuje si prestiž, nicméně zároveň

může působit dojmem, že je nadmíru přecitlivělým, snad i zranitelným jedincem. Nehodí se zkrátka pro svou nízkou dominanci do vůdčí role. Ostatně každý altruista sleduje nějaký prospěch, především nebo přinejmenším svůj vlastní „dobrý pocit“. Každý z nás chce nějak vynikat. Hledáme smysluplnou činnost a vysvobození z blahobytné nudy (pokud si ji můžeme dovolit). Pocit užitečnosti je rozhodně důležitý. Jinak samotná prestiž se vyznačuje jistým akcentem „hodnostnosti“, která je „přisuzována různým sociálním i jiným kolektivům nebo jejich příslušníkům“ [Obrdlíková 1970: 325]. Právě uvedená brněnská socioložka Juliana Obrdlíková (1909–1983) svého času přispěla do *Malého sociologického slovníku* heslem „prestiž“. Ocituje proto její slova: „Měřítkem tohoto hodnocení je sociálně uznávaná hodnota nebo jejich stupnice. Prestiž vyvolává úctu hodnotících a podpirá autoritu hodnocených. V přeneseném smyslu se hovoří o prestiži těchto hodnot. Původně prestiž (latinské *praestigium*) znamená mámení, šalbu, klam“ [Ibidem]. Obrdlíková ještě dodává: „Není správné považovat prestiž za základní princip rozvrstvení společnosti. Prestiž je odrazem skutečných poměrů ve vědomí lidí. Stratifikace společnosti je základní společenský proces, který dělí i nejmenší skupinu na vedoucí a vedené, nadřízené a podřízené, organizující a organizované“ [Ibidem].

Často se přehlíží fakt, že život člověka určuje více skutečností a souvislostí, než si běžně uvažující jedinec uvědomuje, a hlavně než je schopen sám ovlivnit. Do našich biografií se tak společně vepisuje doba a spolu s ní dějiny, snad by se to dalo nazvat „osudem“, kdo ví... Každopádně všechny lidské bytosti se během svého života (vlastně i po něm) ocitají ve středobodu působení různých historických, kulturních a společenských sil. Přesto stojí za to zkoumat, k čemu kdo ze své vlastní podstaty inklinuje. Jaké mají konkrétní jedinci ambice a kam to chtějí dotáhnout?

Děje se tak v určitých kulisách; prosazení a sebeprosazení se může týkat rovněž hlasitosti projevu či zvuku. V aktuálním čísle *Historické sociologie* se tomuto tématu věnuje religionistka a historička vědy Anna Kvičalová, jež bádá o dějinách zvuku a sluchu. Vedle řady dalších jevů zkoumá i souvislosti sluchových vjemů ve „věku člověka“, a to včetně problematiky akustického znečištění prostředí (*akustický smog*). Kulturní význam zvuků se v průběhu času proměňoval. Zvuková studia (*sound studies*) se v posledních dvaceti letech stala pevně usazenou oblastí bádání z pohledu dějin médií, komunikačních studií, antropologie, urbanismu, ekologie atd. Nabízí se tedy otázka, zda sluch má své vlastní, ve všech oborech se projevující dějiny.

Dějinný význam určitých výjimečných publikací a síla jejich přetrvávající prestiže (intelektuální moci) se již potvrdily. Tak Lucy Brown považuje nejvlivnější knihu Norberta Eliase *Proces civilizace* od jejího překladu do angličtiny v roce 1979 za stálou součást historické sociologie. Podle autorky sám text poskytuje fascinující a empiricky podložený popis vývoje a proměny evropské společnosti od středověku a nabízí široce zasahující vysvětlení pro sociální procesy, které se v ní odehrávají. Zásadní nedostatky vyvolávající kritiku však představuje opomenutí role náboženství v těchto procesech. S využitím čarodějnických procesů z raného novověku jako historického důkazu autorčin článek navrhuje přepracování Eliasovy teorie tak, aby zahrnovala „náboženskou decentralizaci“ coby nezbytný faktor v civilizačním procesu. Tvrdí se, že vzhledem k významu středověké církve a hrozbě pro moc monarchie, kterou tato instituce představovala, bylo nutné decentralizovat organizované náboženství a oddělit ho od fungování státu, aby mohla probíhat nová formace státu.

Příspěvek Jiřího Šubrta se zaměřuje na analýzu pojmu *figurace* z pozic sociologické teorie. Uvedený termín představuje konceptuální inovaci zavedenou právě Norbertem Eliasem. Mezi stoupenci tohoto přístupu k sociologii je dnes kladen značný důraz na explanační potenciál, který je podle jejich přesvědčení s touto kategorií spojen, což se mimo jiné odráží i v tom, že Eliasův procesuální přístup ke zkoumání a vysvětlování sociální reality je označován jako „sociologie figurací“ (*Figurationssoziologie*). Autor tohoto příspěvku se snaží obsah daného pojmu systematickým způsobem promyslet a představit jeho silné a slabé stránky.

Z redakčních novinek uveďme, že Jóhann Páll Árnason na svém rodném Islandu usilovně připravuje weberovské číslo *Historické sociologie*. Do „dvojky“ našeho žurnálu zatím poslal inspirativní recenzní esej na knihu Josephiny Quinové *How the World Made the West: A 4000-Year History* [2024], kde upozorňuje i na autorčino světové stanovisko.

Na závěr každého editoriale mám ve zvyku se jménem redakce obracet na eventuelní příspěvatelky a příspěvatele, aby zaslali svoje studie i rukopisy v dalších odborných žánrech. Pokaždé při tom doufám, že se do hry dostává také postupně získávaná prestiž našeho časopisu, jejíž zdroj samozřejmě neleží v iluzorní moci kteréhokoliv z redaktorů, ale pouze a výhradně v nesnadno získávané odborné autoritě jednotlivých textů doposud v *Historické sociologii* uveřejněných. Nehledě na to, že četbou tohoto periodika zušlechťuje kterýkoliv ze zájemců svoji osobnost a získává snad rovněž inspiraci pro vlastní tvorbu. Než dosti; přiznám se, že opravdu nerad někomu promlouvám do duše. Nechme tomu volný průběh.

Bohuslav Šalanda

DOI: 10.14712/23363525.2024.14

Literatura

- Cainová, Susan [2012]. *Ticho: Síla introvertů ve světě, který nepřestává mluvit*. Brno: Jan Melvil.
Obrdlíková, Juliána [1970]. Prestiž. In. *Malý sociologický slovník*. Praha: Nakl. Svoboda 1970, s. 325–326.
Pavel, Ota [2013]. *Jak jsem potkal ryby*. Praha: Leda.
Quinn, Josephine [2024]. *How the World Made the West: A 4000-Year History*. New York: HarperCollins.

‘Detestable Slaves of the Devil’: Religion as the ‘Third Pillar’ of the Civilizing Process

LUCY CÍSAŘ BROWN*

Abstract: Utilising the early modern witchcraft prosecutions as historical evidence, this article proposes a reconfiguration of Norbert Elias’ theory of *The Civilizing Process* to include ‘religious de-centralisation’ as a necessary ‘third pillar’ within long-term European development. It is argued that, given the significance of the medieval church and the threat to monarchical power posed by that same institution, decentralising organised religion from the functioning of the state was required in order to allow state formation to proceed. This is evidenced by the early modern recategorization of ‘magic’ as witchcraft and the resulting extension of state jurisdiction into the prosecution of witches to the disadvantage of the church courts.

Keywords: civilizing process; figurations; Norbert Elias; process sociology; religion; witchcraft prosecutions

DOI: 10.14712/23363525.2024.15

1. Introduction

The long-term transformation of European society, particularly the rise of secularism in the social and political life, has long been the subject of interest for sociologists. Durkheim’s “God is society, writ large” [*Durkheim 1965: 257*], Weber’s theory of ‘disenchantment’¹ and Marx’s concept of a ‘false consciousness’ [*Marx – Engels 1975*] have all formed significant contributions towards understanding the social functions of religion and are based on transitional European evidence from the medieval to the modern periods. Despite, or perhaps because of, such theoretical considerations, Norbert Elias’ own long-term civilisational theory does not overtly consider the place of religion within the developmental process. Such an omission is unusual given the historical grounding with which Elias discussed the transformation of society and the inescapable presence of religious institutions and belief within the historical record. Specific forms of violence, such as crusading and antisemitic pogroms, were both encouraged and sanctioned by the medieval church, which further compounds the necessity to consider religion with long-term transformative processes. In addressing the transformation of medieval society into the modern age, reintegrating of the role of religion into Eliasian processual sociology is a necessary step for long-term civilisational analysis given its (almost) humanly uni-

* Lucy Císař Brown, Ph.D., Katedra sociologie, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, Pátková 2137/5, 182 00 Praha 8. E-mail: lucy.brown@fhs.cuni.cz

¹ Weber first announced this concept at a lecture in Munich in 1917 before developing it further in his subsequent works on religion [*Yelle – Trein 2021: 1*].

versal nature. The significance of the presence (or absence) of religious belief and institutions in social processes is therefore a key theoretical consideration within this paper, whilst at the same time the validity of Elias' fundamental theory of *The Civilizing Process*, is acknowledged. By examining a core figuration in social relations, namely the state and religion, the question of secularisation may be addressed through a case study of early modern witchcraft prosecutions in England and Scotland. As a secular crime based on religious foundations, witchcraft prosecutions stand at the locus between religion and the state mechanisms which underpinned the processes of European state formation. While the prosecution of witches may be viewed from a modern perspective as contradicting the principles increasing 'self-restraint' essential to the civilising process, it is here demonstrated that such processes played a significant role in the negotiation of power relations between the early modern church and state. These power relations determined the broad direction of European state formation while remaining interdependent features of psychogenic and sociogenic process.

Within this article it is argued that Europe, rather than having undergone a complete process of secularisation between the medieval and modern periods, experienced a form of 'religious de-centralisation' in both the psychogenic and sociogenic sense.² This 'de-centralisation' may be seen as an additional 'third-pillar' in Elias' model for early modern state formation, which acted as an interdependent figuration between the original pillars of taxation and monopoly of power. Such a perspective offers a theoretical amendment to the central principles of Eliasian processual sociology.

1.1 Elias and Religion

While ostensibly an analysis of the transformation of society from the 'medieval' period, the majority of evidence utilised in *The Civilizing Process* relates to the late medieval period (14th–16th Centuries) and the early modern period (16th–18th Centuries) which coincided not only with the development of European nation states but also an increasingly globalised economic focus. As described by Elias, the centrifugal tendencies of the political and economic powers of the medieval period were becoming replaced by the expansion of stable centralised powers with an externalised outlook and yet the dominance of monarchical power, it is argued in this article, was not guaranteed to be the only outcome of a centralised state. A significant rival to the power and authority of states in this period was that of the church. Relations and tensions between monarchs and local and regional religious institutions were integral to the development of European society both in a psychogenetic and sociogenetic sense.

Within *The Civilizing Process*, religion does not occupy a central role in Elias' assessment of the formation of both the state and an individual's habitus. Linklater and Mennell have suggested that Elias viewed religion as a symbiotic part of civilising forces which,

² Norbert Elias describes the two processes of psychogenesis and sociogenesis as interdependent aspects of the Civilising Process. Psychogenesis refers to the transformation in an individual's behaviour towards (or away from) increasing self-control and restraint during social interactions which is in turn reinforced by those interactions and is ultimately internalised. Sociogenesis refers to the wider social transformation of social norms and structures as they become increasing interdependent and complex in response to psychogenic changes [Elias 1994].

rather than constituting a competing institution for medieval and early modern power, was an integral part of the state's ability to monopolise violence [2010: 406]. The relegation of religious institutions to reinforcing components of state formation is perhaps an oversimplification of what was often a complex and conflict-ridden relationship; no less so during the later period of state formation when religious non-conformism threatened social stability. The contrasting examples of the English and Scottish Reformations (discussed below) are indicative of such conflicting interests. In re-appraising Elias's theory, it is argued that variations in religious centrality were indicative of the potential for alternate models of state formation, such as theocracies, to have also been an outcome of European civilising process. Centralised religious institutions, be they politically aligned or oppositional to state powers, had the potential to derail as well as reinforce the centripetal forces of state formation through the diffusion of psychogenic and sociogenic centres of influence.

Goudsblom has described the relationship between Elias' civilising process and religion as one routed in the Lucretian tradition in medieval Christianity [2003]. Such an approach situates religion within an almost evolutionary perspective whereby religious belief is the result of people's lack of knowledge about the nature of life on earth [Goudsblom 2003: 24]. According to Goudsblom, Elias' lack of thorough religious consideration should be read as part of a dialogue between himself and Max Weber whose overt consideration of religion implicitly centred religion as the driving force behind the civilising process.

In his later work, addressing fantasy and reality balances, Elias also stopped short of recognising the centrality of religious institutions in society during the crucial period of processual change (the early modern period to be precise). Whether this exclusion was deliberate has already been discussed (see [Goudsblom 2009] and [Linklater 2022]) however in order to understand the secular nature of modern European society, it is necessary to examine where the process of the 'de-centralisation' of religion fits within the wider 'civilising process'.

In analysing the oscillating power relations between the early modern church and state it is possible to navigate a new path between these two extreme perspectives. The footprint of religion is present in both overt and subtle ways on the development of the civilising process, yet the decline of the church still forms only one part of the entire process. In Elias' conception of a modernity abstracted from religion, the very processes by which that was achieved were infused with the example set by organised religion. This process is here defined as a 'decentralisation' rather than a Weberian concept of 'secularisation' as it suggests a transformation in both psychogenic and sociogenic relations towards a more individualistic belief system and the decline of coercive collective potential. This does not constitute a general loss of faith but rather a transformation in the responsibility of religion to mediate more general social relations. The development of theocratic states during and after the medieval period were therefore potential outcomes of the increasing centralisation of Papal power, had monarchs not wrested said power (to greater or lesser degrees) from the church through a process of religious decentralisation. That is not to say that there was an immediate reduction in religious belief during the early modern period but rather that the prioritisation of religion in the lives of the populous was slowly transferred away from the collective to the personal. This transfer occurred as the state took over previously church-dominated aspects of daily life, such as behavioural/moral regulation,

charitable distribution and local trade and administration. The decentralisation process, in many European examples, was characterised by incorporated religious reformation (as in England and the Germanic states) whilst in others (such as Scotland and Bohemia) the reformed church presented a challenge to centralised power thereby expediting the need for further suppression (often violent) of religious influence. In both examples, the extent of the process of decentralisation was affected by the extent of the interconnectivity of political and social figurations.

1.2 Changing Medieval Church

When investigating the changing centres of power in European states, it is essential to first examine the social figurations that were present during the medieval period. According to Elias' assessment of medieval society, everyday interaction was infused with both the threat of and actual physical violence [1994]. Power relations amongst the elite were characterised by the figure of the 'warrior' whose ability to maintain control over territories was vulnerable to constant violent incursions by their neighbours [*Ibid.*: 319]. Given the fluctuating boundaries of secular power and the relative instability of feudal relations, an alternative source of stable authority, not fully acknowledged by Elias, was the medieval church. This is reflected by the contemporary conceptual division of the social order into the three estates: the *Oratores* (clerical class), the *Hellatores* (military class) and the *Laboratores* (working class) [Dane 1981: 283]. The classification of the clergy as one of the three estates vying for political and social influence was indicative of the rivalling status of religious institutions to centralised power. As one of three estates, however, it also indicates the limitations and necessary cooperation of religious institutions when faced with the interests of secular medieval power concentrations.

In 1776 Adam Smith argued that the *Oratores* rather than the *Hellatores* held the most influence over the *Laboratores* due to their ability to spiritually pacify and economical mobilise the masses [Weingast 2015: 3]. With a physical presence in almost every settlement on the continent, the church held a direct influence over the everyday lives of the majority of people in a spiritual, moral and economic sense. The suppression of everyday violence in medieval European society was therefore often the sole responsibility of the church amidst the fragmented power struggles of feuding elites [Sharpe 2016: 78].

As an institution, the church deeply influenced the habitus of the medieval population: the rhythms and rituals of daily life were connected not only with church doctrine, but large sectors of medieval economies were also dependent on monasteries and abbeys which consistently dominated local trade. Contracts for the purchase of local products and services as well as the importation of more exotic goods from further afield were integral to the functioning of monastic communities in the medieval period and thus provided such institutions with significant localised power [Raftis 1961]. This economic significance was also coupled with the dominance of the church courts, which dealt with matters from adultery, blasphemy and foul language to occasionally murder and witchcraft³, in the administration of local justice throughout Europe.

³ Despite the categorisation of murder as a felony in England from the early 13th Century, occasional instances of murder, particularly those committed by the clergy, appear in the ecclesiastical courts rather than the royal

Prior to the 15th Century, the power relations between the medieval church and European society underwent what we could call a pseudo-civilising process led, not by monarchs, but by the church. Whilst the development of the early church was certainly a slow and disrupted process beset by internal politics and schisms, the later medieval church emerged as a centralised power able to raise taxes and instigate holy wars in its own right [Deanesly 1990: 77]. This domination was challenged and ultimately broken by the end of the early modern period as a result of the rising power of the nation-state and yet, as with all aspects of the civilising process, this process was not evenly distributed. As monarchs vied for internal power and control over their respective states, the power of the church must necessarily have declined in both the psychogenic and sociogenic sense. As will be explored within this article, the centralisation of power in the English and Scottish contexts was greatly affected by the tensions between church and state. These tensions were clearly visible within the distribution of witchcraft trials which demonstrate the complexity of the phenomenon as both a spiritual and societal concern within the long-term process of state formation.

To better understand the role of the church within the civilising process, it is necessary to examine the church as an entity with similar state-formation potential and pitfalls as it's contemporary medieval monarchs. The European medieval church underwent major transformative reforms from the 11th Century onwards with the culmination of Papal supremacy taking place during the 12th and 13th Centuries. The fundamental argument within this period, known as the Gregorian reform movement, lay in the question of who held authority over church matters. Pope Gregory VII pushed for a church independent from the influence of the Holy Roman Emperor Henry IV, raising fundamental questions over the authority of a king or emperor regarding matters of investiture and the extent of church law [Lambert 2002: 44]. During this period, the Pope exerted major authority over a wide range of matters beyond merely church doctrine and expanded church jurisdiction into secular matters by 'reason of sin' (*ratio peccati*) [Moore 2003: p. XV]. By centralising church authority, the bureaucratic capacity of the church to raise taxation was expanded within the 'stateless' European lands to a far greater extent than could be undertaken by localised rulers. The expansion of the crusades, as well as the church courts, also introduced a new threat of violence which required societal participation. The effect of the judicial expansion on the laity was the introduction of the Inquisition which, although not as all-powerful as sometimes ascribed, was indicative of the church's movement towards the development of a monopoly of violence and it's attempts to externally regulate the spiritual behaviour of the populous.

While violence was an ever-present feature of medieval life, the Gregorian reform movement of the 12th and 13th Centuries began to shift the theological focus of the church towards a more pastoral role interested in an individual's soul and behaviour [Moore 2003: 246]. In 1215, the 4th Church Council of Lateran confirmed obligatory confession (Canon 21) should take place at least once a year for every Christian who has reached the years of discretion (amongst other reforms of daily spiritual life [Tanner 2016: 245]). In

courts. Witchcraft cases were rare during the medieval period but the clergy do appear in some of the early cases of the 15th Century, such as that of the Witch of Eye in 1440 where both bishops and archbishops were present.

a fundamental way, the church was now directly involved in the progress of an individual's soul to heaven and was able to exercise influence over behaviour to an unprecedented extent. Such direct interest in the laity's psycho and sociogenesis can be described as a form of a proto-civilising process in which the church played a direct rather than passive (as with the nobility) role in regulating social behaviour. In Elisian terms, this constituted an attempt to exert external forces over individual's behaviours and which would later be witnessed in the initial phase of psychogenesis amongst courtly society. Compared to the trickle-down effect of psychogenesis 'from above' as described in *The Civilising Process*, the church's direct involvement in the behaviour of the laity had far more potential to influence internalised behaviours on a wider scale. At the same time, the expansion of the medieval church on the political, economic and spiritual fronts presented the secular elites with a rival, and relatively centralised, institution of power.

By the start of the early modern period, this rivalry was not only recognised by the elites but also questioned and challenged in both obvious (reformative movements) and more subtle (changing legal jurisdictions) ways. It is this second factor which will be examined here in greater detail through the example of the early modern witchcraft prosecutions in England and Scotland. A combination of secular and religious crimes, the prosecutions represented an intellectual battleground between the primacy of the church and the state over the affairs of ordinary citizens. Themes of conflict, rivalry and cohesion will therefore be examined in order to situate the role of religion within the concept of the civilising process.

2. Early Modern State

The early modern period saw the rival power dynamic of religious institutions transform dramatically as the primacy of the state developed. In examining the development of Elias' two pillars of state formation (feudalisation and the monopoly of violence), the influence of religious organisations should also be considered. As a complicated fusion of crimes against God and the state, early modern witchcraft prosecutions represented a microcosm of the societal transformations that were taking place throughout the period. As the exclusion and separation of the church and the early modern state began to take place in European states, this process was enacted upon the stage of secular and religious courts as they battled over the fundamental question: are people responsible for their own behaviour or are they at the mercy of external (supernatural) forces? This question requires us to consider the Elisian concepts of sociogenesis and psychogenesis from a direct contemporary perspective as well as through the theoretical lens of social processes. It is therefore argued that a third pillar, religious decentralisation, was an integral component of the European civilising process.

2.1 Monarchy versus Church

The relationship between the crown, the law and the church in this period structures the transformation of political and social figurational processes across the early modern period. The concept of the 'divine right of kings', while not a new idea, was at the heart of the English reformation and an essential point of conflict between Henry VIII and Pope

Clement VII's papal supremacy. The absorption by the crown of church lands and property was a material example of this power transference however the greater demonstration of monarchical authority was the religious suppression enacted by Henry throughout the kingdom of England. This was then further reinforced by the reformation of parliament, further centring monarchical authority and distancing the clergy from state affairs. James VI of Scotland also later set out to affirm his divine monarchical credentials through two works penned by himself between 1597 and 1598: *The True Law of Free Monarchies* and *Basilikon Doron*. Both tracts set out the divine right of kings and give some indication of his absolutist tendencies in response to the violence directed against himself (he was kidnapped by nobles in 1582) and his mother (Mary Queen of Scots was executed in 1587). Conceptually, the divine right of kings decentralised the power of the church and recentralised the monarch as a religious authority. James' ability to actually exert such powers was however constantly under threat in Scotland from both other aristocrats and protestant reformers. Throughout his reign James VI attempted to wrestle power and influence from Kirk with limited success, failing to truly bring the church and the nobility into line.

As a consequence of this diffusion of centralised power, Elias' concept of pacified courtly conduct was not yet fully realised in Jacobean Scotland. When considered in comparison to Elizabeth I's court, the court in which James came to primacy was one characterised by violence, with the continuation of bloodfeuding a significant feature. While feuding did not necessarily mean the extensive bloodshed between families suggested by the medieval concept, its continued presence was more characteristic of stateless societies in which the "preservation of law and order is in large part based on the strength of the ties and obligations of kinship" [Davies 1980: 341]. This continuation of the threat of violence amongst the nobility in Scotland in the 16th Century had an impact on the stability of the crown and its legitimacy in a similar way to that described by Elias in other European states of the late medieval period [1994: 281–2]. While England had begun to build manor-houses designed for comfort rather than defence, the Scottish nobility were still constructing castle-like fortified structures replete with armouries and gunports [Smout 1989: 94]. Within this medieval-like courtly context, James was certainly not the physical embodiment of a successful medieval warrior; being both weak and sickly throughout his life, he was described by one ambassador as being much cowed by the violence which surrounded him [Tyson 2011: 2]. Regardless of his physical disposition, James had an undoubtedly keen intellectual mind and had he succeeded in bringing the Scottish Kirk into a similarly weakened state to that of the Elizabethan church, it is likely that their support of his monarchical authority could have allowed for a greater pacification of Scottish courtly society.

The centralisation of power and decentralisation of church influence was therefore a necessary element in enacting the divine right of kings and, it is argued, represents a proposed third pillar (alongside taxation and the monopolisation of violence) of Elias' state formation. In order to highlight this transformation, let us turn to the almost exclusively early modern phenomenon of the European witchcraft prosecutions.

2.2 Witchcraft Prosecutions

While the concept of the witch has its roots well before the Christianisation of Europe, the campaign against witches was not much of a spiritual or legal concern until the 15th

Century. Following a concerted effort from both secular and religious sources at the start of the early modern period, fears over the “detestable slaves of the devil” [*Stewert 1597: Preface*] quickly grew in pace. Estimations vary greatly regarding the numbers of prosecutions, nevertheless even conservative estimates suggest that around 100,000 people were prosecuted with approximately half of those prosecutions leading to executions [*Levack 2013: 6*]. The prevalence of mass prosecutions was also unevenly distributed throughout the European continent. Certain regions, such as those which now form parts of modern Germany⁴, Hungary⁵ and Scotland⁶ saw intensive and prolific numbers of prosecutions between the 15th and 18th Centuries whilst others, such as England, the Bohemia and France had comparatively lower numbers of prosecutions per population. The variation in distribution does not, therefore, depend on the religious orientation of individual states (Catholic or Reformist/Protestant) but rather the degree to which religion was central to (or in control over) the exertion of state influence.

Where certain German-speaking regions of Europe saw witch prosecutions start to gather momentum in the 15th Century, in both England and Scotland, relatively few accusations took place during that century. Those few but high-profile cases that were recorded as taking place largely involving aristocratic and educated elites and contained a distinctly political character not seen in later trials [*Sharpe 1996: 24*]. As Elias has demonstrated, the development of courtly society and power centralisation was a slow and gradual process however, in the English and Scottish contexts, both processes were accelerated by their respective 16th Century religious reformations. In England, Henry VIII used the opportunity of the Reformation to significantly restructure English society, situating himself as undisputed head of the church and centre of all power – both sovereign and spiritual (1534 Act of Supremacy). In 1542, as part of this reassertion of sovereignty, Henry introduced the first piece of legislation specifically targeting witchcraft as a capital offence however this had little re-world impact on prosecutions until the reign of Elizabeth I [*Gaskill in Levack 2013a: 289*].

The emergent Protestantism of mid-16th Century England was not particularly focused on witchcraft beyond recommendations for the reformation of cannon law and the vague and unrealised plans of the Bishop of Exeter to punish “witches, charmners, sorcerers, enchanters, and such like” [*Thomas 1971: 306*]. This neglect in concern over witchcraft came as Protestantism was both at its most central position in relation to monarchical power and also at its most fragile. Unlike many states in continental Europe, the demonological narrative did not yet dominate the church courts nor the Anglican discourse surrounding witches; the focus instead appears to be a repression in the use of popular magic by the laity and repressing Popish superstitions. In these early Reformation cases, with religion still occupying a central position in power relations, the linkages between the church court systems and the secular courts over the matter of magic were reinforcing each other rather than opposing. One such example is that of the priest John Coxe (alias Devon) who was brought before the Bishop of London in 1561 for conjuration and magic and then referred on by the Bishop to the Justice of the Peace for Kent in relation to

⁴ Particularly in areas which Thomas Robisheaux has described as being “where early modern states were late to develop” [*Robisheaux 2013: 180*].

⁵ See [*Kristof 2006: 515–520*]

⁶ See [*Levack 1980*].

“magic and conjuration, and for celebrating mass” [*Cal. Sta. Pa. Dom. 1547–1580 no. 173*]. Collaboration between the church and state over suspected witchcraft at this early stage suggests a unity of purpose related to the eradication of popery rather than a concern over the implications to the state of this supernatural threat.

2.3 *The Evil of Magic*

The significance of the church's role in the development of 'demonic' associations with magic and, later, heresy was indicative of the degree to which the church could be considered to exert external pressures on an individual's psychogenesis within late medieval power relations.

Within medieval society, magic, both mundane and spectacular, was an acknowledged part of the human experience, with both the church and laity interacting with, and taking seriously, the effects of magical interventions. 'Witchcraft', in the harmful sense, would only come to be associated with the 'sabbat' and demons in the mid-15th Century when the term was first introduced in the context of 'evil' spells.⁷ The intention of categorising such practices as evil was not to disparage all forms of magic but rather for first ecclesiastical, and then secular authorities, to identify when practices constituted heresy and/or criminal offences.

The psychogenic transformation of witchcraft required a shift in understanding the reasons for magical efficacy: the practitioner's power stemmed from a pact with the devil or demonic powers [*Ostorero 2019: 505*]. Conceptually, those who drew on such powers were no longer classified as individual practitioners but were now part of a sect of (mostly) women whose collective threat was significant. The rise of the concept of the witches' 'Sabbat' concept reflected this shift in focus towards regarding magic as sorcery and which would later be encapsulated in James VI's own condemnation of the abundance of "detestable slaves of the devil" [*Stewart 1597: Preface*].

3. Psychogenesis

There is an important distinction to be made regarding the psychogenesis of the early modern population as it related to religion and witches: belief in the existence of witches did not necessarily equate to actively hunting them. 'Belief' in the concept of the 'witch' existed within the wider medieval society just as it persists in some corners of the modern.⁸ So why then did the early modern period see the extension of witch belief into a process of formalised witch hunting leading to the deaths of thousands? The root cause exists at the interplay between the transformation of individual belief surrounding the nature and character of witches (initially instigated by the church but subsequently influenced by popular print culture) and the wider centralisation of legal processes out of the church's hands.

At the beginning of the English prosecutions there were indications that, even during the early stages, the general population was aware of the potential societal dangers of

⁷ See Pierre Mamoris' *Flagellum Maleficorum* (before 1462) for one of the first examples.

⁸ See Doyle White, Ethan, 2015. *Wicca: History, Belief, and Community in Modern Pagan Witchcraft*. Sussex Academic Press for an exploration of modern witch belief and practice.

witchcraft trials. This reprimand from the Archdeaconry Court of Essex against a woman who warned her neighbour not to confess to witchcraft demonstrates a degree of early scepticism regarding the validity of prosecutions: “Contra Aliciam Gardiner de Boram.- Detecta for that she gave counsell to one masons Wief of Boram who was a witche, that she shulde confesse nothinge, for yf thow dust, thow wolt dyv e for hit ; and thowe wilt turne thy neigh-bowrs to troble” [CCCCXL. 4 July, 1566, f. 16. Hale 1847: 147].

In warning against ‘turning your neighbours to trouble’ by confessing to witchcraft, the courts are suppressing both the disbelief in the reality of witches along with communal solidarity where it conflicted with state laws. In doing so, the courts were enacting the external pressures of the early stages of sociogenesis as they related to a rising interest in witches which in turn was influenced by changes to the psychogenesis.

As the centuries progressed, the prosecutions would become increasingly instigated ‘from below’ [Horsely 1979: 693], with the internalisation of witchcraft as a crime both against God and society reflecting their transformation as representing an internalised process of psychogenesis. The process of the demonisation of magic was a shift not only in church doctrine but also in an individual’s perception of the world. In order understand such shifts it is worth referring to Max Weber’s concept of disenchantment as the rationalisation of magic is key to the shift in belief described previously. Despite numerous interpretations to the contrary, Weber’s concept of the disenchantment of the world does not imply that belief in magic was irrational, just as the belief in witchcraft was not irrational in the early modern period [Weber 1993: 2]. As Weber discussed in *The Protestant Ethic*, the rejection of magic by wider society in favour of ‘scientific thought’ was not a genuine denial of the presence of magical forces [Josephson-Storm 2021: 41]. The very fact that witches were burned in the early modern period is indicative of the convergence between magic, religion and society and which persists in various forms into the modern period. The transformation of the belief in magic into demonic forces should therefore be interpreted as a rationalisation of magic by parties interested in regulating the behaviour of the populous and recentring their role in the spiritual wellbeing of individuals. As the early modern period progressed, these interested parties were increasingly led not by religious institutions but rather by representatives of state mechanisms through the legal system.

3.1 Dominance of the Court

The concept of state centralisation, central to the civilising process, varied in intensity between the English and Scottish kingdoms during the early modern period. No aspect was so obvious as that of the legal frameworks which underpinned criminal prosecutions and which acted as extensions of monarchical power and influence outside the immediacy of the court. This was a key difference between England and Scotland during this period; the Scottish Kirk’s involvement in witchcraft prosecutions reflected the fact that the church was still deeply involved in the policing and maintenance of the monarch’s power. This involvement suggests that Scotland was functioning at, not only an earlier stage in its state formation processes, but also more generally in the civilising process.

When viewing the witchcraft prosecutions through the lens of Eliasian state formation, a central element of the early modern character of the trials was the reorientation of the role of ‘spiritual defender of the people’ against witches from the church to the state

(and by extension the monarch). This recategorization was particularly significant in relation to Elias' second pillar of state formation, the monopoly of violence, as it reinforced the legitimacy of state mechanisms of coercion through countering the threat of violence (most often murder) posed by witchcraft. The secular nature of the crime of witchcraft was a necessity: the witch was legally framed as a threat to the monarch, the state and its subjects more than it was to the church. In order to be successful in the civilising process, it is argued, the Church must be incorporated or directly excluded from the state to ensure stability of centralisation of power.

The re-categorisation of magic as witchcraft also coincided with a crucial change in the prosecution of witches: the extension of secular state jurisdiction to the disadvantage of church courts. In the majority of countries, and in particular those which had undergone religious reform, witchcraft was prosecuted as a secular crime (albeit often with the involvement of individual clergy in the prosecution). In 1562, Elizabeth I introduced her *Act Against Conjurations, Enchantments and Witchcrafts* [5 Eliz. 1. c. 16], which brought the crime out from ecclesiastical purview into the jurisdiction of the English secular courts and primarily under the control of the justice deputy [*Acts of the Parliaments of Scotland*, 2:539, c. 9]. There is very little evidence for the secular prosecution of witchcraft trials occurring prior to this change, with 'spiritual' crimes being the preserve of the extensive system of church courts.

The jurisdiction of the Scottish Church over legal matters prior to the reformation also consisted of an extensive system of church courts which presided over matters of spiritual concern and extending into issues of marriage, legitimacy, defamation and witchcraft [Smith 1993: 2]. In Scotland, the 1563 Scottish Witchcraft Act brought the prosecution of witches under the criminal court's jurisdiction as a follow-on from the 1560s church court reforms. The act in Scotland was, however, probably initiated by the leaders of the Protestant Reformation Parliament who were in the process of negotiating the establishment of religion with Mary Queen of Scots [Goodare 2005]. As a piece of legislation, the Witchcraft Act was amongst only a handful of surviving religious proposals that made it through a religiously divided parliament and which placed witchcraft prosecutions at the heart of negotiations over the extent of Scottish sovereignty.

The period which followed the act in Scotland represented one of the bloodiest witch-hunts in Europe under the direct purview of the crown (James VI) who took a personal interest in sparing the souls of his subjects from the increasing threat of the devil. James' own fear of witches stemmed from personal experience⁹ and their prosecution therefore became a personal spiritual campaign which he orchestrated through state mechanisms. The re-orientation of witchcraft as a something which could be rooted out by secular state institutions and rather than priests was an attempt to decentralise the spiritual authority of church within Scottish sociogenesis. In England, the undeniably secular character of the trials was overseen and legitimised through the various levels of law courts [Durston 2019: 14]. In Scotland, the picture was less clear: the power of the church was still a threat to centralised governance and therefore the trials were often instigated or overseen by

⁹ In 1589 James' betrothed, Anne of Denmark, had made several unsuccessful attempts to sail to Scotland but being beset by storms, was forced to abandon the journey. Believing the storms to be of unnatural origin, James initiated prosecutions against more than 100 suspected witches at North Berwick, personally interrogating several individuals [Tyson, 2011].

ministers, sometimes even taking place within the Kirk sessions (though not officially part of their jurisdiction). One example is William Chrictoun, who, after initially denying his guilt as a witch, was “straitlie posed [severely interrogated] and dealt with be the ministers and watchers” after which he confessed [*Henderson 1865: 27*]. The direct involvement of ministers in not only the interrogation but also possible torture of a suspect is indicative of the muddled jurisdiction of the church and the law in Scotland during this period. The comparative centrality of the church in Scottish state affairs (compared to England) indicates that the strength of the church had not yet been suppressed to the same extent as their English counterparts. Here, therefore, may be seen the variation in the degree to which the civilising process was enacted temporally and the delay in the sociogenesis of Scottish society.

3.2 *Civil Conflict*

In the English and Scottish contexts, the intensity of periods of witchcraft prosecutions consistently represented moments of crisis in the negotiative power figurations surrounding both the reformed religion and the monarchies. Levack has argued that there was a direct relationship between the lack of centralised control over prosecutions in Scotland and the high instance of convictions [*Levack 2008: 28*]. Particularly in periods of disruption caused by constitutional or religious crises, the freedom to pursue witches by individuals, unhampered by rigorous legal oversight, led to many instances of intensive prosecutions being driven further than could be expected from their English counterparts. Within this looser social context, the role of the local Laird (aristocrat) took a natural precedence in initiating prosecutions, however the spiritual influence of local ministers, despite their landless (thereby political powerless) status, also played a major role in local prosecutions. Consensus amongst historians suggests that, outside of the Scottish laity, it was individual Lairds and ministers who played the greatest role in the proliferation of prosecutions in their localities [*Macdonald 2002: 169*]. In relation to long-term social processes, the influence of these two categories of people can be considered to be oscillating between being in favour and on the periphery of centralised state power. With both ministers and Lairds, their ability to exert influence over the witch prosecutions was restricted by the extent to which central authorities allowed them to operate unchecked.

Conceptual tensions over the spiritual validity of the monarch came to a head during moments of civil unrest in both England and Scotland. In both nations, the divisive question of religious centrality underlay power negotiations between the crown, the people and the political classes. The English Civil War, for example, was essentially fought over the monarch’s right to enforce taxation; conflict between the monarch and parliament demonstrated the dangers of overextending the royal monopoly of taxation without adequate consultation. This was a significant moment of conflict in the religious role of the civilising process, as Charles I believed he had the ‘divine right’ to rule and therefore no need to consult parliament [*Gaunt 2003: 20*]. Ultimately Charles’ losses and final execution demonstrated a rejection (although by no means universal) of the divine right principle as a supporting mechanism for state formation legitimacy. Nevertheless, the subsequent Parliament’s need to appoint a leader (Lord Protector) such as Oliver Cromwell, in the absence of a monarch, indicated that England had entered too far into state formation

figurations to function effectively without an absolutist head of state. Even during the Civil War, the court systems, which functioned as an extension of state monopolies of violence for the ordinary people, were still largely running. This indicates that the bureaucratic systems were so well established by the mid-17th Century that even the doubtful notion of monopolised and centralised state violence during the Civil War period was still all that was required to uphold their legitimacy: "Besides these are 120. more suspected Witches in prison, at St. Edmunds-bury, who had all their Trial now: but that the Judge and Justices were compelled to adjourn the said Sessions till another time by reason of the near approaching of the Cavaliers" [*A True Relation of the Araignment of Eighteene Witches. 1645*].

At the same time in Scotland, the Bishops Wars of 1639–40 presented an overt challenge to the civilising process through the question of whether the monarch or the Kirk should have primacy regarding the church of Scotland. Popular support for the rebelling Covenanters was regionally varied in Scotland and therefore a campaign of internal military suppression of the royalists was necessary in order to bolster legitimacy for their English invasion [*Morrill in Morrill 1990: 15*]. The Covenanters' decisive victory and the 1641 settlement, however, secured the control of both the Scottish Kirk and government within a politically religious framework which continued to characterise Scottish statehood well into the 18th Century [*Stevenson 2022: 290*]. These close ties between politics and religion, although clearly also present in England (to a lesser degree), set the pace of the Scottish civilising process back by undermining monarchical dominance, which took place through the greater diffusion of power by religious representatives in governance. This religious dominance was reflected in the larger number of witch prosecutions in Scotland led primarily by local ministers. The church was therefore far more integrated into the bureaucratic legal processes in Scotland, which in turn explains their greater preoccupation with the supernatural threat of witches and suggests that the mass prosecutions were, to a degree, responses to these conflicts.

4. The End of the Trials

While the majority of historical research has been devoted to the significant question of why witchcraft prosecutions occurred in the early modern period, less attention has been paid to the question of why it ended in the 18th Century. Scholars of the 20th Century generally attributed the decline in prosecutions to a reflection of the rising rationalist tendencies associated with the European Enlightenment [*Levack 2008: 132*]. This rather vague assessment of witch belief assumed a general decline in belief in their existence which stemmed primarily from an increasing scepticism from the ruling elite and which in turn influenced the wider population.

The decline of witchcraft in the context of state formation raises the question of the locus of religion by the end of the period; both in the context of state relations and significance to the population. While it might be tempting to align the decline in prosecutions with a rising secularisation of society as described by Weber, the example of witch belief does not necessarily support this. The very bottom-up nature of the instigation of witchcraft prosecutions and the continuation of religious belief throughout the British state post-union contradicts this assumption and suggests a more complex picture. Instead, it is

possible to argue that religious de-centralisation (rather than decline) is both a cause and a consequence of the pacification of society; extreme religious positions such as actively ‘not suffering a witch to live’ were no longer aligned with moderated ‘civilised’ social cohesion.

In 1736 the British government repealed both the English and Scottish statutes against witchcraft, with the introduction of the new act making it an offence to “pretend to exercise or use any kind of witchcraft, sorcery, enchantment or conjuration or undertake to tell fortunes” [1737: 9 *George 2 c.5*]. The fundamental shift away from witch belief into scepticism reflected by this change in the law was arguably a redundant one given that prosecutions had, for the most part, ceased by the start of the 18th Century. Witch belief did, however, continue to be widespread amongst the general population throughout the 18th Century; in particular in Scotland, where some viewed the act as an attempt to curtail Scottish religious independence [Newton – Bath 2008: 224–5]. What is clear from the new witchcraft laws is that parliament was no longer concerned with the reality of the threat of witchcraft yet in that same year was still grappling with churchmen seeking to reassert their legal authority.¹⁰ The need for religious stability was ever present in 18th century British politics however the reality of Parliamentary authority and anticlerical feeling during the 1735–6 session was apparent [Bostridge 1993: 181]. Where religious voices may have prevailed in previous centuries, the credibility of witch belief had been reduced to a parochial occupation by the “eccentric verging on the insane” – de facto Prime Minister Robert Walpole in [Newton – Bath 2008: 224–5]. Political rejection of this previously serious spiritual matter is a clear example of the process of both the elite individual’s psychogenesis and an attempt to enforce such attitudes amongst the wider populace. The repeal of the witchcraft act therefore reflects the decentralisation of religion from the state and the transformation of the elite’s psychogenesis, yet it was not a complete process of sociogenesis given the continuation of popular witch belief into the modern era. By this stage the battle for fundamental authority had been firmly settled into the hands of centralised political powers and away from religious institutions, yet their continued presence in political life and influence over the citizenry remained in a personal capacity.

5. Conclusion

The social and personal role played by the church within society was therefore a significant locus for power struggle and diffusion during the transitional phase from the medieval to the modern periods. The medieval church, in societal terms, held dual positions of influence. It was both a top-down institution of centralised authority with a definable figurehead and significant political influence while also being represented by localised institutions which had immediate effects on individual or community concerns. This impact was naturally of a paternalistic and spiritual nature but also held economic and regulatory properties which were consistent features of life for the masses. Such duality was theoretically denied to monarchs: their positionality as heads of state was authoritative yet disconnected from the personal relationship religion offered to people through their

¹⁰ See Bostridge [1993: 181] for a discussion of the attempts by Edmund Gibson, Bishop of London, to reintroduce ecclesiastical authority over prosecutions for vice and irreligion (1735–6).

regular (weekly) contact with the church. The development of state mechanisms, such as the legal system, bureaucracy and taxation, during the early modern period therefore developed a new figurational relationship between individuals and representations of the state and, ultimately, the monarch.

Both the criminalisation of witchcraft and the parallel process of the crime's secularisation were significant elements in the figurational relationship between the church and early modern states. Both legally and conceptually, witchcraft and the demonic forces it represented, were positioned in opposition to the monarch rather than the church. The defence of civilians against this fundamental spiritual and physical threat centralised the state in matters of religious psychogenesis. The observable incorporation or exclusion of the church into state mechanisms therefore defined the degree to which the civilising process progressed; the involvement of the Scottish Kirk in prosecutions reflected a dilution of monarchical power whereas the exclusion of the English church reflected a reinforcement.

The use of witchcraft trials as a spiritual battleground between the church and state was therefore a key indicator for the transformation of the role of religion in both a psychogenetic and sociogenetic sense across the early modern period. Without decentralising the church and recentring the spiritual significance of the monarch, the other pillars of state formation would have been restricted in their effectiveness and as a result would have slowed down the civilising processes. With the medieval church as a potential rival to a state's power, the decentralisation of the church during the early modern period was therefore a necessary additional 'third pillar' in Elias' theory of European state formation. Such a reinterpretation of the civilising process through the lens of religion has implications for subsequent interpretations of figurations; the centrality of religion to the balance of social power and the functioning of the state provides an additional means by which civilising or decivilising processes may be identified. The rise and decline of the figure of the witch, as well deaths of the thousands accused as such, therefore represented significant casualties of the European civilising process.

Bibliography

Primary sources

Mamoris, Pierre [C. 1462]. *Flagellum Maleficorum*.

Calendar of State Papers: Domestic Series 1547–1580, no. 173.

Stewart, James [1597]. *The True Law of Free Monarchies*.

Stewart, James [1597]. *Daemonologie*.

Stewart, James [1598]. *Basilikon Doron*.

[1562]. *An Act Against Conjurations Enchantments and Witchcrafts* (5 Elizabeth I. C. 16).

[1645]. *A True Relation of the Araignment of Eighteene Witches*. London: I. H. Early English Books Online Ref. T2928 (Wing 2nd ed.).

[1735]. 9 George 2 c. 5: *The Witchcraft Act*. British Statutes.

Acts of the Parliaments of Scotland. Edited [1817] by Thomas Thomson and Cosmo Innes. Edinburgh: H. M. General Register House.

Secondary sources

Bostridge, Ian [1993]. *Witchcraft and its Transformations c. 1650–c. 1750*. Oxford: Oxford University Press.

Dane, Joseph [1981]. The Three Estates and Other Medieval Trinities. *Florilegium* 3 (1): 283–309.

Davies, Godfrey [1941]. The Character of James VI and I. *Huntington Library Quarterly* 5 (1): 33–63.

- Deanesly, Margaret [1990]. *A history of the Medieval Church, 590–1500*. 9th edition. London: Routledge.
- Doyle White, Ethan [2015]. *Wicca: History, Belief, and Community in Modern Pagan Witchcraft*. Eastbourne: Sussex Academic Press.
- Durkheim, Emile [1965]. *The Elementary Forms of the Religious Life*. New York: Free Press.
- Durston, Gregory [2019]. *Crimen Exceptum: The English witch Prosecution in Context*. Hampshire: Water-side Press.
- Elias, Norbert [1994]. *The Civilizing Process. The History of Manners and State Formation and Civilization*. Oxford: Basil Blackwell Ltd. [First published (English) 1978].
- Gaunt, Peter [2003]. *The English Civil Wars: 1642–1651*. Oxford: Osprey Publishing.
- Goodare, Julian [2005]. The Scottish Witchcraft Act. *Church History* 74 (1): 39–67.
- Goudsblom, Johannes [2009]. Christian Religion and the European Civilizing Process: The Views of Norbert Elias and Max Weber Compared in the Context of the Augustinian and Lucretian Traditions. In: Loyal, Stephen – Quilley, Stephen (Eds). *The Sociology of Norbert Elias*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goudsblom, Johannes [2003]. Christian Religion and the European Civilising Process: The Views of Norbert Elias and Max Weber Compared in the Context of the Augustinian and Lucretian Traditions. *Irish Journal of Sociology* 12 (1): 24–38.
- Hale, William [1847]. *A Series of Precedents and Proceedings in Criminal Causes, 1475–1640, Extracted from Act Books of Ecclesiastical Courts in the Diocese of London*. London: Francis and John Rivington.
- Henderson, Ebenezer [1865]. *Extracts from the Kirk-Session Record of Dunfermline: From 1640 to 1689*. Edinburgh: Fullarton & Macnab.
- Horsley, Richard [1979]. Who Were the Witches? The Social Roles of the Accused in the European Witch Trials. *Journal of Interdisciplinary History* 9 (4): 689–715.
- Josephson-Storm, Jason [2021]. Max Weber and the Rationalization of Magic. In: Yelle, Robert – Trein, L. (Eds.). *Narratives of Disenchantment and Secularization: Critiquing Max Weber's Idea of Modernity*. London: Bloomsbury Academic Plc.
- Kristof, Ildiko [2006]. Hungary. In: Golden, Richard M. (Ed.). *Encyclopaedia of Witchcraft: The Western Tradition*. Santa Barbara: ABC-CLIO, pp. 515–520.
- Lambert, Malcolm [2002]. *Medieval Heresy: Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*. 3rd edition. Oxford: Blackwell Pub.
- Levack, Brian [1980]. The Great Scottish Witch Hunt of 1661–1662. *Journal of British Studies* 20 (1): 90–108.
- Levack, Brian [2008]. *Witch-Hunting in Scotland: Law, Politics and Religion*. New York: Routledge.
- Levack, Brian [2013]. *The Witch Hunt in Early Modern Europe*. London: Routledge.
- Linklater, Andrew [2022]. Religion and Civilization in the Sociology of Norbert Elias: Fantasy-Reality Balances in Long-Term Perspective. *History of the Human Sciences* 36 (1): 56–79.
- Linklater, Andrew – Mennell, Stephen [2010]. Norbert Elias, The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations: An Overview and Assessment. *History and Theory* 49 (3): 384–411.
- Macdonald, Stuart [2002]. *The Witches of Fife: Witch-Hunting in a Scottish Shire, 1560–1710*. East Linton: Tuckwell Press.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich [1975]. *Marx and Engels Collected Works*, V. New York: International Publishers.
- Moore, John [2003]. *Pope Innocent III (1160/61–1216): To Root up and to Plant*. Leiden: Koninklijke Brill NV.
- Morrill, John [1990]. *The Scottish National Covenant in Its British Context: 1638–51*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Newton, John – Bath, Jo [2008]. *Witchcraft and the Act of 1604*. Leiden: Brill.
- Osteroero, Martine [2019]. Witchcraft. In: Page, S. – Rider, C. (Eds.). *The Routledge History of Medieval Magic*. London: Routledge.
- Raftis, James [1961]. Western Monasticism and Economic Organisation. *Comparative Studies in Society and History* 3 (4): 452–469.
- Robisheaux, Thomas [2013]. Chapter 10: The German Witch Trials. In: Levack, Brian (Ed.). *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*. Oxford: Oxford University Press.

- Sharpe, James [1996]. *Instruments of Darkness: Witchcraft in England 1550–1750*. London: Hamish Hamilton.
- Sharpe, James [2016]. *A Fiery and Furious People: A History of Violence in England*. London: Arrow Books.
- Smith, David [1993]. The Spiritual Jurisdiction, 1560–64. *Records of the Scottish Church History Society* 25: 1–18.
- Smout, Thomas [1989]. *A History of the Scottish People, 1560–1830*. Glasgow: William Collins Sons & co.
- Stevenson, David [2022]. *Scottish Revolution 1637–1644: The Triumph of the Covenanters*. Edinburgh: Birlinn Ltd.
- Tanner, Norman [2016]. *Decrees of the Ecumenical Councils, I*. Washington: Georgetown University Press.
- Thomas, Keith [1971]. *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England*. London: Penguin Books.
- Tyson, Donald [2011]. *The demonology of King James I*. Woodbury, Minnesota: Llewellyn Publications.
- Weber, Max [1993]. *The Sociology of Religion*. Boston: Beacon Press. (Translated by Ephraim Fischhoff).
- Weingast, Barry [2015]. *Adam Smith's Industrial Organization of Religion: Explaining the Medieval Church's Monopoly And its Breakdown in the Reformation*. Available at SSRN.
- Yelle, Robert – Trein, Lorenz [2021]. *Narratives of Disenchantment and Secularization: Critiquing Max Weber's Idea of Modernity*. London: Bloomsbury Academic Plc.

Lucy Čisař Brown is an archaeologist, historian and historical sociologist who has recently completed her doctorate at the faculty of humanities, Charles University. Her main research interests are long-term social processes through the lens of religious and gender figurations as well as the social implications of technological transformations.

Figurace – jaké možnosti a problémy jsou s tímto sociologickým konceptem spojeny

JIRÍ ŠUBRT*

Figureation – The Possibilities and Problems Associated with This Sociological Concept

Abstract: This paper focuses on the concept of figureation, which was an innovation of Norbert Elias, from the standpoint of sociological theory. Among today's followers of this approach to sociology, considerable emphasis is placed on the explanatory potential of this concept, reflected, among other things, in Elias's processual approach to the investigation and explanation of social reality being referred to as "sociology of figurations" (Figureationsoziologie). The author of this contribution considers the content of the concept in a systematic way to present its strengths and weaknesses. This is done by confronting figureation with the dilemmas and antinomies that sociological thinking traditionally encounters, assessing it from the perspective of: a) positivism and antipositivism, b) statics and dynamics, c) individualism and holism, d) consensus and conflict, e) micro and macro perspectives, f) the relationship between spirit and matter, g) social masses and great historical personalities. The contribution concludes by stating the necessity to additionally think about discussions and aspects of the concept of figureation that its creator did not catch or clarify sufficiently.

Keywords: sociological theory; historical sociology; figureation; process; statics; dynamics; individualism; holism; micro and macro perspective

DOI: 10.14712/23363525.2024.16

V soudobé historické sociologii se setkáváme s nepřehlédnutelnou skupinou badatelů, kteří nacházejí inspiraci pro svou práci v díle Norberta Eliase. Tím nejdůležitějším a nejvlivnějším Eliasovým spísem je práce *O procesu civilizace* [Elias 2006a, 2007], která se pro mnohé z nich stává příkladem pro to, jak přistupovat k výzkumu dlouhodobých vývojových procesů v rámci historické sociologie. Druhým Eliasovým konceptem, od kterého se očekává přínos v oblasti teorie i výzkumu, je pojem *figurace*. Z tohoto důvodu se proto v tomto článku zaměříme na otázku, co tento koncept nabízí z perspektivy obecné sociologické teorie.

1. Jiná sociologie

O pojmu figurace¹ pojednal Norbert Elias systematickým způsobem v knize *Was ist Soziologie? (Co je sociologie?)*, která vyšla poprvé v roce 1971. Když k ní psal předmluvu

* Prof. PhDr. Jirí Šubrt, CSc., Katedra sociologie, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, U Kříže 8, 158 00 Praha 5. E-mail: jiri.subrt@fhs.cuni.cz

¹ Autor této stati se dotknul problematiky figurací v časopisu *Historická sociologie* již jednou, a to v anglicky psaném textu „The Society of Individuals: How to Solve the Dilemma of Individualism and Holism in Historical Sociology“ [Šubrt 2015]. Uvedený článek byl tehdy orientován na řešení problému vztahu jedince a společnosti. V tomto novém textu je autorova ambice širší, neboť zde se jedná o komplexní pohled na Eliasův

Dieter Claessens, jenž její vydání inicioval, považoval za potřebné čtenáře ihned na začátku upozornit, že se tato práce liší od jiných pojednání tohoto druhu svou neobvyklostí [*Elias* 1981: 7]; na rozdíl od běžných úvodů do sociologie se zde nepojednávají standardním způsobem obvyklá témata a problémy.

Odpověď na otázku *Co je sociologie?* nehledá Elias za pomoci zavedených pojmů, jako jsou sociální systém, sociální struktura či sociální jednání, ale hovoří o vzájemné *provázanosti*, o *souvislostech*, v nichž se lidé ocitají od svého narození, do kterých více či méně omezeným způsobem zasahují, které mohou existovat i bez nich, ale současně také mohou být jenom díky nim.

Život lidí ve společnosti má, a to i v období chaosu či rozpadu, určitý tvar, který je vytvářen silou jejich vzájemných závislostí. A právě tyto závislosti jsou důvodem, proč se lidé seskupují do určitých figurací, tedy proč jsou tyto figurace vytvářeny. Zavedení pojmu figurace patří k Eliasovým teoretickým inovacím. V původní podobě svých základních raných děl – *Dvorská společnost*; *O procesu civilizace* – Elias tento termín ještě nepoužíval, zavedl jej až později. První studií, v níž Eliasovi tento koncept důležitým způsobem posloužil, je kniha *Established and Outsiders* [*Elias – Scotson* 1990], publikovaná poprvé v roce 1965. O něco později Elias konstatoval, že pojem figurace zavedl proto, aby jasněji a jednoznačněji než existující sociologické pojmové nástroje vyjádřil, že to, co nazýváme společností, není ani abstrakcí charakteristik individuí existujících bez společnosti, ani „systémem“ nebo „celkem“ mimo jednotlivce, nýbrž spíše „individuí vytvářená spleť vzájemných závislostí“ (Úvod z r. 1968 [*Elias* 2006a: 50]).²

Elias spatřoval úkol sociologie v analýze toho, jak probíhá život lidí v sociálních celcích, které spolu vytvářejí. Lidská individua jsou v těchto celcích ve vzájemných vztazích a jsou na sobě závislá; Elias tedy chápe figuraci jako dynamickou síť vztahů vzájemně závislých jedinců (*interdependence network*; *Interdependenzgeflecht*). Tyto vztahy jsou podle jeho názoru podstatou každého sociálního uskupení. Jsou to vztahy, které existují jak v malých a středně velkých skupinách, tak i na úrovni státu a nadnárodních celků. Figurací je tedy např. rodina, školní třída, vesnické společenství nebo stát. Na první pohled by se mohlo zdát, že tento pojem je blízký tomu, co se v sociologii běžně označuje jako sociální skupina, ale není tomu tak. Pojem figurace obrací pozornost na interdependenci lidí, tzn. na to, co je vzájemně pojí [*Ibid.*: 50–51]. A jako takový může být vztažen jak na relativně malé skupiny, tak na velké společnosti.

Mezi stoupenci Eliasova přístupu k sociologii se dnes klade důraz na potenciál, který je podle jejich přesvědčení s pojemem figurace spojen. Přestože se vlastně jedná jen o jeden z mnoha konceptů, kterým Elias sociologické myšlení obohatil, je to právě tento termín, který se postupem času dostává stále více do popředí, a vede nakonec k tomu, že celkový Eliasův procesuální přístup ke zkoumání a vysvětlování sociální reality je označován jako „sociologie figurací“ (*Figurationssoziologie*).

O Eliasově sociologii figurací se hojně diskutovalo zejména v 80. letech 20. století, byla považována za velmi perspektivní a vkládaly se do ní určité naděje. Nemálo z těch, kteří stáli na straně Eliasovy koncepce, věřilo a stále věří tomu, že dostane svůj výzkum na vyšší

přístup k tématu figurace, v němž je tento koncept konfrontován ne pouze s jedním, ale postupně se sedmi teoretickými dilematy.

² Úvod k dílu *O procesu civilizace* z r. 1968.

úroveň už jenom tím, že výraz figurace zavede do svého pojmového instrumentária. Dnes s odstupem času můžeme konstatovat, že se tato očekávání nedaří vždy zcela přesvědčivě naplňovat. Jeden z problémů spočívá v tom, že Elias vymezil koncept figurace velmi obecně a rámcově; nepropracoval jej natolik důkladně, aby se mohl stát zcela srozumitelným a jednoznačně použitelným badatelským nástrojem v oblasti teorie i výzkumu. Takže, když dnes existuje nezanedbatelný objem odborné literatury, který s pojmem figurace pracuje (např. [Gabriel – Mennell 2011]), musí značná část těch, kdo ho užívají, tento velmi rámcově vymezený koncept pro účely svého výzkumu nějak dotvořit a dodatečně specifikovat, a to obvykle způsobem, jakým mu oni sami rozumějí³ (dochází tak k tomu, že někteří badatelé vkládají do tohoto pojmu určité svérázné, subjektivně zbarvené představy, čímž se otevírá prostor k problematickým obsahovým posunům).⁴

2. První přiblížení k pojmu figurace

Jednodušší a přehlednější figurace vytvářejí učitel a žáci ve třídě, lékař a pacienti v terapeutické skupině, hosté v hospodě u stolu stálých návštěvníků. Složitější figurace představují např. obyvatelé vesnice, velkoměsta nebo národ. Figurace, jak je zřejmé, mohou být více či méně složité; stabilní či proměnlivé; mít odlišnou délku trvání a konsensuální či konfliktní povahu; mohou mít rozdílné úrovně integrace a hierarchizace, a velký nebo malý počet účastníků (kteří mohou zároveň patřit i do jiných uskupení).

Jednotlivci, které figurace zahrnuje, nejsou vůči tomuto celku v nějaké autonomní pozici, nýbrž namísto toho tuto síť vzájemných závislostí společně vytvářejí. V soudobé, složitě strukturované, společnosti jsou jednání jednotlivců pospojována do dlouhých řetězců funkčních souvislostí. Tyto řetězce sice nemusí být přímo viditelné či hmatatelné, ale přesto jsou dostatečně pevné, a zároveň i elastické a proměnlivé, neboť jsou v neustálém pohybu. Jaké jsou vlastnosti figurací, je tedy možné blíže pochopit prostřednictvím analýzy těchto interdependenčních řetězců, jejichž uspořádání je tím, co označujeme výrazem společenské struktury [Elias 2006b: 25].

Jedním z příkladů, na kterých lze demonstrovat problematiku figurací, je hra [Elias 1981: 141–143]. Hrají-li čtyři lidé karty, tvoří figuraci, jejich jednání je interdependentní. Je sice možné v tomto případě také hovořit o hře jako o čemsi autonomním (a říci např.: „ta hra běží ale pomalu“), podstatné však je to, že průběh hry vychází z vzájemného propletení jednání čtyř zúčastněných jednotlivců. Figurací se v tomto případě tedy rozumí onen „měnící se vzor“, který hráči jako celek navzájem vytvářejí svým konáním, do něhož jsou zapojeni nejen svým intelektem, ale celou svou osobností.

Pro přiblížení pojmu figurace používá Elias s oblibou příklad společenských tanců [Elias 2006a: 50–51; Elias 2006b: 28–29], neboť soudí, že právě pohyblivý obraz navzájem závislých lidí při tanci je tím, co nám může pomoci k pochopení takových figurací,

³ Příliš se dnes nehovoří o tom, že Elias sám si byl tohoto problému do určité míry vědom. V rozhovoru s Wolfgangem Englerem mj. konstatoval: „Domnívám se, že koncept figurace byl v konverzaci a diskuzi příliš blízko starému systémovému konceptu, a pokud někdo hledá nálepku pro mou práci, dávám přednost ‚sociologii procesů‘“ [Elias 2005: 373 ff].

⁴ To, co v Eliasových textech chybí je např. rozlišení různých strukturálních úrovní, na kterých k vytváření figurací dochází, a konkretizace toho, čím jsou tyto jednotlivé úrovně odlišné, protože je přeci jen rozdíl mezi figurací, kterou vytváří hráči mariáše, tanečníci mazurky, anebo občané moderního státu.

jako je rodina, město, stát či společenská formace. Představíme-li si dvorské tance, např. *française* či *quadrilu*, ale i vesnický kolový tanec, vidíme, že kroky, úklony a gesta, které provádí jednotlivý tanečník, jsou v souladu s tím, co činí ostatní tanečníci. Pokud bychom pozorovali tancující individuum izolovaně, nedokázali bychom pochopit, jaký smysl a funkci jeho pohyby mají. Způsob, jakým se v tanci chová jednatel, je určen vzájemnými vztahy mezi tanečníky. Projevy a pohyby jednotlivců sice mohou být v té či oné míře individuálně zbarveny, ale vždy jsou orientované na ostatní. Můžeme samozřejmě mluvit o tanci a jeho pravidlech i v obecné rovině, ale těžko si ho můžeme představit jako něco, co existuje zcela mimo lidské jedince. Podobně jako jiné společenské figurace je i tato figurace relativně nezávislá na konkrétních individuích, ale nemůže se obejít bez individuí vůbec.

Figurace je tvořena strukturou interdependenčního napětí, v níž zúčastnění jedinci proti sobě mohou stát jako spojenci i protivníci. O interakcích mezi skupinami napovídají mnohé sportovní hry. Ty mohou mít více či méně univerzální pravidla a mohou je provozovat jednotlivci, anebo skupiny. Lidé, kteří převezmou roli hráčů v určitém týmu, se snaží dělat to, co se od jejich pozice obvykle očekává, zároveň ale k průběhu hry přispívají i svým jedinečným způsobem, svými specifickými schopnostmi a kreativitou. V zápase jednotlivci jednájí na základě toho, jakým způsobem přistupují ke hře jejich spoluhráči, a zároveň podle toho, na jakou hru se orientuje tým soupeře. V utkání, které tímto způsobem probíhá, můžeme najít dva typy vzájemné závislosti: ten první spojuje dohromady členy jednotlivých týmů, ten druhý dává do vzájemného vztahu oba týmy. V obou případech tyto závislosti tvoří figurace.

3. Koncept figurace v konfrontaci s antinomiemi soudobého teoretického myšlení

Eliasův přístup k sociologii se vyznačuje značným stupněm originality, který nám brání ho zařadit k nějakému z dominujících směrů této disciplíny 20. století. Je nicméně zřejmé, že sociologické myšlení tohoto autora se nezrodilo ve vzduchoprázdnu a že se v něm v různé míře odrážejí určité dobové inspirační zdroje, přičemž i ono samo se posléze stává inspirací pro jeho následovníky. Jaký potenciál pro rozvoj teoretického myšlení je v konceptu figurace obsažen, se proto nyní pokusíme nahlédnout tím způsobem, že ho budeme konfrontovat s antinomiemi, daulismy a paradoxy, na které sociologické myšlení nejčastěji naráží a které vedou k tomu, že je tento obor rozvětven do téměř nepřehledné sítě paradigmat, škol a směrů.

3.1 Pozitivismus a antipozitivismus

První antinomií, o které se zmíníme jen stručně, lze spojit s opozity: pozitivismus a antipozitivismus. Přestože se za těmito označeními skrývá jedno ze základních dilemat, které sociologie ve svých dějinách řešila, těžko bychom hledali teoretika, který by nám nabídnul do této problematiky hlubší systematický vhléd. Eliasova sociologii figurací se této otázky dotýká, ale explicitně se k ní nevyjadřuje. Zkusme se tedy krátce zamyslet nad tím, oč se jedná?

Už v 19. století se objevily úvahy o tom, nakolik je sociologie jako věda o člověku a společnosti podobná (ne-li totožná) s přírodními vědami a nakolik se od nich odlišuje.

I když byly úvahy na toto téma formulovány v jiných kontextech a v jiné terminologii, šlo v podstatě od začátku o spor o to, jakou povahu má sociální realita. Pozitivismus a školy, které z něho vycházely a které na něj navazovaly, měly za to, že sociální realita je ve všech podstatných rysech podobná realitě, kterou zkoumají přírodní vědy, antipozitivistické myšlení naopak konstatuje, že sociální realita se od přírodní reality podstatným způsobem liší.

Hlavními reprezentanty pozitivismu 19. a počátku 20. století byli: Auguste Comte [1907], Herbert Spencer [1966a], dále celá řada naturalisticky orientovaných proudů (organicismus, fyzikalismus, mechanicismus, sociální darwinismus, geografická škola atd.) a nakonec Emile Durkheim [1926];⁵ v dvacátém století přebírá od pozitivismu štafetu funkcionalismus a jím ovlivněné směry myšlení. Antipozitivismus o sobě dává vědět především v německém „duchovědném“ myšlení, zejména v chápající (rozumějící) sociologii Maxe Webera [1998], která se ve 20. století stala jedním z klíčových východisek interpretativní sociologie.

To, čím se sociální realita liší od reality zkoumané přírodními vědami, je v podstatě to, že v ní existuje cosi navíc, s čím se v původní přírodní realitě nesetkáváme. Max Weber by patrně mohl říci, že tím, co je v sociální realitě navíc, je sféra „smyslu“ (subjektivně méněného smyslu, který jednající jedinci přisuzují svému jednání); my bychom to ale mohli vyjádřit razantnějším způsobem a říci, že tímto něčím navíc – srovnáváme-li sociální realitu s přírodní realitou – je lidská kultura.

Když Elias porovnává jevy přírodního a sociálního života, konstatuje, že existují konfigurace hvězd, rostlin, zvířat apod; lidé navzájem ale tvoří figurace. Způsob, jakým spolu koexistují v těchto figuracích, je odlišný od tohoto, co se stává pojítkem uvnitř konfigurací. Pokud bychom to měli vyjádřit vlastními slovy, mohli bychom konstatovat, že zatímco figurace jsou situovány v čtyřrozměrném časoprostoru, ve figuracích k těmto čtyřem dimenzím přistupuje ještě dimenze pátá – dimenze, kterou představuje symbolické univerzum. Jazyk a symboly jsou tím, co lidem umožňuje přenos vědění a kultury. Díky nim se sociální realita reprodukuje, ale také mění [Schäfers: 240].

Je tu ale ještě jeden podstatný rozdíl mezi pozitivismem a antipozitivismem, a tím je představa o tom, zda sociologie může být vědou, která formuje sociální zákony. Pozitivismus zastává názor, že sociální vědy mají, stejně jako vědy přírodní, na základě svého bádání odhalovat a dospívat k poznání a formulování vědeckých zákonů. Antipozitivismus naproti tomu na takový požadavek vědomě rezignuje. Pokud jde o Eliase, můžeme dodat, že u něj se namísto výrazů, jakými jsou zákon či zákonitost, objevuje výraz trend. O trendech Elias soudí, že je můžeme v historicky orientovaném výzkumu odhalit a identifikovat, ale to, že je objevíme, nám nedává žádnou záruku pro to, abychom mohli s jistotou očekávat, že i budoucnost se bude nadále („zákonitě“) rozvíjet ve směru, kterým daný trend ukazuje.

Celou tuto krátkou úvahu o pozitivismu a antipozitivismu můžeme nyní uzavřít konstatováním, že i když Elias sám někdy přirovnává jím analyzované dlouhodobé procesy, které nikdo nezamýšlel, nechtěl a neplánoval, k „slepě“ probíhajícím přírodním jevům, jeho myšlení nikdy nepodlehlo naturalismu. A i když měl určitý sklon uvažovat

⁵ Durkheimova inspirace přírodními vědami se promítá např. do jeho rozlišování sociální morfologie a sociální fyziologie. Zároveň je ovšem nutné konstatovat, že jeho přístup k sociologii jako vědě o sociálních faktech odmítá naturalistký způsob vysvětlování sociálních jevů.

o některých problémech durkheimovským způsobem, záměrně se vyhýbal všemu, co by bylo možné spojit s pozitivismem.

3.2 Statika a dynamika

Pro označení druhého dilematu můžeme použít terminologie, kterou zavedl do sociologie její zakladatel Auguste Comte, který v rámci svého programu pro tuto vědu rozlišil dvě její části: sociální statiku [Comte 1908a: 283–327, 1967a] a sociální dynamiku [Comte 1908a 328–387, 1908b, 1967b]. Úkolem sociální statiky je odpovědět na otázku, z čeho se skládá společnost a jak tyto části spolu vytvářejí organizovaný celek, tzn. sociální řád. Druhá část sociologie – sociální dynamika – je věnována problematice historického vývoje společnosti (Comte chápal sociální dynamiku jako teorii pokroku [Comte 1908a: 328 ff.]). Sociologii koncipoval jako disciplínu, která má společenské procesy nejen studovat, ale také přispívat k jejich řízení, a to takovým způsobem, aby zabraňovala společenské destabilizaci a mírnila či odstraňovala společenské konflikty [Touraine 1984; Keller 1991]. Úkolem Comtovy sociální statiky tak není jen analyzovat strukturu nové společnosti, ale zároveň také hledat způsoby, jak jí zaručit stabilitu. Sociální dynamika má naproti tomu nejen reflektovat dosavadní vývojová stádia, ale také zkoumat žádoucí cesty jejího budoucího progresivního rozvoje.

V 20. století se staly následovníky Comtovy statiky zejména dvě směry v sociálně-vědním myšlení, kterými byly strukturalismus a funkcionalismus. Pokud jde o sociální dynamiku, ta sice byla součástí mnoha sociologických směrů, které se formovaly v druhé polovině 19. století, ale v průběhu 20. století bylo bádání orientované na problematiku dlouhodobého vývoje hlavním proudem sociologie opuštěno, což, jak známo, charakterizoval Norbert Elias jako „ústup sociologie do přítomnosti“.

Na tomto místě je vhodné připomenout, že přístup k problematice sociální statiky, respektive k chápání pojmu struktura není – jak si ihned ukážeme – ve strukturalismu a funkcionalismu identický. K tomu lze nicméně dodat i to, že v teoretickém směru, který dominoval v sociologii po druhé světové válce, v Parsonsově strukturním funkcionalismu, můžeme odhalit obě inspirace strukturalistickou i funkcionalistickou.

Struktury v rámci strukturalismu jsou chápány jako pravidla (mnohdy skrytá) a principy, které má badatel odhalit. Zájem o tuto problematiku se objevil v sociálních vědách mezi etnology a kulturními antropology, kteří se při svých výzkumech setkávali s takovými pravidly pro lidské jednání, která byla odlišná od toho, s čím se mohli setkat v domácím prostředí. Posléze byl tento strukturalistický přístup aplikován i na soudobou společnost. Claude Lévi-Strauss považuje za nejdůležitější postulát to, že svět je uspořádan a že v něm panuje řád. I když je tento svět velmi různorodý, barvitý a proměnlivý, lze za vší tou pestrostí a pohybem podle něj odhalit určité neměnné obecné vlastnosti [Lévi-Strauss 1973: 72], resp. invariantní pravidla. Veškerý život společnosti je determinován latentními strukturami (tedy pravidly), které usměrňují, koordinují a regulují činnost jednotlivců. Aby mohl badatel odhalit tento skrytý řád, nesmí se omezovat na pozorování jevových rozmanitostí, ale musí svou pozornost zaměřit na hlubší skrytou úroveň, což mu umožní vidět řád tam, kde dříve spatřoval jen chaos. Podstatu strukturalistického přístupu charakterizuje Lévi-Strauss jako „hledání invariantu, anebo invariantních prvků mezi povrchními odlišnostmi“ [Lévi-Strauss 1993: 16].

Funkcionalismus má poněkud jiné východisko. Je jím metafora lidského těla, respektive analogie mezi biologickým organismem a společností a s tím spojená projekce vlastností živých organismů na společnost a její jednotlivé části. K sociální struktuře se v tomto pojetí přistupuje jako k rozčlenění společnosti na části, které díky svým vzájemným vazbám, propojením a kooperaci vytvářejí celek. Jestliže v lidském těle existují mozek, srdce, plíce, žaludek, játra, ledviny a další orgány (propojené krevní oběhovou soustavou), a každý z nich přispívá svým specifickým přínosem k zachování celého organismu, pak ve společnosti můžeme analogicky k tomu nalézt strukturu, která je rozčleněna na řadu dílčích společenských systémů – ekonomika, politika, právo, náboženství, věda, umění atd. – jež jsou vzájemně propojeny komunikací a směnou. Funkce je pak v tomto kontextu chápána jako příspěvek určité systémové části (subsystému) k zachování systému jako celku.

Kritiku comtovského pojetí statiky a dynamiky najdeme více jak sto let poté v Giddensově teorii strukturace, která ovšem nesměřuje ani tak na samotného Comta, jako především na toho, kdo toto pojetí rozvíjel po druhé světové válce v rámci strukturního funkcionalismu, tedy na Talcotta Parsonse. Giddens [1981] spojuje koncepty statika a dynamika s výrazy synchronie a diachronie. Jejich oddělování považuje za omyl, který by měl být jednou pro vždy opuštěn. Charakteristickým rysem synchronicko/diachronické distinkce je podle Giddense to, že při synchronickém zkoumání sociálního systému se z něho snímá něco jako fotografie, přesněji řečeno jakýsi druh „bezčasé momentky“, s jejíž podporou je pak uvnitř tohoto systému identifikována síť funkcionálních vztahů. Když naopak studujeme systém diachronicky, zkoumáme ho z hlediska času, respektive analyzujeme, jak se tyto vztahy v průběhu času mění. Výsledkem je podle Giddense elementární, i když kruciólní chyba, která je způsobena odtržením těchto dvou pohledů a která vede k tomu, že je čas spojován pouze s diachronickým přístupem a je identifikován nebo ztotožněn se sociální změnou [Ibid.: 91]. Jádrem problému podle něj spočívá v tom, že čas je relevantní nejen při zkoumání změny, nýbrž i při zkoumání stability sociálního systému.

Čas je podle Giddense nezbytnou komponentou nejen sociální dynamiky, ale i sociální statiky. Omylem kritizovaného synchronického přístupu je předpoklad, že je možné vzít bezčasou momentku sociálního systému a odhalit jeho strukturu, jako lze udělat například takovou momentku, pokud jde o architekturu nějaké stavby. Chyba tedy vychází z mylného předpokladu, že sociální systém má takové strukturální náležitosti, které fungují nadčasově. Podle Giddense je existence sítě sociálních vztahů uvnitř těchto systémů neodlučitelná od jejich kontinuální reprodukce v čase. Tento autor tedy zdůrazňuje časovou dimenzi i v případě statiky, resp. sociální struktury. Zamítá představu sociální struktury jako něčeho statického, a naopak zdůrazňuje, že sociální systémy jsou proměnlivé, že jsou produkovány a reprodukovány v čase a s časem. Stablní sociální systém je systémem, jenž se vyvíjí v čase. Je to systém, ve kterém existuje souvislost mezi tím, jak byly věci v minulosti, a tím jak jsou dnes.

K tomu nezbyvá než dodat, že to, co Giddens konstatuje o čase a sociálních systémech, lze plnou měrou vztáhnout i na problematiku eliasovských figurací, které jsou – jako sítě vzájemných závislostí – v neustále v pohybu. Jestliže strukturalisté spolu s funkcionalisty zdůrazňují hledisko statiky a aspekt dynamiky podceňují, u Eliase jsou v jeho koncepci důrazy položeny opačným způsobem, klíčové je pro něj dynamické hledisko, zatímco méně pozornosti je věnováno otázkám statiky. To, co u Eliase postrádáme, je zřetel k otázce, jakými způsoby jsou nebo mohou být figurace, o nichž hovoří, strukturovány. Struktury

nerovnosti, se kterými se u Eliase [1990] setkáváme ve studii *Established and Outsiders*, nejsou zdaleka jediným typem struktur, které společenský život lidí ovlivňují. Svoji sociální a sociologickou relevanci mají struktury geografické, demografické, temporální a především struktury institucionální. Jak by měla nebo mohla být koncepce figurací rozvíjena právě s ohledem na tyto struktury, to je, domnívám se, úkol pro ty, kteří dnes hodljají tuto koncepci aplikovat ve svém výzkumu.

3.3 *Individualismus a holismus*

Kniha Norberta Eliase *Společnost individuí* se v celém svém obsahu neustále vrací k jednomu problému, který její autor charakterizuje jako „propast“ [Elias 2006b: 25], jež se v západním myšlení otevírá mezi individuem a společností, a kterou není jednoduché překlenout. Existují tu dva protikladné názorové tábory, z nichž zastánci toho prvního tvrdí, že „všechno závisí na individuích“, zatímco druzí naopak soudí, že „všechno závisí na společnosti“. První argumentují tím, že jsou to výlučně individua, kdo rozhoduje o tom, co bude a nebude vykonáno. Druzí ale namítají, že to, co jednotlivci činí, je jako takové vždy podmíněno společensky [Ibid.: 68]. Oba přístupy mají podle Eliase cosi společného, oba jsou založeny na stejném omylu, na umělém, analytickém odtržení individua a společnosti; přičemž každý z nich potom akcentuje jinou perspektivu, jeden individualistickou, druhý společenskou. Elias podrobuje kritice obě tendence. Soudí, že ani jedna z nich nevede k adekvátnímu pochopení společnosti. V jednom případě je zachycena jen jako agregát jednotlivců, v druhém případě jako něco, co existuje mimo tyto jedince a nezávisle na nich [Ibid.: 7].

Naše myšlení se podle Eliase pohybuje mezi dvěma krajnostmi, které pronikají i do sociologické teorie; první představuje individuum uvažované mimo společnost a druhý společnost myšlenou jako opozitum vůči individuu. Máme představu o tom, čím jsme jako lidská individua, a máme také jistou představu o tom, co to je společnost, avšak tyto dvě představy do sebe příliš dobře nezapadají. Přesto nelze pochybovat o tom, že individua tvoří společnost a každá společnost je společností individuí [Ibid.: 15]. Ačkoli tedy tušíme, že ona „propast“ mezi individuem a společností reálně neexistuje, náš způsob myšlení je touto polaritou poznamenán, a ta v něm neustále vytváří určité mezery a trhliny.

Antinomie, o které Elias hovoří, je v současné teoretické literatuře spojována s různým terminologickým označením. Jeffrey C. Alexander [1987] rozlišuje teorie individualistické a kolektivistické. Brian Fay [2002] v knize *Současná filosofie sociálních věd* klade do vzájemné kontrapozice pojmovou dvojici *atomismus* a *holismus*. A pak jsou tu také výrazy *nominalismus* a *realismus*, jejichž původ je spojen se středověkou scholastickou filozofií. V aplikaci na sociologické myšlení vyjadřuje pojem realismus předpoklad, že entity, které jsou označovány souhrnnými pojmy, jako je např. společnost, organizace nebo sociální skupina reálně existují. Nominalismus má naopak takové pojmy za pouhá jména, jež označují určité intelektuální konstrukce, nikoli však něco, co by mělo svou samostatnou reálnou existenci. Reálně totiž podle nominalistů existují pouze konkrétní jedinci a jejich individuální jednání.

Otázku, proč se individuum a společnost jeví jako protiklady, spojuje Elias [Elias 2006b: 102 ff.] v knize *Společnost individuí* s problematikou vývoje individuálního vědomí sebe sama (vlastního Já). Narůstající individualizaci chápe jako korelát civilizačního

procesu. Vědomí, které chápe společnost jako vnější (nepřátelskou) sílu, jež stojí v protikladu k vlastnímu Já, Elias chápe jako jeden z důsledků tohoto procesu.

Povahu tohoto vědomí Elias [2006b]: charakterizuje pomocí obrazu-paraboly „myslících soch“. Tyto sochy nemohou hýbat končetinami, ale mohou vidět, slyšet a myslet; jsou obdařeny rozumem. Každá z nich existuje sama pro sebe; sama si vytváří představu o tom, co se před ní odehrává (a může přemýšlet, nakolik tyto představy odpovídají tomu, co se odehrává ve skutečnosti), sama si dělá vlastní názor. Vše, co socha ví, pochází z jejích vlastních zkušeností. Nemá ale žádnou možnost se přesvědčit, jestli to, co vidí a co si myslí, odpovídá skutečnosti. Je nehybná a je sama.

V moderním světě rozšířený pocit, že jednotlivé individuum je koneckonců zcela samo, že takto osamocně, provždy odděleno, stojí proti vnějšímu světu lidí a věcí, zanechal hluboké kořeny v řeči i v nástrojích myšlení. Zvláště filozofická literatura (ale nejen ona) od Descarta přes Berkeleye a Kanta až k Husserlovi se zakládá podle Eliase na představě člověka jako izolované, samostatně stojící bytosti. Druhá polovina 20. století pak podle něj přináší další, stále nové verze tohoto obrazu izolovaného jedince, pro jeho označení používá Elias [1987] *homo clausus* a *das wirlose Ich*. Proti ní staví v rámci koncepce figurací jinou představu, představu otevřených lidských bytostí (v možném čísle): *homines aperti*. Elias tedy vyzvedá obraz člověka jako „otevřené osobnosti“, která je ve vztahu k ostatním lidem v postavení, které přináší větší či menší míru autonomie, ale nikdy nemůže být zcela autonomní, neboť každý člověk je po celý svůj závislý na mnoha jiných jedincích, a oni jsou závislí na něm.

Elias se své koncepci snaží vyhnout antagonismu mezi jednotlivcem a společností, který přináší moderní myšlení, a právě koncept figurací má být oním teoretickým nástrojem, s jehož přispěním toho má být dosaženo. S jeho pomocí se snaží překonat dva protikladné proudy, které lze v sociologickém myšlení nalézt – a) weberovský, který postuluje jako východisko zkoumání individuální aktéry, a b) durkheimovský, jenž chápe sociální realitu jako něco, co stojí mimo jednotlivá individua – a tak překonat tradiční myšlenkovou polarizaci, která klade lidi jako individua proti lidem jako společnosti.

Teoretiků, kteří se pokusili antinomii individualismu a holismu překonat, bylo v průběhu 20. století více. Už v 30. letech to byl Talcott Parsons, který se ve své práci *Struktura sociálního jednání* snažil vzájemně propojit ideje Webera a Durkheima [Parsons 1966 (1937)]. V druhé polovině 20. století to byl Berger a Luckmann [1999], Jürgen Habermas [1981], Pierre Bourdieu [1998], Anthony Giddens [1984], Roy Bhaskar [1978], Margaret Archer [1995], Bruno Latour [2005], Luc Boltanski a Laurent Thévenot [2007], a mnozí další. Do rámce tohoto úsilí je pak možné zařadit i Eliasův koncept figurace.

V zásadě lze v rámci tohoto úsilí rozlišit dvě základní strategie. První z nich je založená na tom, že se postuluje cosi třetího, co je mezi individuem a společností vloženo jako svorník, který oba póly propojuje. Druhá je vedena úsilím oba póly – individuální a společenský – k sobě co nejvíce přiblížit a zasadit je do jednoho výkladového rámce tak, že jsou v průběhu explanace sociálních dějů obě perspektivy alternovány.

Počátky první strategie lze vysledovat až ke Georgu Simmelovi, jehož pojetí sociologie lze interpretovat jako odpověď na spor mezi sociologickým nominalismem a realismem [Keller 2004: 357]. Simmelovo vymezení sociologie se snaží zaujmout zvláštní pozici, která umožňuje se oběma extrémům vyhnout. Simmel se vymezuje vůči nominalismu tím, že zdůrazňuje primát společenskosti před individualitou, a je navíc ochoten připustit,

že v důsledku interakcí mezi jedinci vznikají specifické společenské kvality, které nejsou původně obsaženy v žádné z jednajících osob. Zároveň se ale distancuje i od realismu, respektive od substancialistického pojetí sociální reality, a zdůrazňuje její činností charakter. Společnost podle Simmela neexistuje jako nějaká substance, ale vždy jen jako vzájemné působení mezi individui [Simmel 1970: 27]. Simmel soudí, že společnost existuje jen díky tomu, že je v každém okamžiku znovuvytvářena jednáním lidí a jejich vzájemnou součinností, v níž jsou permanentně utvářeny, reprodukovány, ale také rušeny nejrůznější formy mezilidských asociací. Tuto součinnost Simmel vyzvedná jako onen třetí a nejdůležitější sociální fenomén a označuje ji jako *Wechselwirkung* – vzájemné působení, tedy interakci.

Typickým příkladem druhého přístupu je teorie strukturace mladšího Eliasova kolegy z Univerzity v Leicesteru, Anthonyho Giddense, v níž je individuální pól zastoupen pojmem jednání a společenský pól pojmem struktura. Giddensova teorie je založena na teorému duality jednání a struktury, v němž se konstatuje, že struktury jsou produktem lidského jednání, avšak jednou zformované struktury zároveň představují prostředek pro další lidské jednání, který toto jednání na jedné straně umožňuje, ale na druhé straně jej zároveň usměrňuje a omezuje [Giddens 1981b: 92 ff.]. Giddens – jednoduše řečeno – během teoretického výkladu mění svoje stanovisko a sledované otázky se snaží vysvětlovat tak, že se na ně střídavě dívá z obou pozic – individualistické i holistické. Jako, kdyby říkal: v prvním kroku je nutné zaujmout individualistickou pozici, neboť jsou to jedinci, kteří svým jednáním vytvářejí struktury; v druhém kroku je ale třeba přijmout holistickou perspektivu, protože tyto již utvořené struktury ovlivňují následná individuální jednání. Ve třetím kroku se vracíme k individualistickému úhlu pohledu, a to proto, že individua jsou schopna svým jednáním existující struktury nejen reprodukovat, ale i modifikovat a přetvářet.

Obě stručně nastíněné strategie nejsou od sebe zcela odlišné, naopak jsou komplementární a mají různé styčné body. Pokud jde o Eliase, jeho řešení otázky vztahu jednotlivce a společnosti má nejbližší k Simmelovi. Elias simmelovskou perspektivu volně rozvíjí, prohlubuje a pojem *Wechselwirkung* nahrazuje výrazem pletenec/pletivo (*Verflechtung*) vztahů a posléze především konceptem figurací. Toto Eliasovo *úsilí* je ale zároveň spojeno se snahou oba póly vzájemného vztahu – individuum a společnost – k sobě co nejvíce přiblížit a probíhající společenské procesy nahlížet alternativně z obou perspektiv.

3.4 *Konsenzus a konflikt*

Pokud máme stručně přiblížit, jaká problematika se skrývá za opozity konsenzus a konflikt, bude vhodné si na tomto místě připomenout myšlenky Ralfa Dahrendorfa. Dahrendorf se vrací ke klasické otázce, kterou si kladou sociální vědy od dob Thomase Hobbesa: Jak to, že je ve společnosti možný řád? Konstatuje, že v dějinách sociálního a politického myšlení existují dvě základní (archetypální) řešení této otázky [Dahrendorf 1963: 208–210]. Jedno řešení představuje teorie konsenzu, kterou reprezentoval již Jean-Jacques Rousseau názorem, že společnost a sociální soudržnost je výsledkem dohody, vzájemné smlouvy všech jedinců, svobodného, nicméně pro všechny závazného konsenzu; v moderní sociologii pak toto stanovisko (samozřejmě v modifikované podobě) zastává teorie Parsonsova. Druhou odpověď přináší sám Hobbes; podle ní je soudržnost společností založena na mocenském nátlaku, na suverenitě jedince nebo menšiny, který tento nátlak vykonává.

Konsenzuální teorie ve funkcionalistickém pojetí je podle Dahrendorfa založena na následujících čtyřech předpokladech:

1. předpoklad stability (každá společnost má „relativně“ stabilní strukturu prvků),
2. předpoklad rovnováhy (prvky této struktury jsou v rovnovážném stavu),
3. předpoklad funkcionality (jednotlivé prvky společnosti přispívají k jejímu fungování),
4. předpoklad konsenzu (společnost se udržuje hodnotovým konsenzem všech členů).

Proti této orientaci je možné postavit druhý myšlenkový proud, který vychází ze zcela odlišných předpokladů:

1. předpoklad dějinnosti (každá společnost a každý její prvek podléhají neustálým změnám),
2. předpoklad explozivity (společnost má vnitřně rozpornou a explozivní strukturu),
3. předpoklad disfunkcionality či produktivity (jednotlivé prvky společnosti přispívají k její změně),
4. předpoklad nátlaku (společnost se udržuje mocenským nátlakem, který vykonávají jedni z jejích členů nad druhými).

Zakladatel konsenzuální teorie, Auguste Comte, označil ve svých dílech dva zdroje konsenzu, prvním je kooperace [Comte 1908a: 313 ff.] vycházející z dělby práce, druhým společně sdílená náboženská víra [Comte 1967a: 7–137]. S těmito předpoklady posléze pracoval i Emile Durkheim, když hovořil o mechanické (založené na kolektivním vědomí, resp. náboženství) a organické solidaritě (vycházející z rozvinuté dělby práce).⁶

Nejvýznamnější konsenzuální teorií, která se objevila po druhé světové válce, byl strukturální funkcionalismus Talcotta Parsonse. V něm nalzáme myšlenku o „kybernetickém“ modelu řízení společnosti označovaném zkratkou

LIGA [Parsons 1969], v němž je za nejdůležitější pro zachování sociálních systémů považována kultura, „kulturní systém“. Pro tuto Parsonsovu konsenzuální koncepci je charakteristický důraz na konformitu v chování lidských jedinců, a zároveň také jednoznačné odsuzování sociálních konfliktů jako něčeho patologického, jak nemoci společenského organismu, kterou je žádoucí odstranit.

Teorie konfliktu, o které hovoří Dahrendorf, měla v 50. a 60. letech 20. století dva hlavní reprezentanty, jedním z nich byl sám Dahrendorf [1963], druhou klíčovou postavou byl Lewis Coser [1965]. U obou těchto sociologů představují sociální konflikty něco, co má v životě společnosti své důležité, a lze říci nezastupitelné, místo, což je důvod pro to, se jimi vážně zabývat.

V neposlední řadě jsou tu ovšem i takoví teoretikové, kteří akceptují ve svých teoretických modelech obojí – konsenzus i konflikt – příkladem je Herbert Spencer [1966b: 563–642], který má za to, že v nižším evolučně vývojovém typu vojenské (militantní) společnosti je hlavním pojítkem násilí, nátlak a donucení, zatímco v pozdější, industriální společnosti jsou to faktory spojené s výrobou a směnou. Elias při výkladu společenských

⁶ Jsou ovšem sociologové, kteří nám ve svých koncepcích připomenuly i jiné faktory. Podle Ferdinanda Tönniese [1957 (1887)] je foma lidského soužití typu komunita (*Gemeinschaft*) – pospolitosti krve, místa a ducha a místa; To, co zde utváří vzájemné soužití, jsou pokrevní, tedy příbuzenské vztahy, společně sdílené náboženství a společně obývané teritorium. Ve formě označované společností (*Gesellschaft*) jsou všechny tyto vazby nahrazeny jedním univerzálním poutem, kterým jsou, jak Tönnies – v návaznosti na Karla Marxe – konstatuje: peníze.

procesů akcentuje konflikty spojené s využíváním prostředků násilné moci, avšak neignoruje ani to, že spolu s tím dochází i k formování konsenzuálních vztahů.

To, co je pro Eliase v kontextu promýšlení otázek formování společenského řádu klíčové, je moc. Elias je jedním ze sociologů 20. století, kteří na význam moci, a to zejména moci ozbrojené, na mnoha stránkách svých děl poukazují. Pokud máme rozumět tomu, o co se zde jedná, je důležité si připomenout, že přístup k tomu problému je u představitelů sociologie 20. století značně rozdílný. V systémové teorii Parsonse [1969] a později Luhmanna [2000] se setkáváme s reduktivním pojetím, v něm je moc interpretována jako generalizované komunikační médium politického (sub)systému. Problém pak ale spočívá v tom, že s různými typy mocenských vztahů se setkáváme i v jiných společenských oblastech, nejen v politice; projevují se v ekonomice, výrobě, náboženství, vědě, umění, propagandě, ale i v běžných mezilidských vztazích na organizační a mikrosociální úrovni. Široké pojetí moci je charakteristické pro filozofii Michela Foucaulta, a v sociologické koncepci je toto široké pojetí moci uplatněno v Giddensově teorii strukturace, v níž jsou moc a její uplatňování pochopeny jako součást prakticky všech mezilidských vztahů, což může následně vyvolávat otázku, nakolik mohl být Giddens v tomto směru ovlivněn Eliasem a nakolik se nechal inspirovat Foucaultem.

Moc není „amuletem“, který někdo má a jiný nemá, nýbrž je to strukturální vlastnost mezilidských vztahů [Elias 1970: 77]; má smysl nikoli sama o sobě, ale vždy v souvislosti se snahou nebo tendencí něčeho dosáhnout; tím něčím může být stabilita či nehybnost, ale také naopak změna vztahů či existujících poměrů. N. Elias v této souvislosti hovoří o „balancích moci“ (které mohou být jak bipolární, tak i multipolární) a tyto více či méně fluktuující balanci moci považuje za integrální element všech vztahů mezi lidmi.

3.5 Mikro a makro

Dalším hlediskem, které v úvahách rozvíjených nad konceptem figurace zaslouží pozornost, je otázka úrovní sociální reality. Připomeňme, že Elias konstatuje, že za figuraci lze považovat karetní hru, společenský tanec, lokální komunitu, ale také státy a jejich vzájemné vztahy. To, co v tomto případě není uspokojivě vysvětleno, je to, zda při aplikaci kategorie figurace existují mezi jednotlivými úrovněmi sociální reality nějaké výrazné rozdíly, anebo zda se jedná o něco, na co není nutné brát zřetel, neboť každá figurace, ať už je jak chce velká, vždy představuje jedno a to samé, a tím je síť vzájemných závislostí mezi jedinci.

Přestože lze v soudobé sociologické literatuře najít názor, že všechny makrosociální jevy lze v principu vysvětlit tak, že se pochopí jako rozsáhlé celky složené z mikrosociálních jevů, autor této úvahy se s touto představou neztotožňuje, neboť soudí, že makrosociální realita, je něčím, co nelze vysvětlit na základě jednotlivých mikrosociálních jednotek (tj. lidských jedinců, jejich akcí a interakcí), přičemž zároveň vychází z opačného předpokladu, a sice, že mnohé jevy, které se odehrávají na mikrosociální úrovni, jsou významně ovlivňovány faktory, které se formují na makrosociální úrovni.

Makrosociální jevy mají holistickou povahu, což znamená, že mají vlastnosti a projevy, jež nelze odvodit z vlastností jednotlivostí, ze kterých se skládají, a navíc mají latentní povahu. Výrazem latentní lze přitom rozumět zhruba to, co s tímto pojmem spojil při rozlišování manifestních a latentních funkcí Robert K. Merton [1967: 73–138]. Jestliže

za manifestní můžeme označit takové činy a skutky individuálních a kolektivních aktérů, jež sledují určité zamýšlené cíle, a jsou tedy záměrné, plánované a chtěné; latentní efekty lidských aktivit jsou naopak něčím nezamýšleným, nezáměrným, neplánovaným a nechtěným. Tyto latentní efekty jsou tím, díky čemu dochází v sociální realitě ke vzniku sociálních jevů, které nikdo nezamýšlel a neplánoval a které se projevují jako by za zády jednajících aktérů, staví se vůči nim jako nějaká cizí neznámá síla, přičemž často (i když rozhodně nikoliv jen) tím způsobem, že komplikují, mění, narušují či dokonce pírají a ničí to, oč lidé svými činy usilovali.

Na makrosociální úrovni se setkáváme s procesy, které mají svou vlastní logiku, své vlastní principy a pravidla, které nelze odvodit z jednání jednotlivců, protože představují jakousi nadindividuální kvalitu, která náleží právě určitému celku, nikoli jednotlivcům. Jsou to principy a pravidla, díky kterým sociální realita získává povahu, která pozorovatělu může připomínat děje, které se odehrávají v přírodě, tj., které mají charakter přírodních jevů. Při hledání odpovědi na otázku, jaké jsou příčiny formování, vzniku a fungování těchto procesů, je podle našeho soudu třeba vyhnout se snahám o odhalení nějakého jednoho univerzálního principu, který by měl být tím, co reguluje vše, co se odehrává na makrosociální úrovni, nýbrž je třeba se zaměřit konkrétním způsobem na to, v jakých oblastech společenského života se můžeme s latentními mechanismy uvádějící do chodu uvedené procesy setkat. Autor tohoto textu se pokusil podat hrubý přehled těchto případů již v některých svých předchozích textech (viz např. [Šubrt 2023: 161–164]); nyní si dovolí je stručným způsobem připomenout.

K základním jevům, které nás přivádí na stopu latentních projevů je neplánovaný a nechtěný pokles nebo růst nějakého jevu nebo hodnoty, o kterých lze uvažovat na matematické úrovni jako o závislé veličině⁷. To, na čem je tato veličina závislá, může být: a) jev přírodní povahy vyvolaný přírodními silami (např. ubývání vodních zdrojů); b) jev přírodní povahy způsobený předchozí lidskou aktivitou, ať už naší vlastní, anebo jiné lidské skupiny/společnosti (např. eroze půdy); c) jev sociální či kulturní povahy způsobený předchozí manifestní či latentní aktivitou naší vlastní lidské skupiny/společnosti (např. nárůst zločinnosti); d) jev sociální či kulturní povahy způsobený manifestní nebo latentní aktivitou nějaké jiné lidské skupiny/společnosti (např. nárůst nepřátelských postojů). V případě, že se tyto jevy objevují jako nějaká nová událost, hovoříme o jejich emergenci.

Procesy, které jsou takovou emergentní událostí jakoby nastartovány, se mohou lišit jak z hlediska velikosti prostoru, na kterém se odehrávají, tak i délky času, po který probíhají (krátkodobé, dlouhodobé), a rychlosti. Samotný průběh změn v čase může mít lineární či nelineární podobu, již lze rozpoznat a vyjádřit jako určitý trend. Slovně mohou být tyto trendy charakterizovány jako vzestup nebo pokles, posilování či oslabování, rozšíření a zúžení, úbytek a nárůst, zisk resp. ztráta. Specifickým jevem sociální dynamiky je periodická cyklicita, která se zřetelně objevuje v ekonomickém systému (hospodářské cykly) jako střídání vzestupů a poklesů. Různé procesy mohou být různé rychlé či pomalé, mohou zrychlovat či zpomalovat, mohou narážet na nejrůznější překážky, a mohou také úplně ustát. Každý takový trend potřebuje pro své trvání určitou energii a zdroje, které mu dodávají různé typy lidských aktivit (práce, boj, produkce vědění atd.).

⁷ Vztahy mezi závislými a nezávislými veličinami mohou mít charakter přímé či nepřímé úměry, a mohou mít lineární či nelineární povahu.

Nárůst či pokles jedné nebo více veličin v určité systémové oblasti může vyvolat změnu doposud existujících proporcí, respektive disproporce mezi veličinami, které dříve existovaly v nějakých vzájemně stabilizovaných vztazích, a nyní byly tímto způsobem narušeny, což může podnítit další vývoj (i novým, neočekávaným směrem), např. k tomu, že jiný element začne posilovat, a spolu s tím měnit charakter celého systému (v důsledku oslabení jednoho hospodářského odvětví může dojít k nárůstu v jiném odvětví, a tím ke strukturální proměně uvnitř celého ekonomického systému). Tyto změny proporcí mohou být spojeny nejen s krizovými jevy, ale i s efekty substituční povahy (záměna něčeho za něco), či implementací nových poznatků, technologií a vynálezů. Lidé jsou mnohdy postaveni před nemožnost realizovat staré způsob jednání, takže jsou nuceni hledat určité nové možnosti (např. odchod na jiné území).

Všechny tyto typy jevů se mohou stávat příčinami jiných následných jevů a procesů, jež mohou mít opět svoji manifestní, ale zároveň také latentní rovinu (ubývání vodních zdrojů může např. působit nejen na migrační procesy, ale také na proměny v organizaci a struktuře společnosti). V praxi se navíc setkáváme i s tím, že, řada jevů má mnohem komplikovanější povahu proto, že na určitou veličinu může současně působit více sil (interakce vyvolané migračními procesy, mohou mít současně geografické, demografické, vojenské, ekonomické i kulturní rozměry), ale také proto, že může docházet k nejrůznějším způsobům jejich vzájemného sřetení (např. k tzv. dominovému efektu) či provázanosti. Pokud se dva či více procesů ve svém vývoji podmiňuje navzájem, můžeme hovořit o interdependenci. Jestliže se souběžně probíhající procesy navzájem podporují a posilují, můžeme hovořit o synergii. Sociální celky, jakými jsou národní státy, většinou nedrží pohromadě jen díky jednomu typu vazby, komunikace či směny, nýbrž v důsledku mnohonásobné propojenosti jejich jednotlivých elementů. To je skutečnost, kterou mohou prosté formulace o vzájemných závislostech mezi lidskými jedinci v rámci sociálních figurací spíše zamlžovat, než aby přispívaly k jejich detailnímu pochopení.

3.6 *Duch a hmota*

Humanitní a sociální vědy mají tendenci nahlížet předměty svého zkoumání jako fenomény převážně duchovní povahy, přírodním vědám je naopak bližší pohled z materialistických pozic. V sociologickém myšlení je význam hmotného světa zdůrazněn především v marxismu, ale významný zřetel na předměty materiální povahy najdeme i u Eliase, a to jak v oblasti psychogenetického, tak i sociogenetického zkoumání. To nepochybně zasluhuje naši pozornost, protože v hlavním proudu sociologického myšlení je až dodnešní doby sociální realita chápána převážně jako něco „nehmotného“, jako svět, který je podřízen duchovním principům, jejichž základním vodítkem je smysl a význam, které jsou jednotlivým aspektům této reality přisuzovány.

Velké sociologické teorie 20. století obvykle věnovaly pozornost strukturám ve smyslu pravidel, principů a očekávání, ale jejich věčný charakter a podobu měly tendenci přehlížet. A tak, i když se v některých směrech teoretického myšlení bere existence světa materiálních objektů určitým způsobem na zřetel, obvykle se tak děje způsobem, že se zohledňuje pouze v té rovině, kdy tyto věčné objekty mají pro jednotlivce nebo sociální systémy relevanci v tom, že je jim přisuzována nějaká hodnota, smysl nebo význam. V takovém pojetí se tedy nebere na zřetel sama věčná povaha takových objektů, ale pouze subjektivně

míněný smysl nebo význam, se kterým se lidé k těmto věcným objektům vztahují. Pokud je sociologie vůbec nějakým způsobem disponována existenci hmotných objektů reflektovat, pak je to především v rámci některých specializovaných disciplín, v nichž se řešení vztahu člověka ke světu věcí nelze vyhnout (výzkum spotřeby, životního stylu, bydlení, vztahu k životnímu prostředí apod.).

Věci naše jednání ovlivňují obdobným způsobem jako institucionální pravidla. Na jedné straně lidské jednání podporují, ulehčují a zefektivňují, na druhé straně ale také pro něj znamenají determinaci a omezení na to, co technologicky či dispozičně možné je, a co možné není. Z tohoto hlediska vytváří svět věcí řadu strukturálních úrovní, které člověku diktují, jak má vykonávat nejrůznější aktivity pracovní i jiné povahy, jakým způsobem má zajišťovat svou biologickou i kulturní reprodukci, jak má komunikovat s ostatními lidmi a pohybovat se v prostoru a čase. Zacházení s věcmi a jejich používání nadto vede k vytváření určitých rysů kolektivních mentalit a sociálních habitů.

Použijeme-li eliasovský slovník, můžeme říci, že lidské figurace jsou ve všech svých podstatných životních funkcích napojeny na konfigurace věcí. Tyto věcné konfigurace můžeme analyticky odlišit a uvažovat jako samostatné entity, avšak tím, čím opravdu jsou, se stávají teprve v kontextu řetězců lidského jednání, tj. v interakcích s lidskými figuracemi (opuštěné Machu Picchu nebo zasypané Pompeje už nejsou městem v pravém slova smyslu, přestože jejich věcná konfigurace přežila odchod nebo zánik jejich obyvatel). Strukturálních úrovní, které je možné v rámci věcných konfigurací rozlišovat, je několik, můžeme například uvažovat o časoprostorových strukturách, odvětvových strukturách nebo technologických strukturách. Ve vztahu k jedincům mají velký význam především struktury vlastnické (majetkové) a dispoziční, neboť představují takový typ struktur, který konfigurace věcného světa s lidskými figuracemi zřetelně propojuje.

3.7 Společenské masy a velké osobnosti

I když Elias v rámci své sociologie figurací neustále zdůrazňuje účast individuů na tvorbě společenské reality, většinou zachycuje tyto jednotlivce v pozici jakýchsi typických (průměrných) reprezentantů určité sociální skupiny, vrstvy nebo masy lidských bytostí, jejichž hlavním rysem je to, že jsou nositeli jistého, historicky zformovaného typu kolektivní psychiky, tedy habitu. To, s čím se u Eliase setkáme jen ojedinele, je výraznější zřetel ke specifické úloze určitých konkrétních lidských jedinců, a to i přesto, že odmítá představu, podle níž by měl být význam všech lidí pro pohyb dějin stejný. Elias tvrdí, že jedince nelze chápat jako pasivní přívěsky společenské mašinerie, a zdůrazňuje, že individuální charakter spolu s osobním rozhodováním mohou mít v určitých situacích významný vliv na průběh historických událostí. Zároveň ale také dodává, že rozhodovací proces jednotlivců je vždy ohraničený a je velmi rozdílný v závislosti na tom, jakými mocenskými nástroji daný jedinec disponuje [*Elias 2006b: 67*].

Obecně pro sociologické myšlení platí – a Elias v tomto směru nepřestává žádnou výraznější výjimkou – že se v něm většinou uvažuje o sociální realitě jako o realitě zbavené všech jedinečných individuálních vlastností, redukováne na společenské masy, obecné a kolektivní pojmy, vzorce a pravidla. Z hlediska úsilí o dosažení zobecnitelného vědeckého poznání je tato strategie naprosto pochopitelná, přesto ji však nelze uplatňovat v nějaké modelově čisté podobě ve všech humanitně a společensky orientovaných disciplínách.

Typickým příkladem je historická věda, která se ve svém výkladu nemůže spokojit s tím, aby vykreslovala pouze obecné historické tendence, ale musí umět do svého výkladu zasadit i jednání konkrétních historických osobností, s jejich významem a vlivem.

Pro stávající sociologické myšlení je převážně charakteristické to, že vliv na formování sociální reality je individuálním aktérům přiznáván pouze na mikrosociální úrovni, kde je také hojně zkoumán, zejména přístupy sociálního konstruktivismu. Výrazně opomíjenou otázkou však zůstává, zda a jakým způsobem mohou tito aktéři projevovat svůj vliv také na makrosociální úrovni. Zdá se, že pokud se má sociologie zabývat jevy na makrosociální úrovni, není v zásadě schopna uvažovat jinak než funkcionalisticky. Otázka jedinců s celospolečenským vlivem je sice celkem běžná a legitimní v rámci historických věd, avšak sociologie ji – téměř by se dalo říci: „ze zásady“ – ignoruje.

Otázkou, jakým způsobem může určitý konkrétní jedinec ovlivnit svoji společnost a dobu se Elias zabývá ve svém posledním díle, kterým je drobná knížka o Mozartovi. V ní je zaměřena pozornost na problém geniálního tvůrce v rámci dějin umění. Elias se při jeho řešení snažil vyhnout dvěma krajnostem, s nimiž se lze v dané oblasti setkat. Jednou z nich je přístup, který pojímá dějiny umění jen jako sled velkých osobností, druhou redukce kunsthistorie na pouhou proměnu struktur, slohů a stylů.

Eliasův přístup k řešení této otázky je možné přiblížit pomocí metafory mince a razidla. Každý člověk ve společnosti připomíná minci, která je tvarována razidlem, jímž jsou společenské tlaky, v jejichž vlivu se jedinec nachází. Zároveň je ale také každým razidlem, které svým jednáním zanechává ve společnosti a v druhých svůj otisk [Elias 2006b: 68]. I Mozartův genius odpovídá této představě, ovšem s tím, že úloha génia spočívá v tom, že je více než druzí jeho současníci nejen mincí, ale především také oním razidlem, které zanechává svůj otisk v strukturách dané oblasti lidské aktivity a tím ji ovlivňuje v jejím dalším vývoji.

4. Shrnutí

Eliasův koncept figurací je řadou badatelů několika posledních desetiletí považován za perspektivní vědecký nástroj, jehož aplikací by mohlo být v nejrůznějších oblastech sociologického bádání dosaženo nové, vyšší úrovně poznání. Podle Eliasových představ má jít o koncept, který lze uplatňovat na nejrůznější výzkumné objekty na mikro-, mezo- i makroúrovni sociální reality. Přes značnou různorodost jevů, na které může být tento koncept vztažen, je jeho podstata vždy stejná, je jí pletivo (*Geflecht*) resp. síť (*Network*) vztahů mezi vzájemně závislými jedinci, přičemž jednou z podstatných součástí struktury těchto vztahů je to, co Elias označuje výrazem „balance moci“.

Hledat odpověď na otázku, jaký potenciál a jaké limity v sobě koncept figurace skrývá, jsme se pokusili prostřednictvím konfrontace tohoto konceptu s antinomiemi, dualismy a paradoxy, s nimiž se sociologické myšlení během svého dosavadního vývoje potýkalo a potýká. Figurace, jako odborný termín, byla postupně nahlížena z perspektivy antinomie pozitivismu a antipozitivismu, statiky a dynamiky, individualismu a holismu, konsenzu a konfliktu, mikro- a makroperspektivy, ducha a hmoty, sociálních mas a velkých osobností.

Z této analýzy vyplynulo, že figurace je termín, který dobře koresponduje s tím, co je pro Eliasovu sociologii obecně charakteristické v první řadě, a to je její orientace na problematiku sociální dynamiky a sociálních procesů, které probíhají v čase, v jehož průběhu

dochází ke změnám, jejichž nejpodstatnějším hybatelem jsou mocenské vztahy (formování balancí moci). Dále je možné konstatovat, že Eliasovo pojetí figurací je ukotveno v antipozitivistickém myšlení, které je spojeno s odmítáním naturalismu a funkcionalismu. Jedním z podstatných impulsů pro jeho postulování jako nového východiska sociologického myšlení byla Eliasova snaha překonat vleklý rozpor mezi postupy vycházejícími z weberovského individualismu a durkheimovského holismu, jehož důsledkem je chybné chápání vztahu mezi jedincem a společností. Tuto Eliasovu snahu je nepochybně nutné ocenit, nicméně v jejím rámci u něj zůstávají dva nedořešené problémy: prvním je otázka rozdílů mezi mikro-, mezo- a makrosociální úrovní reality, kterou má Elias tendenci přehlížet a bagatelizovat; druhým je úloha velkých historických osobností, jež je sice v jeho díle určitým způsobem naznačena, ale zůstává nedořešena.

Poznatky z uvedené analýzy lze podle našeho soudu shrnout do konstatování, že má-li se figurace stát opravdu oním teoretickým a výzkumným nástrojem, za který jej už nyní mnozí badatelé považují, bude nutné ještě dodatečně promyslet ony diskusní stránky a aspekty tohoto konceptu, které jeho tvůrce nepostihl nebo neobjasnil s dostatečnou zřetelností.

Poděkování

Príspevek byl podpořen z programu *Cooperatio* (SOAS) Fakultou humanitních studií Univerzity Karlovy.

Literatura

- Alexander, Jeffrey C. [1987]. *Twenty Lectures: Sociological Theory Since World War II*. New York: Columbia University Press.
- Archer, Margaret S. [1995]. *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas [1999]. *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Bhaskar, Roy [1978]. On the Possibility of Social Scientific Knowledge and the Limits of Naturalism. *Journal for the Theory of Social Behavior* 8 (1): 1–28.
- Boltanski, Luc – Thévenot, Laurent [2007]. *Über die Rechtfertigung: Eine Soziologie der Kritischen Urteilskraft*. Hamburg: Hamburger Edition.
- Bourdieu, Pierre [1998]. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Comte, Auguste [1907]. *Cours de philosophie positive*, I. Paris: Schleicher Frères, Éditeurs.
- Comte, Auguste [1908a]. *Cours de philosophie positive*, IV. Paris: Schleicher Frères, Éditeurs.
- Comte, Auguste [1908b]. *Cours de philosophie positive*, V. Paris: Schleicher Frères, Éditeurs.
- Comte, Auguste [1967a]. *Système de politique positive, ou Traité de sociologie, Instituant la Religion de l'HUMANITÉ*, II. Osnabrück: Otto Zeller.
- Comte, Auguste [1967b]. *Système de politique positive, ou Traité de sociologie, Instituant la Religion de l'HUMANITÉ*, III. Osnabrück: Otto Zeller.
- Coser, Lewis A. [1965]. *The functions of social conflict*. London: Routledge.
- Dahrendorf, Ralf [1963]. *Gesellschaft und Freiheit: Zur soziologischen Analyse der Gegenwart*. München: Piper.
- Durkheim, Emile [1926]. *Pravidla sociologické metody*. Praha: Orbis.
- Elias, Norbert [1970]. *Was ist Soziologie?* (Ed. Claessens, Dieter). München: Juventa Verlag.
- Elias, Norbert [1987]. *Die Gesellschaft der Individuen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

- Elias, Norbert – Scotson, John L. [1990]. *Etablierte und Außenseiter*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Elias, Norbert [1991]. *Mozart, Zur Soziologie eines Genies*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. Elias, Norbert [2005]. *Gesammelte Schriften, XVII. Autobiographisches und Interviews*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Elias, Norbert [2006a]. *O procesu civilizace: Sociogenetické a psychogenetické studie, I. Proměny chování světových horních vrstev na Západě*. Praha: Argo.
- Elias, Norbert [2006b]. *Společnost individuí*. Bratislava: Kalligram.
- Elias, Norbert [2007]. *O procesu civilizace: Sociogenetické a psychogenetické studie, II. Proměny společnosti. Nástin teorie civilizace*. Praha: Argo.
- Fay, Brian [2002]. *Současná filosofie sociálních věd: Multikulturní přístup*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Gabriel, Norman – Mennell, Stephen (ed.) [2011]. *Norbert Elias and Figurational Sociology: Processual Thinking in Sociology*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Giddens, Anthony [1981]. Time and Space in Social Theory. In: von Matthes, Joachim (ed.). *Lebenswelt und soziale Probleme*. Frankfurt am Main: Campus Verlag GmbH, s. 88–97.
- Giddens, Anthony [1984]. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Habermas, Jürgen [1981]. *Theorie des kommunikativen Handelns, I, II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Keller, Jan [1991]. *Úvod do sociologie. (Introduction to Sociology)*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Keller, Jan [2004]. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Latour, Bruno [2005]. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. New York: Oxford University Press.
- Lévi-Strauss, Claude [1973]. *Anthropologie structurale deux*. Paris: Plon Press.
- Lévi-Strauss, Claude [1993]. *Mýtus a význam. (Myth and Meaning: Cracking the Code of Culture)*. Bratislava: Archa.
- Luhmann, Niklas [2000]. *Die Politik der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Merton, Robert K. [1967]. *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.
- Parsons, Talcott [1966 (1937)]. *The Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. New York: The Free Press.
- Parsons, Talcott [1969]. *Politics and Social Structure*. New York: Free Press.
- Simmel, Georg [1970]. *Grundfragen der Sociologie (Individuum und Gesellschaft)*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Schäfers, Bernhard (ed.) [1992]. *Grundbegriffe der Soziologie*. 3. vyd. Opladen: Leske-Budrich, Opladen.
- Spencer, Herbert [1966a]. *The first principles. The works of Herbert Spencer, I*. Osnabrück: Otto Zeller.
- Spencer, H. [1966b]. *The principles of sociology, II*. In: *The works of Herbert Spencer, VII*. Osnabrück: Otto Zeller.
- Šubrt, Jiří [2015]. The Society of Individuals: How to Solve the Dilemma of Individualism and Holism in Historical Sociology. *Historická sociologie* 7 (1): 9–23.
- Šubrt, Jiří [2023]. *Rethinking the Theoretical Concepts of Sociology: Critical Eclecticism and Reconfigurationism*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholar Publishing.
- Tönnies, Ferdinand [1957 (1887)]. *Community & Society (Gemeinschaft und Gesellschaft)*. (Ed. & Trans.). East Lansing, MI: The Michigan State University Press.
- Touraine, Alain [1984]. *Le retour de l'acteur*. Paris: Fayard.
- Weber, Max [1922]. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, Max [1988]. Ueber einige Kategorie der verstehenden Soziologie. In: Weber, Max. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), s. 427–474.
- Weber, Max [1998]. Základní sociologické pojmy. In: Weber, Max, *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenth, s. 135–171.

Jiří Šubrt (*1958) založil v roce 2009 a od té doby vede studijní program *Historická sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy*. Dlouhodobě se také věnuje otázkám času a paměti. Je autorem a editorem několika knih, které byly vydány v českém, anglickém a ruském jazyce.

Sluch má dějiny: obrat ke zvuku a případ hluché reformace

ANNA KVÍČALOVÁ *

Hearing Has a History: The Sonic Turn and the Case of the Deaf Reformation

Abstract: The paper introduces *sound studies* as a field of interdisciplinary historical research and demonstrates how the history of sound and hearing can be explored in the historical record, using the example of the early Calvinist Reformation in Geneva. It argues that hearing difficulties were the central theme of early Calvinism that significantly shaped the character of its religious and material culture, and proposes to study the Reformation as a process of systematically creating a new culture of attentive listening. It shows that the Calvinist Reformation played an active role in constructing historical categories such as deafness as well as in defining distinctions between good and bad hearing and sound, contributing to the broadly defined history of acoustics.

Keywords: sound studies; sound; reformation; calvinism

DOI: 10.14712/23363525.2024.17

Když byla v srpnu 1542 Guygona Bocardová předvolána před Ženevskou konzistoř kvůli hlasitým nadávkám, které údajně pronášela při prodeji ryb, konzistoř se tuto příležitost rozhodla využít k tomu, aby důkladněji prozkoumala úroveň její znalosti nové náboženské praxe a zjistila, s jakou pravidelností navštěvuje reformovanou bohoslužbu, zavedenou ve městě před více než pěti lety. Guygona konzistoř ujistila, že do kostela chodí – tento týden byla už třikrát, naposledy toho dne ráno – o obsahu kázání však nic říct neumí, protože je „hluchá“ [*Registres du Consistoire I: 99*]. Podobný případ řešila konzistoř toho roku několikrát: Pernete du Nant, vdova po ženevském loďáři, která byla předvolána kvůli své vlašné účasti na bohoslužbách, uvedla, že navštívila nedělní kázání Jana Kalvína v katedrále Saint Pierre, jedině, co si z něj pamatuje, je však to, že „jeho slova byla dobrá“; na další podrobnosti si nevzpomíná, protože „je trochu hluchá“ (*ung peu sorde*) a „nerozumí tomu, co kazatel říká“ [*Registres du Consistoire I: 131*]. Trhovkyně Catherine z Molar-du otevřeně přiznala, že kvůli svému špatnému sluchu nechodí do kostela téměř vůbec a Mayaz Cherrier vysvětlila svoji neschopnost zapamatovat si kázání tím, že je nahluchlá a neslyší, co kazatel říká [*Registres du Consistoire I: 181, 33*]. Prameny rané kalvínské reformace naznačují, že poreformační Ženevu zachvátila epidemie špatného sluchu. Jak můžeme podobné záznamy interpretovat? A co nám mohou prozradit o dějinách západní modernity?

V záznamech Ženevské konzistoře, instituce, která měla od svého založení v roce 1541 za úkol dohlížet na morální a náboženský život obyvatel Ženevy po tom, co se město v roce 1536 přiklonilo k protestantské reformaci [*Naphy 1994; Kingdon 1994*], se nachází

* Dr. Phil. Anna Kvíčalová, MA, Centrum pro teoretická studia, Husova 4, Praha, 110 00. E-mail: kvicalova@cts.cuni.cz

překvapivě velké množství podobných případů: lidé přivedení k výsledku, mají jen velmi mlhavou představu o tom, v čem spočívá náboženská reforma, ke které se sami před několika lety přihlásili, nepamatují si prakticky žádné informace z bohoslužeb, které navštěvují a neumí odříkat modlitbu *Otčenáš* v mateřském jazyce [Kvicalova 2019]. Velká část z nich si podobně jako Guygone, Pernete, nebo Catherine stěžuje na to, že jejich nedostatečnost nějakým způsobem vychází z problémů při poslechu kázání v lidovém jazyce, které se po reformaci dostalo do centra náboženského života: stěžují si na hluchotu a nedoslýchavost, na neschopnost dlouze se soustředit na mluvené slovo, na špatnou slyšitelnost kázání v prostoru kostela nebo na nesrozumitelnost řeči pastorů.

V následujícím textu prozkoumám prameny ženevské reformace jako unikátní zdroje poznání o proměnách historických technik poslechu a vývoje znalosti o zvuku a sluchu. Představím tzv. „zvuková studia“ (*sound studies*) jako oblast historického výzkumu a na příkladech z kontextu rané kalvínské reformace ukážu, jak lze zvuková média a historické kultury poslechu smysluplně studovat v období před vznikem moderních technologií zvukové reprodukce. Záznamy konzistoře a další prameny z prvních desetiletí reformace v Ženevě jsou nejen mimořádným zdrojem informací o dějinách poslechu a akustiky, ale ukazují klíčová témata stojící v centru poreformační proměny společenské a individuální každodennosti. Naprostá většina Ženevanů, které konzistoř v prvních letech své existence předvolala, měla zásadní problémy při praktickém naplňování nových náboženských standardů prosazovaných reformací, která vyžadoval zásadní revizi způsobu tělesné i mentální účasti na bohoslužbě: aby mohli Ženevané profitovat z kázání, museli si osvojit schopnost tiše sedět v nově instalovaných kostelních lavicích a pozorně naslouchat mluvenému slovu, tedy dovednost, kterou si musela většina z nich teprve osvojit. Jak dokládají záznamy ze zasedání konzistoře, sluch a problémy s ním spojené nebyli okrajovými, ale naopak ústředními tématy kalvínské reformace, které významně formovaly charakter její náboženské a materiální kultury.

Sound studies a naslouchání dějinám

Zvuková studia, tzv. *sound studies*, nejsou jasně vymezeným vědním oborem, ale spíše oblastí výzkumného zájmu na rozhraní humanitních a společenských věd, filozofie, umění nebo ekologie, která si bere zvuk a sluch jako východisko pro studium světa [Sterne 2012; Pinch – Bijsterveld 2013]. *Sound studies* jako samostatné pole akademického bádání se ve svých teoretických a metodologických východiscích často opírá o ustavující monografii kanadského historika médií Jonathana Sterna *The Audible Past: Cultural Origins of Sound Reproduction* [Sterne 2003]. Ta představuje média a technologie zvukového přenosu jako fonograf, telefon nebo rádio jako výslednice složitých interakcí mezi moderními jevy včetně průmyslového kapitalismu, urbanizace, kolonialismu nebo vzestupu nové střední třídy, které daly vzniknout specifické kultuře poslechu. Sterne propojil dějiny zvuku s moderní kulturou způsobem, který podnítl mezioborový historický výzkum a předznamenal téma a akcenty která zvuková studia v posledních dvou dekáдах rozvíjí.

Sound studies jsou výzkumným polem, které vzniklo v přímé reakci na některé zažité badatelské stereotypy ve studiu moderní kultury. Výzkumníci v oblastech dějin médií, vědy a technologie, ale také kulturní historie začali upozorňovat na to, že západní historiografie příliš pevně propojila dějiny modernity se zrakem a vizuálními technikami pozorování,

zobrazování a komunikace, které se rozvinuly v souvislosti s technologiemi jako knihtisk, mikroskop, teleskop nebo fotografie.¹ Na rozvoj zvukových studií měla zásadní vliv dřívější práce v oblasti tzv. akustické ekologie, která od 70. let 20. století věnovala systematickou pozornost zvukovému rozměru prostředí [Schafer 1977]. Pojem *soundscape*, tedy „zvuková krajina“, který z tohoto kontextu vychází, upozornil na to, že prostředí – ať už městské, nebo přírodní – ve kterém se pohybujeme, má akustický rozměr, kterého jsme si dlouho nebyli aktivně vědomi, který je však nositelem specifického typu poznání. Historický výzkum tento apel převedl do studia minulosti a začal přeneseně „naslouchat“ dějinám západní kultury a postupně revidovat její obraz. Tzv. obrat ke zvuku (*sonic* nebo také *acoustic turn*), který můžeme v humanitních vědách pozorovat v posledních více než dvou dekáдах, věnuje systematickou pozornost zvukovému rozměru dějin a upozorňuje na stereotypy ve studiu moderní kultury, které v rámci tzv. „okularcentrismu“ propojily zvuk a sluch s hodnotami jako subjektivita, emoce, spiritualita nebo prchavost, tedy domnělými negativy postosvícené modernity.

To, že vlastnosti, které přisuzujeme jednotlivým smyslům, nejsou kulturně univerzální dobře dokládají práce antropologů Stevena Felda [1982] a Alfreda Gella [1995], které ukazují, že určující rysy západní modernity jako je racionalita a objektivita, které jsme si uvykli spojovat se zrakem, mohou být v odlišném přírodním a kulturním prostředí propojeny s jinými smysly. Jejich výzkumy na Papui Nové Guiney shodně ukázaly, že kmeny žijící na území obklopeném neproniknutelnou vegetací se daleko větší měrou spoléhají na sluch, který je s objektivní existencí jevů a bytostí propojen pevněji než zrak. Historický výzkum se na smyslové kultury minulosti dívá s podobnou etnografickou obezřetností a pracuje s předpokladem, že způsob percepční interakce se světem je vždy do nějaké míry historicky specifický.

Historické bádání o zvuku a sluchu zkoumá nejen hodnoty, které konkrétní komunity a kultury propůjčovali jednotlivým smyslům, ale také to, jak se různé techniky naslouchání vytvářely v souvislosti s konkrétními technologiemi, kulturními praktikami a vědeckými postupy. Tzv. kulturní dějiny smyslů, oblast výzkumu, která se postupně rozvíjí od 90. let 20. století, vychází z předpokladu, že nejen hodnoty, které s jednotlivými smysly spojujeme, ale i smyslové vnímání samotné je vždy do určité míry historicky konstruováno a utvářeno různými sociálními, politickými a kulturními silami, stejně tak jako přírodními podmínkami.² I sluch má tedy svoje dějiny a jako jakákoli jiná kulturní schopnost tak podléhá historickým změnám.³

Rekonstrukce historických smyslových kultur je významně omezena dostupnými prameny, které nám mohou poskytnout informace nejen o diskurzích a filozofických konceptualizacích lidských smyslů, ale také o konkrétních způsobech, kterými historičtí aktéři používali a tříbili svůj zrak, sluch nebo čich. Také studium dějin sluchu trpí relativním nedostatkem primárních zdrojů: ačkoli zvuky se na rozdíl od předmětů vizuální kultury obvykle nedochovaly v podobě materiálních artefaktů, bylo by však chybou domnívat se, že historickému bádání unikají. *Sound studies* rovněž přistupují ke zvuku jako k artefaktu:

¹ Pro tento typ historiografie viz [Crary 1990]; [Levin 1993]. Pro spojení objektivitu se zrakem viz [Daston – Galison 2007]; [Benedict 2001].

² Pro kulturní dějiny smyslů obecně viz např. [Classen 1993]; [Howes 2005]; [Smith 2007]; [Classen et al. 2014].

³ K historii sluchu viz [Smith 2004]; [Erlmann 2004, 2010]. Průkopnická publikace k historickým přístupům ke sluchu je [Burnett – Fend – Gouk 1991]; k novověké kultuře poslechu [Smith 1999].

nevšímají si pouze jeho fyzikální podstaty, ale chápou jej jako výsledek souhry různých typů vědění, společenských a ekosystémových vztahů, ale také technologií a předmětů materiální kultury.

V pramenech ženevské reformace, jakou jsou záznamy konzistoře, Společenství pastořů nebo městské rady, lze zvuk a sluch zkoumat ve dvou základních rolích: (1) jako nástroje poznání a (2) jako jeho předměty. Aby se mohly uši Ženevanů a Ženevanek stát nástrojem náboženského vědění musela být jejich schopnost soustředěného poslechu a zapamatování si mluveného slova systematicky kultivována. Řada opatření, která byla za tím účelem vytvořena a implementována – ať už šlo o konkrétní disciplinární a výukové techniky, zlepšení prostorové akustiky a srozumitelnosti kázání, nebo novou grafickou úpravu tištěných biblí – zároveň zvyšovala potřebu lepšího porozumění principům šíření zvuku v prostoru nebo sluchové paměti. Propojení kulturních dějin sluchu s historií akustiky přináší výzkumný akcent, kterým *sound studies* významně obohacují studium reformace a dějin západní kultury obecně.

Hluk a sluch v reformační Ženevě

V srpnu 1535 byla v Ženevě oficiálně zrušena mše a v následujících letech byla postupně zavedena nová liturgie založená na kázání. Legislativa, která na ni byla navázaná, postupně specifikovala například to, že každý Ženevan je povinen „pozorně poslouchat a nedopouštět se během kázání žádného neřestného nebo pohoršlivého chování“ [*Ecclesiastical Ordinances*: 77; *Ordonances sur la police*: 500]. Kromě toho byla stanovena pokuta tři pence pro ty, kteří se na kázání nedostavili, přišli pozdě nebo nedávali pozor. V neděli a během středně ranní bohoslužby museli obchodníci a řemeslníci přerušit svou práci a pouliční prodejci nesměli nabízet zboží v blízkosti kostela. To je mělo na jedné straně motivovat k tomu, aby si přišli poslechnout kázání, na druhé straně šlo o nařízení, které mělo zabránit přerušování bohoslužby venkovními zvuky jako bylo vyvolávání trhovců nebo hluk z kovářské dílny. Zákaz se týkal i dalších zvuků, které by mohly rušit nebo jinak odvádět pozornost od kázání, a to od hlasitých komentářů k jeho obsahu a otevřeného vyjadřování názorů na kazatele, přes rozmlouvání s ostatními farníky, po hlasité projevy konzumace alkoholu, zvracení nebo chrápání během liturgie [*Registres du Consistoire II*: 131; *III*: 6; *IV*: 112; *V*: 220 a 260].

Za akustické narušení průběhu kázání se Ženevané také pravidelně ocitali před konzistoi: to se týkalo jak zvuků, které se do kostela zjevně nehodily – jako louskání ořechů během kázání, kvůli němuž byl v roce 1550 předvolán jistý Girard Paris [*Registres du Consistoire* 5: 218–19] – tak akustických projevů, které byly nedílnou součástí předreformační mše. Zvuky jako *barbotement*, tj. tiché mumlání soukromých modliteb,⁴ odříkávání růžence nebo modlitba v latině byly spojeny s katolickou praxí a v kontextu reformační bohoslužby pro ně nebylo místo [*Kvicalova* 2019: 147].⁵ Pestrá paleta zvuků, kterými zněly předreformační chrámy, včetně instrumentální hudby, latinské mše nebo ruchu privátní

⁴ Výraz „barbotement“ se často objevuje v Kalvínově *Instituci* a kázáních a je používán k charakterizování údajného formalismu katolické bohoslužby, při níž lidé bezmyšlenkovitě opakují modlitby, aniž by znali jejich skutečný význam. Pro používání tohoto termínu v Kalvínových kázáních viz [Huget 1925: 484].

⁵ Viz například diskuze o pláčících dětech, které měli být během reformované bohoslužby utišeny, viz např. [Les Sources du Droit III: 44, 91].

zbožnosti a profánních aktivit, utichly a nahradil je zvuk živého lidského hlasu: mluvené slovo se spolu s kongregačním zpěvem žalmů se stali nejtypičtějšími akustickými znaky reformované zvukové krajiny.

V pramenech kalvínské reformace 16. století tak můžeme zblízka pozorovat proměnu náboženské zvukové krajiny (*soundscape*), včetně nové definice hluku a dobrého, resp. špatného sluchu. Zvuky, které dříve naplňovaly sakrální prostor a byly považovány za projevy pravé zbožnosti, jako recitace *Ave Maria* nebo varhanní hudba se staly projevem modloslužebnictví a *papismu* a profánní zvuky lidských činností, které katolickou bohoslužbu nenarušovaly, byly v kontextu reformovaného kázání přeznačeny za *hluk*.

Podobnou proměnou prošla definice dobrého sluchu: jak jsme viděli na úvodních příkladech Ženevanek, které si stěžují na hluchotu a nedoslýchavost při poslechu kázání, ve většině případů se spíše, než o popis fyziologické hluchoty jedná o kulturně a společensky vyjednanou kategorii, jejíž hranice nejsou vždy jasné a v pramenech splývají se špatnou pamětí, nedostatečnou inteligencí nebo nepozorností [Kvicalova 2018]. Způsob i rozsah sluchu, který byl zcela dostačující v jiných oblastech života i v předreformační bohoslužbě se stal v kontextu recepce reformovaného kázání nedostatečným. Velké množství Ženevanů se tak náhle ocitlo v situaci, kdy nebyli schopni vyhovět novým náboženským normám upravujícím standardy poslechu a smyslového vnímání obecně. Někjaký typ sluchových problémů při poslechu kázání se nyní netýkal velmi omezené skupiny lidí, ale naopak většiny obyvatel poreformační Ženevy, kteří se odchylovali od nově prosazované normy poslechu, která stanovila nejen to, že jedinci mají naslouchat tiše a pozorně, ale obsahu kázání mají zároveň porozumět a zejména si jej uložit do paměti takovým způsobem, aby byli schopni o něm alespoň základně referovat, když byli předvoláni před konzistoř.

Je příznačné, že zmínky o hluchotě a nedoslýchavosti se v ženevských pramenech objevují téměř výhradně v první polovině 40. let 16. století; v záznamech z druhé poloviny desetiletí a z 50. let prakticky chybějí [Kvicalova 2018: 42]. To podporuje argument, že zdrojem problémů s recepcí kázání byla novost reformačního modelu smyslové účasti na bohoslužbě – po letech systematické práce s mentálními i tělesnými návyky populace, si většina obyvatel Ženevy nové standardy poslechu osvojila.

Jak vycvičit sluch

Jedni z nejčastěji předvolávaných Ženevanů v prvních dvou letech existence konzistoře byli Robert Breysson a Jacques Emyn – shodou okolností oba výrobci sedel poprvé předvolaní na stejné únorové odpoledne roku 1542 [Registres du Consistoire I: 5, 8]. Oběma také předsedající syndik položil shodné otázky týkající se jejich znalosti reformovaných modliteb a způsobu života v jejich domácnostech, kde se služebnictvo a hosté údajně oddávali hře v kostky a karetním hram. Protože ani jeden z nich nebyl při první návštěvě schopen odříkat *Vyznání víry* a *Otčenáš*, měl se jejich případem tribunál opět zabývat za tři týdny, kdy měla být jejich znalost přezkoušena. Záznamy z následujících měsíců ukazují, že úroveň znalosti obou sedlárů byla natolik špatná, že byli předvoláni ještě mnohokrát, než byli schopni odříkat oba texty ve francouzštině bez zásadních chyb.

Registry konzistoře za let 1542 a 1543 poskytují podrobné informace o pokroku obou předvolaných. Když byl Robert Breysson po uplynulé lhůtě podruhé předvolán k výslechu, záznam z 23. března říká, že „o své víře nedokázal říct nic“ (*de sa foy n'en az rien scez dire*)

a povaha jeho účasti na kázáních byla sporná: přesto, že si byl poslechnout (*oyt*) nedělní kázání v katedrále Saint Pierre, nedokázal říct nic o jeho obsahu a nevzpomínal si ani, kdo ten den kázal (*ne șçayt dire lequel prescha, ne qu'il ditz*). Jeho výkon se však během dalších setkání postupně, i když velmi pomalu, zlepšovat – z kázání si sice mnoho informací neodnášel, dokázal však alespoň pojmenovat kazatele a odříkat modlitbu Páně. Kvůli pomalému tempu jeho pokroku se konzistoř rozhodla, že ho bude sledovat tak dlouho, dokud si neosvojí „dobrou znalosti víry“: bylo mu nakázáno, aby po dobu jednoho roku navštěvoval lekce katechismu, denně chodil na kázání a domů si pořídil bibli, která by byla v jeho domácnosti nahlas předčítána [*Registres du Consistoire I: 18, 31, 109*]. Jacques Emyn, který byl ve své neznalosti natolik zatvrzelý, že mu konzistoř hrozila exkomunikací, byl navíc instruován, aby si našel soukromého učitele, který by ho naučil, jak se správně modlit, a zejména, aby si v kostele sedal co nejbližší ke kazatelně, aby dobře slyšel, co pastor říká [*Registres du Consistoire I: 8, 18, 22, 64, 102, 110, 150, 210*].

Oba případy ilustrují typický průběh disciplinárního působení konzistoře a naznačují škálu opatření, kterou kalvínský církevní aparát přijal za účelem postupné proměny laické účasti na bohoslužbě. Řada různých druhů problémů se sluchem a pamětí byla považovaná za přinejmenším částečně řešitelnou systematickým monitorováním, vzděláváním a disciplinováním smyslového vnímání, které bylo podpořeno zlepšením prostorových a akustických podmínek poslechu, ale také celou řadou dalších opatření a technologických řešení, které měly Ženevany postupně naučit soustředěně naslouchat mluvenému slovu. Prameny jasně ukazují, že lidé se sluchovými problémy – a to včetně těch, kteří se jako neslyšící narodili (*sourd et muet de nature*) – nebyli v kalvínské Ženevě odsunuti na společenský a náboženský okraj, ale naopak postaveni do centra náboženské disciplíny, která byla společně s celou reformační kulturou poslechu modelována v reakci na obtíže, se kterými se většina Ženevanů při recepci kázání setkávala [*Kvicalova 2018*].

Zjevná neschopnost Ženevanů soustředit se v prvních poreformačních letech na obsah kázání zásadně ovlivnila styl práce kalvínských pastorů, kteří se aktivně snažili o to, aby jejich kázání byla zapamatovatelná a srozumitelná. Nutnost vyjít publiku vstříc akusticky i rétoricky se přímo odrážela v postupu přijímání nových pastorů: každý uchazeč o pozici kazatele v Ženevě musel nejprve přednést ukázkové kázání před *Společností pastorů*, která měla právo odmítnout každého kandidáta, který se neukázal jako dobrý řečník [*Ecclesiastical Ordinances: 59; Registres de la Compagnie I: 2*]. Vzdělání, znalost nové doktríny, zkušenost s veřejným vystupováním a silný, dobře slyšitelný hlas, to vše byly předpoklady pro získání pozice městského pastora.

Oceňovaný znalec latiny a řečtiny Claude Baduel, který spolupracoval také na překladu Ženevské bible, byl poslán kázat do vesnických farností Russin a Dardagnes, když se zjistilo, že má „příliš slabý hlas na to, aby kázal ve městě“ [*Registres de la Compagnie II: 66–67*]. Kandidát na pastora Mathieu Grandjean byl po svém ukázkovém výkladu biblického úryvku duchovními naopak označen za „příliš nesmělého“ s poznámkou, že jeho vystoupení postrádalo nutný styl. Protože Ženeva urgentně potřebovala nové duchovní, kteří by kázali v kalvínských chrámech, Grandjean byl přezkoušen opakovaně, i přes jeho „dobrou znalost“ však městská rada nakonec rozhodla, že „nemá odpovídající styl pro kázání ve městě“ a měl by se raději „připojit k bratrům na venkově“ [*Registres de la Compagnie II: 70–71, 75–77*]. Abel Poupin byl ze svého postu v roce 1553 naopak po téměř dekadě odvolán, protože se lidé opakovaně obraceli na konzistoř s tím, že jeho hlas je příliš slabý a že ho

při kázání v *La Madeleine* jej neslyší zřetelně. Městská rada stížnosti uznala a Poupin byl kvůli svému lámovému a nesrozumitelnému hlasu („a cause de la voix qui s'est cassee et non intelligible“) vyměněn [*Registers du Consistoire* 6: 3 n. 2].

Kalvínská reformace může být ve své počáteční fázi legitimně chápána jako proces formování propracované sítě paměťových a pozornostních technik, v níž byly stávající způsoby zapojení smyslů a účasti na náboženském životě nahrazeny praktikami určenými k podpoře zapamatování mluveného slova. Disciplinovaný poslech byl podpořen nejen výkonem pastorů a institucionalizovanými opatřeními, jako bylo pravidelné přezkušování, propracované lekce katechismu nebo zavedení povinné školní docházky, ale také proměnami materiální kultury, včetně manipulace s prostorovou akustikou, zavedením zasedacího pořádku v kostelních lavicích nebo představením uživatelsky přívětivé grafické podoby tištěných biblí [*Kvicalova 2019*].

Knihtisk jako nástroj disciplinovaného poslechu

Etablovaná představa propojení západní modernity se zrakem – ať už prostřednictvím tištěné stránky, nebo kultury vědeckého pozorování – odkazuje k obecnému rozšíření knihtisku v 16. století jako jednomu z milníků na cestě od převážně orální kultury evropského středověku k formám komunikace založeným na textu. Studium vztahu mezi náboženstvím a mediálními technologiemi v raném novověku bylo zásadně ovlivněno dnes již klasickým propojením reformace s „Gutenbergovou revolucí“, které spojuje – v některých případech dokonce podmiňuje – protestantismus s dějinami knihtisku [*McLuhan 1962; Eisenstein 1983*].

Vytváření badatelských stereotypů, které spojují zrak s kvalitami jako racionalita, logika a objektivita, a naopak sluch popisují jako emotivní, subjektivní, imerzní nebo duchovní, lze pozorovat už u autorů jako Walter Ong [*1967; 1988*], Jack Goody [*1963*] nebo Marshall McLuhan [*1962; 1964*], kteří jako jedni z prvních věnovali systematickou pozornost roli sluchu a zvukové paměti v lidských dějinách. Představa vývoje západní kultury směrem k vizuálním formám komunikace se ve studiu náboženských změn 16. století propojila s weberovským pojetím modernity, které si reformaci představuje jako přechod od orální, smyslové a performativní náboženské kultury středověku ke strážlivému intelektuálnímu a individualizovanému způsobu religiozity, založenému na textové náboženské komunikaci [*Weber 1963: 171, 175*].⁶ Skutečnost, že i ty nejradikálnější větve protestantismu, jako je kalvinismus, se formovaly kolem vlastních smyslových programů, často uniká pozornosti historiků.⁷

Navzdory ústřednímu postavení Písma v protestantské teologii i praxi i vzkvétajícímu knižnímu trhu v kalvínské Ženevě⁸ to byl sluch, který zaujímal privilegované místo v systému náboženské komunikace, ve kterém byly víra i duchovní poznání úzce propojeny se

⁶ Podobné pojetí je typické pro reformační historiografii, viz např. [*Eire 1986*]; [*Duffy 1992*]; [*Muir 1997*]; [*van Dülmen 1999*], nebo [*Karant-Nunn 2012*]. Pro pohled na reformaci jako na změnu náboženské zkušenosti, zdůrazňující kontinuitu i diskontinuitu mezi katolickým a protestantským způsobem zbožnosti, viz [*Maag – Witvliet 2004*]; [*Walsham 2008*].

⁷ Výjimkou jsou v kontextu anglické reformace [*Milner 2011*] a [*Hunt 2010*] a ve studiu smyslové kultury v německé reformaci [*Baum 2018*].

⁸ V roce 1563 bylo ve městě 34 autorizovaných tiskařů [*Chaix 1954: 33*].

slyšením (*fides ex auditu*). Není náhodou, že právě v Ženevě tiskl Robert Estienne v polovině 16. století první francouzské překlady bible, které byly systematicky rozděleny do číslovaných kapitol a veršů. Nové uspořádání stránek, které zavedlo prvky jako poznámky na okraji, slova psaná kurzívou nebo obsahy a shrnutí na začátku kapitol, nejen podnítilo různé druhy interakce s textem a technik zapamatování, ale mělo důležitou funkci při udržování pozornosti během bohoslužby [Gilmont 1980: 89–96], [Stallybrass 2002: 71–72]. Protože používání knih souběžně s bohoslužbou mohlo potenciálně odvádět pozornost od poslechu kázání, bylo nutné zajistit, aby farníci konzultovali své bible a žaltáře synchronně s tím, o čem zrovna mluvil kazatel. Členění veršů a uživatelsky přívětivý způsob orientace v textu nabízely v tomto ohledu neocenitelnou pomoc a umožnili účastníkům bohoslužby snadno identifikovat a vyhledat aktuální biblickou pasáž.

Spíše než se spokojit s tvrzením, že 16. století bylo díky rozšíření knihtisku obdobím nebývalého vzestupu vizuální kultury, které předznamenalo propojení modernity se zrakem, je přínosné v historickém záznamu sledovat, jak se jednotlivé smysly formovaly kolem konkrétních technologií a praktik.⁹ Způsob užití tištěných knih v reformační Ženevě dobře dokládá, že funkci psaného textu je třeba interpretovat v kontextu dalších prostředků komunikace jako byl poslech kázání nebo hlasité předčítání během liturgie, na lekcích katechismu, ve školní výuce nebo v domácím prostředí, během kterého byl kontakt s psaným textem zprostředkovan primárně poslechem. Děláním si poznámek během kázání, ke kterému byly vybízeny školní děti, fungovalo nejen jako technika záznamu, ale také pozornosti a disciplinování těla [Kvicalova 2019: 202]. Psané poznámky takto vzniklé pak byl opět převedeny do orální formy, když je žáci společně probírali následující den ve školních lavicích.

V kalvínské náboženské praxi měl psaný/tištěný text podpořit a prohloubit porozumění a zapamatování, ne jej nahradit: aby modlitby plnily svou správnou funkci, bylo nutné, aby jim lidé rozuměli a přijali je za své. Nestačilo tedy opakovat je po kazateli během bohoslužby, ale bylo nezbytné, aby si je Ženevané uchovali v paměti a dokázali je sami odříkat. Když lidé při výslechu před konzistoří vytáhli list papíru nebo modlitební knížku, ze kterých přečetli *Vyznání víry* nebo *Otčenáš*, vždy byli opětovně předvoláni na nový termín, do kterého si měli tyto základní texty vštípit do paměti [Registres du Consistoire I: 309; Registres du Consistoire V: 306]. Totéž platí i pro kázání – bylo důležité, aby farníci informacím, které v kostele dostávali, rozuměli, zvnitřnili si je, a nakonec je převedli do svého praktického života. Kalvínova teologie modlitby, resp. filozofie jazyka, pracovala s představou, že pokud jedinec přijme náboženskou instrukci za svou, měl by být schopen ji znovu vyjádřit slovy a převést tak víru do vnější jazykové podoby [Institutes, I, III. 6.4, 688]. Právě úroveň zvnitřnění náboženské instrukce zjišťovala konzistoř, když testovala paměť těch, které předvolala.

Ačkoli šíření tištěných knih v 16. století pomohlo definovat charakter náboženské kultury, kvůli prominenci knihtisku bychom neměli přehlížet jiné aspekty náboženské mediální komunikace v tomto období. Ženeva velmi dobře ukazuje komplexitu propojení

⁹ Průkopníkem vyváženějšího studia role médií v náboženských změnách 16. století byl historik Robert Scribner, který systematicky zkoumal různé mediální technologie a komunikační kanály, jejichž prostřednictvím si reformaci apropriovali „obyčejní lidé“. Přestože připisoval velký význam poslechu kázání, jeho práce zdůrazňovala vztah mezi reformací a vizualitou [Scribner 1989; 2000]. Zpětnovazebné smyčky mezi ústní a písemnou komunikací dobře popisuje [Fox 2000].

textové a orální kultury v níž proběhla reformace: přestože se stala jedním z center protestantského knižního trhu, kalvínská náboženská praxe kladla na první místo poslech kázání a sluchovou paměť, které nebyly nahrazeny, ale spíše posíleny čtením a psaním. Narativ o hegemonii zraku v raně moderní kultuře tak v tomto případě spíše komplikuje, než zprostředkovává, porozumění dynamice náboženské komunikace v kalvínské Ženevě.

Ženeva v dějinách akustiky

Když františkánský mnich Anthoine Cathelan strávil v roce 1554 několik dní v kalvínské Ženevě, byl reformovanou náboženskou praxí pohoršen natolik, že se po návratu do Francie rozhodl vylíčit své zkušenosti v polemickém traktátu *Passevent Parisien*. Zanechal tak po sobě nejpodrobnější očitě svědectví o liturgii a vnitřním uspořádání liturgického prostoru v poreformační Ženevě. Když líčil své první dojmy z bohoslužby, Cathelan napsal, že připomíná „interiér koleje nebo školy, plný lavic, uprostřed je kazatelna, před ní nižší lavice pro ženy a malé děti a kolem nich jsou vyšší, kde sedí muži *sans difference des personnes*. Když měšťané vstoupí do kostela, dodal, „každý si vybere své místo k sezení jako ve škole a čeká tam, dokud kazatel nepřijde ke kazatelně“ [*Cathelan 1556: 15–16*]. Ve svém krátkém úryvku Cathelan poukázal na dva nejvýznamnější prvky nového prostorového uspořádání kalvínské bohoslužby: centrálně umístěnou kazatelnu a lavice instalované kolem ní.

Interiéry ženevských chrámů byly v letech 1543 až 1547 postupně přizpůsobovány nové formě bohoslužby založené na mluveném slovu. Účelem změn bylo zajistit co nejlepší podmínky pro poslech všem účastníkům liturgie a také prosadit a kontrolovat disciplinované chování během kázání. Protestantské komunity po celé Evropě se však musely prakticky vyrovnávat s tím, že sakrální prostory, které zdědily po předchozím katolickém ritu, nebyly akusticky vhodné pro poslech mluveného slova. Zatímco středověké katedrály s vysokými klenutými stropy a dlouhými loděmi, postavené z akusticky odrazivých materiálů jako kámen nebo cihly, byly ideální pro dlouhé doby dozvuku gregoriánského chorálu a dobře se hodily pro zpívanou jednohlasou liturgii, jejich akustika nebyla ideální pro srozumitelnost kázání [*Kvicalova 2018b*]. Existující prostory tedy bylo třeba přizpůsobit novým liturgickým potřebám. Ačkoli dobrá slyšitelnost kázání byla pro reformátory klíčová, při přeměně bohoslužebných míst nemohli využít existující znalosti o šíření zvuku nebo jeho recepci lidským sluchovým aparátem, bylo to totiž právě v 16. století, kdy některé z těchto znalostí začali být postupně formulovány.

Dějiny akustiky, jako samostatné oblasti vědeckého bádání, sahají teprve do počátku 18., v případě prostorové akustiky do začátku 20. století [*Hunt 1978*]. Znalosti o šíření zvuku v prostoru, o jeho vnímání lidským uchem, o principech slyšení, hluchotě, nebo zvukové paměti byly však formulovány dávno před tím v oblastech jako divadlo, náboženství, rétorika, filozofie, lékařství nebo hudební teorie [*Smith 1999; Gouk 1999; Schmidt 2000; Tkaczyk 2014; Kvicalova 2019*]. Kalvínská Ženeva představuje jeden z kontextů, ve kterém byly praktické znalosti o zvuku a sluchu posouvány a testovány. Experimentování s akusticky nejvýhodnějším umístěním kazatelny a pozicí kostelních lavic v reformační Ženevě tak bezesporu patří do široce pojatých dějin prostorové akustiky.

Hlavní funkcí kazatelny bylo vyvýšit řečníka a posílit tak jeho symbolické i akustické postavení v prostoru kostela. V ženevských chrámech byla umístěna uprostřed severní stěny, odkud byla vidět ze všech míst kostela [*Registres du Conseil IV: 540*], [*Martin 1924*:

167–76; *Deonna* 1950: 53]. Studium umístění kazatelen a uspořádání a instalace kostelních lavic nejen rozšiřuje naše znalosti o dobovém chápání vztahu mezi zvukem, prostorem a slyšením, ale pomáhá nám pochopit, jak se náboženská identita společnosti proměňovala prostřednictvím prostorové akustiky, která byla chápána jako aktivní činitel poslechu.

Obrat ke zvuku, který můžeme pozorovat v akademickém bádání v posledních letech, je někdy možné identifikovat i v konkrétní historické realitě. Badatelé si například opakovaně povšimli toho, že v tzv. dlouhém devatenáctém století vznikla řada nových oborů, které se začaly z různých perspektiv zabývat zvukem a sluchem, včetně výzkumu řeči, prostorového slyšení, sluchové pozornosti a paměti, hluchoty nebo vnímání hudby [*Tkaczyk* 2023; *Hui* 2013; *Erlmann* 2010; *Kvicalova* 2022]. Společenské a technologické změny 19. a počátku 20. století zároveň výrazně proměnily režimy a způsoby naslouchání, které byly čím dál častěji formovány technologiemi zvukového přenosu a záznamu.

Nárůst zájmu o to, jak se zvuk šíří prostorem, jaké jsou fyziologické mechanismy slyšení, jak funguje sluchová paměť nebo jak komunikovat s neslyšícími, můžeme však pozorovat i v realitě 16. století, kdy byl sluch předmětem zájmu a rudimentárního zkoumání v mnoha různých oblastech. Kalvínská pozornost věnovaná sluchu se odrážela ve zkoumání povahy zvuku a slyšení v širším evropském kontextu, které sahalo od nových anatomických poznatků o struktuře lidského ucha [*Hachmeister* 2003: 81–86], přes experimenty s rychlostí zvuku a nové spekulace o souvislostech mezi sluchem, pamětí a mozkiem [*Kvicalova* 2018a] až po lékařskou praxi naslouchání tělu pacienta [*Nutton* 1993: 7–16]. Genealogie poznání zvuku a sluchového vnímání tedy výrazně předcházela vzniku akustiky jako samostatné vědecké disciplíny a přímo souvisela také s náboženskými a společenskými proměnami 16. století.

I dlouho poté, co Joseph Sauver prohlásil v roce 1701 „vědu o zvuku“ za samostatné odvětví fyziky, zásadní akustické poznatky vznikaly v nově založených oborech jako byla fonetika, psychologie, fyziologie nebo pedagogika. Zvuková studia tedy obvykle nesledují jasně vymezené oborové dějiny, ale věnují pozornost tomu, v jakém kontextu a jakým způsobem bylo historické vědění o zvuku a sluchu formulováno a co nám to může říci o společenských a kulturních podmínkách, které daly tomuto typu vědění vzniknout.

Závěr

Náboženské konflikty 16. století můžeme rekonstruovat okolo rozdílných režimů upravujících smyslovou zkušenost: to, co lidé slyšeli, viděli, cítili, čeho se dotýkali a co ochutnávali, bylo pečlivě regulováno a kultivováno a rozdílné přístupy k povaze mentální i fyzické účasti na bohoslužbě určovaly příslušnost ke konkrétní náboženské skupině. Okamžiky velkých kulturních konfliktů a změn, mezi které reformace nepochybně patří, někdy umožňují pozorovat v historickém záznamu zvyky a praktiky, které zásadním způsobem utvářejí každodenní zkušenost, zároveň jsou však natolik samozřejmé a běžné, že v pramenech obvykle zůstávají nerefléktované. Právě takovým aspektem kultury a společnosti je i smyslová zkušenost, která se díky náboženským konfliktům 16. století stala ústředním tématem reformačních změn a její reflexe tedy vstoupila i do veřejného diskurzu. V pramenech ženevské reformace jsou otevřeně diskutována a nově formulována mnohá implicitní pravidla chování a způsobů prožívání, které se staly předmětem veřejného zájmu a kontroly.

Problémy se sluchem a pozorností byly prokazatelně jedním z nejčastěji diskutovaných témat v souvislosti s novou náboženskou praxí. Když proto odhlédneme od tradičního zobrazení reformace jako doktrinního konfliktu, odehrávajícího se na pozadí mediální revoluce, kterou v Evropě způsobil knihtisk, a věnujeme pozornost tomu, jaká témata jsou akcentována v pramenech ženevské reformace, získáme odlišný typ vhledu do poreformační každodennosti.

Dějiny sluchu a zvuková studia obecně nabízejí perspektivu, která umožňuje společně uvažovat o různorodých sociokulturních, teologických a materiálních aspektech reformace a sledovat tak proces vytváření náboženských identit v novém světle. Studium raného kalvinismu jako procesu systematického vytváření nové kultury poslechu ukazuje, jak byla reformace konstruována, vyjednávána a prožívána, aniž bychom opomenuly některé z jejich nejdůležitějších aktérů: předměty materiální kultury, média komunikace a lidské tělo.

Potíže, se kterými se kalvínské náboženství představitele museli vypořádat při přechodu na novou formu bohoslužby nespočívaly v teologickém a doktrinním odporu, ale v materiálních a prostorových vztazích a percepčních zvyklostech, které bylo třeba zásadně revidovat. Akustika příznivá pro mluvené slovo, proměna způsobů poslechu a stylu verbální komunikace byly základními předpoklady pro proměnu náboženských zvyklostí obyvatelstva, jehož většina sice ve 30. letech 16. století reformu přijala, ale charakter své účasti na bohoslužbě postupně revidovala až po zavedení nového systému komunikace, sluchové pozornosti a paměti do praxe.

Zvuk a sluch se po reformaci staly klíčovými epistemickými nástroji a požadavek slyšitelnosti a sluchové pozornosti zesílil potřebu lépe porozumět principům slyšení a šíření zvuku v prostoru. Řada opatření a materiálních změn, které kalvínská reformace představila, ukazuje, že náboženské konflikty hrály aktivní roli při konstruování historických kategorií jako hluchota i při definování rozdílů mezi dobrým a špatným sluchem a zvukem.

Historické práce v oblasti zvukových studií se věnují převážně dějinám moderní kultury a často akcentují technologické inovace a impakt moderních jevů jako industrializace, urbanizace a masová komunikace. Kulturní dějiny sluchu opakovaně propojily počátky kultury „pozorného naslouchání“ s postupným zavedením protokolů tichého poslechu v koncertní praxi od konce 18. do počátku 20. století [Johnson 1995; Tkaczyk 2014]. Na příkladu kalvínské Ženevy jsem však ukázala, že dějiny tichého poslechu, ideál dobrého zvuku i vztah mezi kulturními změnami a komunikačními médii lze studovat i ve starším historickém záznamu. Prameny kalvínské reformace představují cenný historický příspěvek k dějinám sluchu a zvuku a zároveň ukazují limity historiografických narativů a badatelských stereotypů, které definují raně moderní komunikační kultury výhradně odkazem na tištěnou stránku.

Bibliografie

Prameny

- Cathelan, Anthoine [1556]. *Passevent Parisien: Respondant à Pasquin Romain de la vie de ceux qui sont allez demourer à Genève, et se dissent vivre selon le reformation de l'Évangélie: fait en forme de Dialogue*. Paris: Pierre Gaultier.
- Calvin, John [1960]. *Institutes of the Christian Religion*. 2 vols. Přel. Ford Lewis Battles. Philadelphia: Westminster Press.

- Draft Ecclesiastical Ordinances*. In: John Calvin, *Calvin: Theological Treatises* [1954]. Přel. J. K. S. Reid. London: SCM Press, s. 58–72.
- Les Sources du droit du Canton de Genève*. 4 vols. [1927–1935]. Èmile Rivoire – Victor Van Berchem (ed.). Arau: H. R. Sauerländer.
- Registres de la Compagnie des Pasteurs de Genève au Temps de Calvin, Tome I, 1546–1553: Délibérations de la Compagnie, Ordonnances ecclésiastiques. Procès de Jérôme Bolsec*. [1964]. Jean-François Bergier – Robert M. Kingdon (ed.). Geneva: Droz.
- Registres du Conseil de Genève à l'époque de Calvin*, vol. 4 [2009]. Sandra Coram-Mekkey – Paule Hochuli Dubuis – Christophe Chalazon (ed.). Geneva: Droz.
- Registres du Consistoire de Genève au temps de Calvin (1542–1556)*. 10 vols. [1996–2016]. Robert M. Kingdon – Thomas A. Lambert – Isabella M. Watt – Jeffrey T. Watt – Wallace McDonald – Lee Palmer Wandel (ed.). Geneva: Droz.

Sekundární literatura

- Baum, Jacob M. [2018]. *Reformation of the Senses: The Paradox of Religious Belief and Practice in Germany*. Champaign, IL: University of Illinois Press.
- Benedict, Barbara M. [2001]. *Curiosity: A Cultural History of Early Modern Inquiry*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Burnett, Charles – Fend, Michael – Gouk, Penelope (ed.) [1991]. *The Second Sense: Studies in Hearing and Musical Judgement from Antiquity to the Seventeenth Century*. London: The Warburg Institute – University of London.
- Classen, Constance [1993]. *Worlds of Sense: Exploring the Senses in History and across Cultures*. New York: Routledge.
- Classen, Constance – Toner, Jerry P. – Vila, Anne C. – Newhauser, Richard G. – Howes, David – Roodenburg, Herman (ed.) [2014]. *A Cultural History of the Senses*. London: Bloomsbury Publishing.
- Crary, Jonathan [1990]. *Techniques of the Observer: On Vision and Modernity in Nineteenth Century*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Daston, Loraine – Galison, Peter (ed.) [2007]. *Objectivity*. New York: Zone Books.
- Deonna, Waldemar [1950] Le mobilier de la cathédrale de Saint-Pierre à Genève. *Genava* 28: 53.
- Duffy, Aemon [1992]. *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England, c. 1400–c. 1580*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Dülmen, van, Richard [1999]. The Reformation and the Modern Age. In: Dixon, Scott C. (ed.). *The German Reformation: The Essential Readings*. Oxford: Blackwell, s. 196–219.
- Eire, Carlos M. N. [1986]. *War against the Idols: The Reformation of Worship from Erasmus to Calvin*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eisenstein, Elizabeth [1983]. *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erlmann, Veit [2010]. *Reason and Resonance: A History of Modern Aurality*. New York: Zone Books.
- Erlmann, Veit (ed.) [2004]. *Hearing Cultures: Essays on Sound, Listening and Modernity*. Oxford: Berg.
- Feld, Steven [1982]. *Sound and Sentiment: Birds, Weeping, Poetics and Song in Kaluli Expression*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Fox, Adam [2000]. *Oral and Literate Culture in England 1500–1700*. New York: Oxford University Press.
- Gell, Alfred [1995]. The Language of the Forest: Landscape and Phonological Iconism in Umeda. In: Hirsch, Eric – O'Hanlon, Michael (ed.). *Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*. Oxford: Oxford University Press, s. 232–54.
- Gilmont, Jean-François [1980]. La fabrication du livre dans la Genève de Calvin. In: Candaux, Jean-Daniel – Lescaze, Bernard (ed.). *Cinq siècles d'imprimerie genevoise*. Geneva: Société d'histoire et d'archéologie, s. 89–96.
- Gouk, Penelope [1999]. *Music, Science and Natural Magic in Seventeenth-Century England*. New Haven: Yale University Press.
- Hachmeister, Jorge E. [2003]. An Abbreviated History of the Ear: From Renaissance to Present. *Yale Journal of Biology and Medicine* 76: 81–86.
- Howes, David (ed.) [2005]. *Empire of the Senses: The Sensual Culture Reader*. Oxford: Berg.
- Huguet, Edmond [1925]. *Dictionnaire de la langue française du seizième siècle*. Paris: Edouard Champion.

- Hui, Alexandra [2013]. *The Psychophysical Ear: Musical Experiments, Experimental Sounds, 1840–1910*. Cambridge, MA – London: The MIT Press.
- Hunt, Arnold [2010]. *The Art of Hearing: English Preachers and Their Audiences, 1590–1640*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hunt, Frederick Vinton [1978]. *Origins in Acoustics: The Science of Sound from the Antiquity to the Age of Newton*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Chaix, Paul [1954]. *Recherches sur l'imprimerie à Genève de 1550 à 1564: Étude bibliographique, économique et littéraire*. Geneva: Droz.
- Johnson, James H. [1995]. *Listening in Paris: A Cultural History*. Berkeley: University of California Press.
- Karant-Nunn, Susan [2012]. *The Reformation of Feeling: Shaping the Religious Emotions in Early Modern Germany*. New York: Oxford University Press.
- Kingdon, Robert M. [1994]. The Geneva Consistory in the Time of Calvin. In: Pettegree, Andrew – Duke, Alastair – Lewis, Gillian (ed.). *Calvinism in Europe, 1540–1620*. Manchester: Manchester University Press, s. 21–34.
- Kvicalova, Anna [2018a]. Hearing Difference in Calvin's Geneva: From Margins to Center. *The Sixteenth Century Journal* 49 (1): 25–47.
- Kvicalova, Anna [2018b]. Kirche. In: Morat, Daniel – Ziemer, Hansjakob (ed.). *Handbuch Sound: Geschichte-Begriffe-Ansätze*. Stuttgart: Verlag J. B. Metzler, s. 262–265.
- Kvicalova, Anna [2019]. *Listening and Knowledge in Reformation Europe: Hearing, Speaking and Remembering in Calvin's Geneva*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Kvicalova, Anna [2022]. Purkyně's Opisthophon: The Hearing of 'Deaf', Auditory Attention and Organic Subjectivity in Prague Psychophysical Experiments, ca 1850s. *Annals of Science* 79 (1): 60–80.
- Levin, David M. E. [1993]. *Modernity and the Hegemony of Vision*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Maag, Karin – Witvliet, John D. (ed.) [2004]. *Worship in Medieval and Early Modern Europe: Change and Continuity in Religious Practice*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
- Martin, Camille [1924]. La Restauration du Temple la Madeleine. *Genava: Bulletin du Musée d'Art et d'Histoire de Genève et la Société auxiliaire du Musée la Bibliothèque publique et universitaire la Commission cantonale pour la conservation des monuments et la protection des sites* II. Geneva: Imprimerie Albert Kundig, s. 167–176.
- McLuhan, Marshal [1962]. *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press.
- McLuhan, Marshal [1964]. *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York: Sphere Books.
- Milner, Matthew [2011]. *The Senses and the English Reformation*. Farnham: Ashgate.
- Muir, Edward [1997]. *Ritual in Early Modern Europe*. New York: Cambridge University Press.
- Naphy, William G. [1994]. *Calvin and the Consolidation of the Genevan Reformation*. Manchester: Manchester University Press.
- Nutton, Vivian [1993]. Galen at the Bedside: The Methods of a Medical Detective. In: Bynum, William F. – Porter, Roy (ed.). *Medicine and the Five Senses*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 7–16.
- Scribner, Robert [1989]. Popular Piety and Modes of Visual Perception in Late-Medieval and Reformation Germany. *Journal of Religious History* 15 (4): 448–469.
- Scribner, Robert [2000]. *Religion and Culture in Germany, 1400–1800*. Leiden: Brill.
- Schafer, Raymond Murray [1977]. *The Soundscape: Our Sonic Environment and the Tuning of the World*. Toronto: McClelland and Stewart.
- Schmidt, Leigh Eric [2000]. *Hearing Things: Religion, Illusion, and the American Enlightenment*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Smith, Bruce [1999]. *The Acoustic World in Early Modern England: Attending to the O-Factor*. Chicago: University of Chicago Press.
- Smith, Mark M. [2007]. *Sensing the Past: Seeing, Smelling, Tasting, and Touching in History*. Berkeley: University of California Press.
- Smith, Mark M. (ed.) [2004]. *Hearing History: A Reader*. Athens: University of Georgia Press.
- Stallybrass, Peter [2002]. Boks and Scrolls: Navigating the Bible. In: Andersen, Jennifer – Sauer, Elizabeth (ed.). *Books and Readers in Early Modern England: Material Studies*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, s. 42–72.

- Sterne, Jonathan [2003]. *The Audible Past: Cultural Origins of Sound Reproduction*. Durham – London: Duke University Press.
- Tkaczyk, Viktoria [2014]. Listening in Circles: Spoken Drama and the Architects of Sound, 1750–1830. *Annals of Science* 71 (3): 299–334.
- Tkaczyk, Viktoria [2023]. *Thinking with Sound. A New Program in the Sciences and Humanities around 1900*. Chicago: University of Chicago Press.
- Walsham, Alexandra [2008]. The Reformation and ‘the Disenchantment of the World’ Reassessed. *The Historical Journal* 51 (2): 497–528.
- Weber, Max [1963]. *The Sociology of Religion*. Přel. Ephraim Fischhoff. London: Meuthen.

*Anna Kvíčalová (*1986) je historička vědy a religionistka, zabývá se dějinami zvuku a sluchu v novověké a moderní Evropě. Působí v Centru pro teoretická studia (UK & AVČR), kde se věnuje vztahům mezi přírodními a humanitními vědami v 19. a 20. stol. a mezioborovému studiu antropocénu.*

Paměti a vzpomínky jako neopomenutelný historický pramen? Emil Kellner a jeho „železničářské“ vzpomínky

KLÁRA FABIANKOVÁ – IVAN JAKUBEC *

Memories and Recollections as an Invaluable Historical Source? Emil Kellner and His “Railway Worker” Memories

Abstract: The paper focuses on a hitherto untapped source of a subjective nature, which is on the borderline between private and institutionally requested provenance. Two manuscript memoirs of Emil Kellner, a long-time railway employee, can be found in the State Regional Archive in Prague within the fund of České dráhy, a. s., Prague [Czech Railways, JSC]. They were written in 1954 and 1955 at the instigation of the Railway Archive and the Ministry of Railways. They cover the period from the last third of the 19th century with gaps until 1941. The memoirs provide some interesting facts that were not previously known or, on the contrary, confirm some things already known. The memoirs give an insight into the (everyday), routine life on the railway. The characteristics of the employees and their fates, not excluding the social dimension, are extremely interesting. The memoirs also provide details of dealings with superiors (requests, personal presentations, interventions, patronage, visits to railway management in Vienna or Prague) and transcribed documents (correspondence) depicting railway administration during the monarchy.

Keywords: Emil Kellner; memories; railways; employees; 19th century; 20th century

DOI: 10.14712/23363525.2024.18

Úvod

Paměti a vzpomínky jsou typem historického pramene, který vzhledem k subjektivitě vyžaduje specifický přístup a verifikaci. Mají různý charakter. Mohou být zaměřeny jen na profesní nebo osobní život, popř. kombinaci z profesního a rodinného života. Studium pamětí a vzpomínek se dostáváme i k odkazům na dobovou literaturu a periodika. Umožní nám, na rozdíl od většiny archivních pramenů, proniknout do podrobností profese a zažité praxe. Analýza tohoto pramene je stále aktuální.

Užití pamětí a vzpomínek může být rozličné. Zatímco v historické práci tvoří základ heuristické základny nehledě na možnost využití nových badatelských přístupů a metod, pro dějiny každodennosti a historickou sociologii tvoří důležitý zdroj informací, ať již z hlediska textové analýzy či strukturálního utřídění materiálů. Nelze zapomenout ani na tendence využití tohoto pramene nikoliv jen z hlediska pravdivosti, ale naopak se soustředit na mimotextové okolnosti a antropologickou analýzu obsahu, tedy kulturní a obecně civilizační postoje subjektů díla [Čechurová – Randák 2014: 312–329].

* Ing. Klára Fabianková, Ph.D., Státní oblastní archiv v Praze, Archivní 4/2257, 149 00 Praha 4. E-mail: klara.fabiankova@soapraha.cz; prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc., Ústav hospodářských a sociálních dějin, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, nám. Jana Palacha 1/2, 116 38 Praha 1. E-mail: ivan.jakubec@ff.cuni.cz

V oblasti železniční dopravy vyšly komentované paměti železničního podnikatele Eduarda Baziky [Hlavačka 2022]. Obsahují cenné informace z jeho dlouholeté praxe v oboru železničního (inženýrského) stavebnictví a mají mimořádný význam, jak pro posouzení tehdejšího stavu české technické práce v oboru výstavby železnic, tak i celkové společenské atmosféry ve druhé polovině 19. století. Nelze opomenout ani vzpomínky hlavního architekta Prahy Blahomíra Borovičky [Borovička 2023]. V posledních deseti letech byly publikovány i paměti sedláře a řemenáře [Baloun 2016] či letce-práškaře [Juračka 2015].

Vzpomínky dochované především v podnikových fondech mohou pomoci při výzkumu hospodářských a sociálních dějin se zaměřením na Business history. Přispějí i ke komplexnější analýze dějin každodennosti. Přinášejí informace o každodenním životě zaměstnanců (podnikatelů, dělníků, úředníků) nebo za určitých podmínek i životní úrovní a pracovních podmínkách. Výhodou může být paradoxně fakt, že výpovědi vznikají s větším časovým odstupem, a tak mohou zachytit celý proces. Dodávají výkladu na oživení a plastičnosti. K negativům patří subjektivní hledisko autora. Kromě nesoustavnosti a útržkovitosti je nutno mít na paměti časté „příkrášlování“ historické reality. Paměti a vzpomínky zpravidla vznikají z různých pohnutek, osobních, vedených snahou o vypořádání z minulostí nebo naopak symbolizujících útěk do minulosti. Předpokladem k tomu, aby je badatel mohl využít, je komplexnost dochovaného materiálu, zachycení dostatečně dlouhého období a také správná interpretace.

Autoři si jsou vědomi limitů výpovědní hodnoty a nutnosti verifikace uváděných faktů. K pozitivům tohoto druhu pramene však rozhodně patří prohloubení našich znalostí o jednotlivostech a jinak nedochovaných zákulisních jednáních. Vzpomínky zaměstnanců podniků nám odhalují věcnou, profesní i lidskou stránku v míře, se kterou se v pramenech úřední proveniencie nesetkáme. Státní oblastní archiv v Praze spravuje fond ČKD – Sběrka vzpomínek zaměstnanců (NAD 2998).¹ Jedná se o uměle vytvořený rozsahem malý soubor dokumentů převážně rukopisného charakteru pocházejících z dotazníkové akce „Vzpomínky Kolbeňáků“ organizované v roce 1954 v národním podniku ČKD Praha. Při této akci byli osloveni pracovníci důchodového věku (z vybraných závodů) jak z manažérských, technických, tak administrativních funkcí. Přinášejí tak, mimo jiné, důležitá svědectví o podnikové zdravotní péči či hospodářských a sociálních poměrech nejen z počátku 20. století.² Antonín Kaftan z vysočanské slévárny vzpomíná na specifika výroby za první světové války.³ Jaroslav Kučera, konstruktér elektrických strojů, zmiňuje modernizaci výroby, konkurenční boj i reakci generálního ředitelství na hospodářské problémy v roce 1931.⁴ Archivovány jsou i útržkovité vzpomínky dělníků z Ringhofferových závodů. Karel Vyhnal, od roku 1901 dělník ve slévárně, popisuje na tu dobu moderní strojní vybavení, personální složení a sociální opatření.⁵ Nelze opomenout ani vzpomínky pracovníků rodinné firmy Waldes a spol. (Koh-i-noor Waldes) specializující se na výrobu drobné galantérie. Bohumil

¹ SOA v Praze, fond ČKD – Sběrka vzpomínek zaměstnanců (NAD 2998), kart. 1.

² Například SOA v Praze, fond ČKD – Sběrka vzpomínek zaměstnanců (NAD 2998), Vzpomínky slévače Václava Kolba, poř. 11, s. 1–4, kart. 1.

³ SOA v Praze, fond ČKD – Sběrka vzpomínek zaměstnanců (NAD 2998), Antonín Kaftan, Vzpomínka na výrobu za první světové války, poř. č. 8, nestránkováno, kart. 1.

⁴ SOA v Praze, fond ČKD – Sběrka vzpomínek zaměstnanců (NAD 2998), Ing. Dr. Jaroslav Kučera, Vzpomínky na Kolbenku, poř. č. 12, nestránkováno, kart. 1.

⁵ SOA v Praze, fond Ringhoffer (NAD 2999), Vzpomínky starých dělníků, Karel Vyhnal, slévač, s. 1–2, poř. č. 426, kart. 146.

Vaněk, vedoucí dílny, ve svých pamětech zanechal ojedinělý popis továrny, výrobního procesu i zevrubné charakteristiky spolupracovníků a spolujednatelů společnosti. Poskytuje tak cenné informace nejen o podnikatelských začátcích a zákulisí firmy, ale i o technologických postupech a objemu výroby.⁶ Z ostatních sepsaných vyprávění z podniku se dozvíme i osobní zkušenosti ze stávek, informace o pracovních a platových podmínkách nebo činnosti tamního závodního výboru v meziválečném období.⁷

Například i Archiv Národního technického muzea disponuje bohatou sbírkou pamětí, vzpomínek a nepublikovaných rukopisů z podnikové sféry. V rámci Sbírký vzpomínek a rukopisů k dějinám techniky (NAD 791), vznikající od roku 1948 na podnět archiváře dr. Jana Klepla a za pomoci jeho následovníků, se dochovaly vzpomínky zaměstnanců různých profesí. Klepova sbírka se stala základem již několika publikací [*Branald – Klepl 1951; Branald – Klepl 1953; Branald 1953; Branald 1954*]. Ačkoliv je charakteristická poplatností době doprovázenou například kritikou poměrů před únorem 1948, obsahuje různorodé texty. Nejedná se jen o odborná pojednání, technické specifikace, rukopisy k podnikovým dějinám, ale i osobní svědectví o sociálních, politických a pracovních poměrech, organizaci práce a výrobních postupech. Nabízí i autobiografie a písemné zdroje k poznání životního stylu, mentality či proměn všedního (pracovního) dne [*Seyrková 2006: 11–56*].

Příspěvek je zaměřen v podstatě na neznámý a nevyužitý pramen subjektivní povahy na pomezí soukromé a institucí vyžádané provenience. Ve Státním oblastním archivu v Praze se v rámci fondu České dráhy, a. s., Praha (NAD 2948) nalézají dvojice rukopisné vzpomínky Emila Kellnera, dlouholetého železničního zaměstnance. Vznikly, jak autor sám uvádí, v letech 1954 [*Kellner 1954*] a 1955 [*Kellner 1955*] na popud Železničního archivu a Ministerstva železnic (dopravy).⁸ Zachycují období od poslední třetiny 19. století s mezerami do roku 1941. Pro úplnost doplňme, že Archiv Národního technického muzea v Praze má jen sedmistránkový výtah od téhož autora, uložený v Dopravním archivu.⁹

Vzpomínky jsou vzájemně propojeny, doplňují se, obsahově se často opakují, ale nejsou v žádném případě totožné. Nejedná se o souvislé vyprávění či výklad, autor se v textu vrací k již popisovaným tématům (událostem). Vzpomínky zahrnují i opisy dopisů a jeden vlepěný dopis. Dle autora vznikly na základě vlastních zkušeností, zážitků jeho rodiny (především matky) a zaměstnanců. Měly by sloužit budoucím badatelům jako důkaz o pracovním, rodinném či společenském životě zaměstnance na železnici. Zároveň se autor omlouvá za spisovatelské nedostatky, za případné gramatické a stylistické chyby, neboť byl nucen 25 let používat němčinu [*Kellner 1954: 3*].

Autor vzpomínek, Emil Kellner, se narodil 21. května 1882 v Lobči, nyní součástí Kraup nad Vltavou [*Kellner 1955: 26*]. Datum ani jeho místo úmrtí z dochovaných pramenů

⁶ Detailně popisuje například výrobu různých druhů knoflíků (Koh-i-noor, Picolo, Talisman či Universal). Blíže SOA v Praze, fond KOH-I-NOOR a. s., Praha (NAD 1916), Bohumil Vaněk, Mé paměti I. a II. z 26. 3. 1940, 2 sešity, konkrétně Mé Paměti I., s. 4–9, dodatky, nezpracováno.

⁷ Blíže například SOA v Praze, fond KOH-I-NOOR a. s., Praha (NAD 1916), Karel Vokurka: Vzpomínky, datováno 27. 11. 1964, s. 1–4; Karel Růžička: Vzpomínky na Waldesku, sepsáno 14. 12. 1964, s. 1–2; Čeněk Štěpánek: Vzpomínky na Waldesku, sepsáno 14. 12. 1964, s. 1, dodatky, nezpracováno.

⁸ SOA v Praze, f. České dráhy, a. s., Praha, Dodatky 2023, kart. 5, inv. č. 3/99, Emil Kellner: Mé paměti, rok 1954. 162 s.; SOA v Praze, f. České dráhy, a. s., Praha, Dodatky 2023, kart. 5, inv. č. 3/98, Emil Kellner: Z mých vzpomínek – vypravování událostí a příběhů ze života na železnicích, jakož i život železničních zaměstnanců od roku 1865 do roku 1918 a 1941, rok 1955. 293 s.

⁹ ANTM Praha, Sbírký vzpomínek a rukopisů k dějinám techniky a průmyslu (Klepova sbírka) (NAD 791), Emil Kellner, Z pamětí starého železničáře, inv. č. 832.

neznáme. Předmluva ke vzpomínkám z roku 1954 uvádí místo sepsání Počáply (dnes Počáply, součást Sezemic u Pardubic) [Kellner 1954: 3].¹⁰ Podívejme se na Kellnerovy vzpomínky podle jednotlivých tematických okruhů.

Rodina, rodinné a finanční poměry, školní léta Emila Kellnera

Vzpomínky z roku 1955 začínají vyprávěním o dědovi z matčiny strany. Josef Reingruber sloužil u finanční stráže v Bukovině, v Uhrách, ve Slezsku a na Moravě [Kellner 1955: 7]. Dědeček z otcovy strany, Josef Kellner, byl postřihačem v Jevíčku. Otec pisatele se vyučil obchodním příručím v obchodě koloniálním a železným zbožím a Ferdinanda Kraupnera v Jevíčku. Tato profese byla u dráhy dle vzpomínek velmi žádaná [Kellner 1955: 10]. Po dokončení olomoucko-pražské dráhy nastoupil ke dráze jako průvodčí (Kondukteur)¹¹ v Olomouci a později v Budapešti. Asi v polovině 60. let 19. století dopomohl otci k místu u dráhy v Mohelnici jako dozorčí (Schaffer), vykonával poměrně velkou a širokou náplň práce. Ve službách dráhy byl Josef Kellner od roku 1864 do 1870; během války prusko-rakouské byla služba přerušena [Kellner 1955: 9, 12].

Otec autora vzpomínek se narodil 3. září 1843 v Jevíčku. Dne 11. ledna 1869 uzavřel sňatek s Marií Reingrubarovou. V Břeclavi strávil čtyři roky jako úředník pobočky (Expositurbeamte) u Společnosti státní dráhy,¹² jako jeho dědeček [Kellner 1955: 21]. V roce 1871 byla expozitura v Břeclavi zrušena a otec byl přeložen jako skladník (Magazineur) do Kralup nad Vltavou, vlastně se jednalo o degradaci. Rodiče bydleli ve služebním bytě ve staré nádražní budově [Kellner 1955: 23]. Posléze se stal sekretářem přednosta stanice Lehmana. Rodina se v Kralupech podstatně rozrostla, k jedné dceři přibýly dvě sestry a tři bratři včetně autora vzpomínek. Autor uvádí: „Rodina se množila, příjem otcův byl malý, 32 zl. měsíčně i s příbytečným. Byly to krušné doby pro mojí matku, když bylo tolik krků“ [Kellner 1955: 30].

Vzhledem k malému platu si otec přivydělával kancelářskými pracemi v zámku v Nelahozevsi a příležitostným malováním reklam. Dne 20. února 1882 otec požádal o zvýšení platu a o samostatné skladní („magazínské“) místo. Přednosta stanice Lehmann žádost doporučil a plat byl zvýšen o 100 zl. ročně. V roce 1882/1883 byl otec přeložen na nově vybudovanou trať do Vysokého Mýta jako skladník (Magazineur) [Kellner 1955: 31; Kellner 1954: 33]. To byla pro rodinu podstatná pozitivní změna. Rodiče dostali byt v nové budově v prvním patře, pokoj s kuchyní [Kellner 1955: 33]. Po problémech s alkoholem byl otec přeložen do Chocně a propuštěn. Posléze na přímmluvu přefázen do Pardubic na horší pozici. Bylo to opravdové „velmi živé“ město s dostihy. Otec se osvědčil, měl zkušenosti. Postupně se opět vypracoval na pozici skladníka. Zemřel 23. prosince 1891 [Kellner 1955: 62].

¹⁰ Obdobně SOA v Praze, České dráhy, a. s., Praha, NS ÚDA, Rakousko, Osobní doklady p. Emila Kellnera ze Sezemic u Pardubic, pořadové číslo 15, kart. 2.

¹¹ Autoři využili k překladu dobových slovníků: [1923]. Německo-český slovník železniční. Deutsch-čechisches Eisenbahn-Wörterbuch. 1923 Praha: Vydav. družstvo čes. úředníků železničních; Sterzinger, Josef V. [1916]. Encyklopedický německo-český slovník. Enzyklopädisches Deutsch-böhmisches Wörterbuch, Praha: J. Otto.

¹² Oficiální název Priv. Österr.(a později)-unger. Staatseisenbahn-Gesellschaft – Privileg. Rak. (-uher.) společnost státní dráhy.

Působení Emila Kellnera

Emil Kellner se narodil 21. května 1882 v Lobči, nyní součásti Kralup nad Vltavou [Kellner 1955: 26]. Na přání matky absolvoval měšťanskou školu, ale podle svých slov v hloubi duše počítal, že bude posléze zaměstnán u dráhy, což ale nebylo tak jednoduché. Ucházel se o místo písaře v Pardubicích, ale přednosta ho odmítl, že je moc mladý a nevydržel by pracovní tempo [Kellner 1955: 80]. Když bylo autorovi vzpomínek 20 let, požádala matka přednostu dopravy v Praze Ludvíka Rutha, aby byl její syn kvůli těžkým životním poměrům přijat ke dráze. Když odpověď dlouho nepřicházela, odjela osobně intervenovat. Bylo jí přislíbeno jen zařazení syna Emila do seznamu nákladčích (Ladeaufseher). Po absolvování tříleté povinné vojenské služby se ve 22 letech přihlásil do služby u výše zmíněného přednosty v Praze. Nejprve nebyl přijat s odůvodněním, že „je příliš slabé konstrukce těla a krátkozraký“ [Kellner 1954: 37]. Ve vzpomínkách je vlepen dopis dopravního šéfa ze dne 26. března 1904 adresovaný matce. Autor vzpomínek se této argumentaci bránil, odvolával se na to, že byl schopný služby, dokonce u vojenského dělostřelectva v Krakově.

Až po roce byl Emil Kellner opět předvolán k lékařské prohlídce a dne 10. května 1905 nastoupil jako pomocný nákladčí (Hilfsladeaufseher) do Krásného Března (dn. městská část Ústí nad Labem) na překladiště [Kellner 1954: 39]. Dle jeho názoru to nebyla žádná výhra. Zmiňuje: „Byl jsem pro svědomité a řádné konání služby u nich [přednosta, úředníci] oblíben“ [Kellner 1954: 40]. Místní inspektor Heller byl údajně vliďný představený. Práce se zpravidla odvíjela od výše hladiny Labe, resp. splavnosti. Při nízkém stavu práce nebyla. V Krásném Březně autor působil od 10. května 1905 do 8. srpna 1905. Poté měl být přeložen na pozici pomocníka (Stationsgehilfe) do Plaňan [Kellner 1955: 84]. Zdejší pracovní náplň připomínala spíše dělnickou pozici, a proto jí nepřijal. Ze vzpomínek vyplývá, že čím menší působiště (stanice), tím více se stíraly rozdíly mezi manuální a kancelářskou prací, byť formálně tomu tak nebylo. Vrátil se do Pardubic a odjel do Prahy k L. Ruthovi. Autor sám sebe sebevědomě charakterizoval, konkrétně uvedl: „Byl jsem chudobně[,] ale čistě a vkusně oblečen. Od přírody jsem byl obdařen souměrnou postavou. Matka mne vedla k slušnému vystupování. Uměl jsem se pohybovati; říkali o mne, že jsem: fajnový. Uměl jsem plynně německy. Na takové místo jsem se přeci jenom nehodil“ [Kellner 1954: 46]. V říjnu 1905 dostal vyzoomění, aby opět nastoupil na překladiště do Krásného Března [Kellner 1954: 43].

Z Krásného Března byl E. Kellner přeložen jako sluha (Kanzleidiener) do Chocně, kam nastoupil dne 6. ledna 1906. Pracovní prostředí na něj, dle vzpomínek, velký dojem neudělalo a bylo údajně méně hodnotné [Kellner 1954: 45]. Napsal: „V Chocni shledával jsem se s ramenářstvím, patolízalstvím a – hulvátstvím“ [Kellner 1955: 100]. Autor si zakládal na nošení vyžehleného a upraveného stejnokroje, chtěl být tzv. „štramm“. V roce 1907 byl povolán do činné služby ke svému pluku. Nebyl odveden, neboť se upřímně vyznal, že by přišel o místo. Zpětně si uvědomil, že to neměl dělat, mohl být na vojně povýšen a dělat „pána“ [Kellner 1955: 105]. U jiných společností byl, podle pisatele, možný přestup do jiné kategorie po splnění podmínek, u Společnosti státní dráhy to bylo ale velmi obtížné. Stěžoval si, že jej jeho spolupracovníci ponižovali a vyžadovali drobné úsluhy. Jeho předchůdce se údajně oběsil. Nakonec se mu podařilo získat místo v Praze.

V Praze E. Kellner vykonával různé činnosti, byl telefonním spojovatelem nebo vyplňoval nákladní a náložní listy. Za náročné považoval především psaní ložních listů venku

v zimě za mrazu [Kellner 1954: 56–57]. Na druhou stranu „služební poměry byly v Praze obstojné“ [Kellner 1955: 138]. Plat mu byl s ohledem na vyšší životní náklady upraven a přibýly některé, dnes bychom řekli, zaměstnanecké benefity v podobě slev na jídlo a pití [Kellner 1955: 143]. V srpnu 1907 byl dočasně přeložen do Roztok u Prahy jako skladní dozorce. Zde dával do pořádku administrativu [Kellner 1954: 59–60]. Poté byl nejprve poslán na výpomoc jako vedoucí vozové evidence (Wagenevidenzführer) do Ústí nad Orlicí a po čtvrt roce do Pardubic, kde pak zůstal. Z pardubického působení se dochovalo několik jeho služebních jízdenek.¹³

Kellner byl až v roce 1921 jmenován úředníkem.¹⁴ V roce 1940 bylo vydáno nařízení, že starší 55 let půjdou do penze. Dosáhl věku 59 let a vdávala se mu dcera, ještě se mu nechtělo jít na odpočinek. Dne 6. února 1941 odešel na nemocenskou a 1. dubna 1941 byl dán do trvalé výslužby, po 36 letech služby u dráhy. Měl smíšené pocity a cítil se nedostatečně oceněn za celoživotní služby dráze [Kellner 1954: 139].

Tabulka uvádí pozice a místa působení autora vzpomínek. Z ní vyplývá důraz na pracovní mobilitu a posléze trvalejší místo působení. Nabyté zkušenosti, odborné předpoklady neměly vliv na pracovní zařazení.

Profesní zařazení a místa působení Emila Kellnera

Období	Místo	Pozice/funkce
10. května 1905 – 8. srpna 1905 a říjen 1905	Krásné Březno překladiště na Labi	Pomocný nákladčí (Hilfsladeaufseher)
1905 nenastoupil	Plaňany	Pomocník (Stationsgehilfe)
6. ledna 1906	Choceň	Sluha (Kanzleidiener)
1907	Praha, ústředí	Různé činnosti
1907 1. srpen	Roztoky u Prahy	Jako výpomoc skladní dozorce (Magazineaufseher)
1907	Ústí nad Orlicí	Vedoucí vozové evidence (Wagenevidenzführer)
1907	Pardubice	Od 1921 úředník

Pramen: [Kellner: 1954; Kellner: 1955]

Ubytování a vztahy se sousedy

Ubytování železničních zaměstnanců nebylo podle Kellnerových vzpomínek příliš na úrovni. Příkladem může být působiště jeho otce v Kralupech nad Vltavou. Matka si nemohla zvyknout na skalnatou krajinu v Kralupech a propadla beznaději. Kralupy

¹³ Například jízdenky z Pardubic do Podmokel, Chocně, Hradce Králové nebo Kolína, blíže: SOA v Praze, České dráhy, a. s., Praha, NS ÚDA, Rakousko, Osobní doklady p. Emila Kellnera ze Sezemic u Pardubic, pořadové číslo 15, kart. 2.

¹⁴ Pro rok 1938/39 je Emil Kellner uveden v dopravním úřadu stanice Pardubice jako oficiál. Ročenka státních a soukromých drah Československé republiky pro rok 1938–39 [předmluva květen 1938]. Praha: Ministerstvo železnic, s. 490.

tehdy neměly kostel, pouze obecnou školu. Ani bydlení nebylo příliš vhodné. „Ta stará přijímací budova byla vlhká. Všechny myši z polí, tam hledaly útočiště. Bylo to prý – neútulné stavení. Otec požádal o možnost nalézt soukromé ubytování, čemuž bylo vyhověno ze strany ředitelství“ [Kellner 1955: 26]. To otec našel právě v Lobči. Nakonec tato nádražní budova byla na základě stížnosti skladníka Kühlmaiera, vysloužilého ohňostrůjce (Feuerwerker), a posouzení stížnosti komisí z Vídně neprodleně srovnána se zemí [Kellner 1955: 28–29].

Zaměstnanci bydleli buď přímo na nádraží či v jeho bezprostředním okolí, popř. v obci. Záleželo na zastávané pozici zaměstnance a jeho příjmech. Někteří žili ve vesnicích, kde vlastnili políčko. Zaměstnanci „vyšší kategorie“ bydleli ve městě, v jeho centru či na hlavních ulicích. Za 6 zlatých se dal sehnat slušný byt o velikosti 1+1, za 12–14 zlatých 2+1 [Kellner 1954: 25]. V obci Lobeč bydleli i další rodinní příslušníci zaměstnanců dráhy. O úzkých vazbách svědčí fakt, že se navzájem stávali kmotry a kmotrami narozených dětí. Zajímavá informace od autora je, že pokud stanice ležela dále od města, žili zaměstnanci jakoby svým životem, odděleně. To neplatilo, pokud stanice byla takřkajíc součástí obce.

Dle vzpomínek přijali Kellnerovu rodinu obyvatelé Vysokého Mýta sympaticky a přátelivě. Sestrě Karolíně dokonce dávali přídavek k zakoupenému zboží. Otec byl zván místním vináříkem Merglem na ochutnávku. „Otec dostával mnoho peněz. Mimo to: dávali obchodníci mnoho zboží in natura: víno, pivo, cukr, kávu, jižní ovoce, pomeranče, datle, citrony, fíky, ořechy, čokoládu, mandel, bonbony. Doutníky v celých bedničkách, cigarety v celých krabičkách, ty nejjemnější druhy“ [Kellner 1955: 35].

Autor popisuje život ve Vysokém Mýtě, a to jak na nádraží, tak v jeho okolí. Vzpomíná, jak z okna bytu pozoroval cvičící vojíny i život na nádraží. Toulal se po nádraží, navštěvoval i dopravní kancelář, hrával si v odstavených vagonech a toužil stát se výpravčím. Podotýkal: „Pomalou se ve mně probouzela železničářská krev“ [Kellner 1954: 34]. Dokonce zmiňuje fiakr, čekající na odvoz cestujících do města, který, pokud byl prázdný, vozil zdarma školáky, tedy i děti zaměstnanců dráhy do místní školy [Kellner 1955: 35–36].

Některá nádraží se plně integrovala do města a stala se součástí městské nedělní promenády, což vyplývá ze vzpomínek z Chocně či Ústí and Orlicí. „Slečinkám se líbily naše stejnokroje a hvězdičky s okřídleným kolem na límcích“ [Kellner 1955: 174]. Úředníci vyšších kategorií byli považováni za místní honoraci [Kellner 1954: 21]. Dle Kellnera platilo, že „železniční personál v Krás. Břežně, byl elitou mezi obyvatelstvem“ [Kellner 1955: 94]. Lidé od dráhy bývali často charakterizováni jako „řádní lidé“.

Významné postavení železničních zaměstnanců ve společnosti, nejen na regionální úrovni, prezentovaly plesy. Přestože byly plesy určeny primárně pro městskou honoraci, obchodníci a jiné profese byly osobně zvány [Kellner 1955: 171; Kellner 1954: 22–23]. Bujarými bývaly také oslavy na konci starého roku a počátku Nového roku, často za přispění místního pivovaru [Kellner 1955: 125]. Neméně společensky významnými se staly pohřby zaměstnanců dráhy. V Pardubicích zaměstnanci Jihooseveroněmecké spojovací dráhy dokonce založily spolek Poslední čest [Kellner 1955: 257–261]. Slavnostních pohřbů se účastnilo i několik set smutečních zaměstnanců a hostů. Středem pozornosti byla hudba a železniční (modré) uniformy.

V době aktivní Kellnerovy služby u železnice se design uniform, i přes několik novinek, zásadně přiblížil rakouské vojenské uniformě. Například čepice byla přesnou replikou

čapky důstojníka rakouské pěchoty.¹⁵ Jednalo se o tuhou čapku cylindrového tvaru se štítkem prudce sklenutým a vykrouženým (tzv. nehem). Místo stříbrných knoflíků a distinkcí byly úředníkům a podúředníkům povoleny zlaté, služebníkům zůstaly knoflíky z bílého kovu. Zůstala i dvojí barva stejnokroků (tmavěmodrá a chrpově modrá), byly zavedeny nárameníky (epolety) se vsazenými hvězdičkami a vojenský pozdrav.¹⁶ Toto pojetí se, od zavedení na počátku 90. let 19. století, až do rozpadu rakousko-uherské monarchie výrazněji nezměnilo.

Hrdost na příslušnost k podniku, etnicita a vztahy mezi Čechy a Němci, Židy

Několikrát se ve vzpomínkách objevuje náboženská a etnická problematika. Žid je zde charakterizován jako „lidumilý či šlechetný“, bylo jedno, zda se jednalo o lékaře či podnikatele [Kellner 1955: 67, 78]. Severní dráha císaře Ferdinanda byla dle vzpomínek nazývána „židovskou“ pro údajný vyšší podíl židovských zaměstnanců [Kellner 1955: 205, 287]. Společnost státní dráhy bez problémů zaměstnávala Čechy, Němce, Maďary, Poláky a Židy. Po zestátnění uherské části této dráhy byli zaměstnanci neovládající maďarštinu přemístěni do rakouské části [Kellner 1954: 20–21]. Vzpomínky také udávají soupeření mezi pracovníky různých drah ohledně vybavení dráhy lokomotivami, jejím významem a majiteli. Při jedné, Kellnerem vylíčené, potyčce podotýkal skladník Mencl z Rakouské Severozápadní dráhy, že „štegováci“ (z německé zkratky společnosti St. E. G.) slouží Francouzům a naopak zástupce Společnosti státní dráhy tvrdil, že Severozápadní dráha slouží Židům [Kellner 1954: 75]. V roce 1912 se v Pardubicích zaměstnanec „štegu“ nevybíravě vyjádřil o Jihoseveroněmecké spojovací dráze, nazval jí „prskavková dráha“ (Bachtelnbahn). Nastala „obvyklá řežba“, i za pomoci využití vybavení hostince [Kellner 1955: 206].

Vzpomínky uvádějí také zajímavost, že přednosta Krásného Března Schüller se stal v provincii Deutschböhmen v roce 1918 ministrem železnic a podle Kellnera to byl charakterní člověk: „Byl to člověk – šlechetný, svědomitý a nanejvýš spravedlivý i k nám Čechům“ [Kellner 1954: 45; Kellner 1955: 90].

Práce u dráhy, kvalifikační a další předpoklady. Alkoholismus, karban, finanční delikty

Ve vzpomínkách najdeme celou řadu popisů různých pozic, funkcí u dráhy. Současně nám umožňují nahlédnout do fungování železnice, zejména Společnosti státní dráhy. Zmiňují se o kategoriích železničních zaměstnanců (personálu), podmínkách přijetí ke dráze, možnostech kariérního postupu/nepostupu a pracovní náplni. Platilo, čím menší stanice, tím více činnosti a pozic (funkcí) se do jisté míry slévaly, nikoliv platově či formálně, ale reálným výkonem.

Kellnerovy vzpomínky obsahují popisy přednostů a zaměstnanců, a to včetně vizáže, oblečení, chůze, vyjadřování, povahových rysů a jejich osudů, především z jeho působišť.

¹⁵ SOA v Praze, fond České dráhy, a. s., Praha, Dodatky 2023, 3/102, 3 102 j, Proměny modré uniformy 1839 až 1966, nestránkováno, kart. 5.

¹⁶ SOA v Praze, fond České dráhy, a. s., Praha, Dodatky 2023, 3/102, 3 102 i, Josef Panáček, Historie železniční uniformy, s. 215–216, s. 216, kart. 5.

Tak se dovídáme, že přednosta z Pardubic se koupal se celý rok v Labi i za mrazu a byl zdatným chodcem do pozdního věku [Kellner 1955: 220].

Zaměstnanci Společnosti státní dráhy se rekrutovali ze širokého spektra uchazečů: vysloužilý voják, poddůstojník, děti zaměstnanců měly přednost. „Státní úřady a železnice, neměly velký výběr uchazečů, vzdělanců. Byli ponejvíce přijímáni [!] vysloužilí vojáci, poddůstojníci a důstojníci“ [Kellner 1955: 10]. V období 1848–1860, po prohrané válce v Itálii, vstoupilo mnoho vysloužilých poddůstojníků a vojinů do státních a železničních služeb. V Břeclavi se objevily i Italky, manželky Čechů a Němců, kteří předtím sloužili v Lombardsku a Benátsku [Kellner 1955: 21–22].

Pro službu u dráhy byla, možná překvapivě, dobrým předpokladem pozice obchodního příručího. „Takové obchodní příručí, dráha tedy ráda přijímala do svých služeb. Byli protřelí světem, uměli dobře německy. Ovládali společenské způsoby a mravy“ [Kellner 1955: 9]. Obchodní příručí se uplatnil v administrativě nebo u telegrafu. Absolventi telegrafní a kancelářské služby se nejčastěji stávali nákladčími (Ladeaufseher) a nakonec skladníky, což byl dle vzpomínek „zlatý důl“, vážená pozice s velkými vedlejšími příjmy.

Práce na dráze vyžadovala pasivní i aktivní znalost německého jazyka. U nižších kategorií (výhybkář, posunovač) to nebylo tak striktní. U vyšších kategorií (dozorce/Bahnaufseher, skladník/Ladeaufseher, dozorce/Stationsaufseher, dozorce vozů/Wagenverkehrsufseher) byla zkouška z německého jazyka náročnější [Kellner 1954: 12–13]. „Tím bylo docíleno, že do služeb železničních a státních byl přijímán jen výkvět – národa“ [Kellner 1954: 13]. A bylo jim záviděno. V dané kategorii patřil zaměstnanec k „mistrům ve svém oboru služby“. Někteří přednostové stanic měli až paternalistický přístup ke svému personálu, i nad rámec svých povinností. K železnici se také dostávali i synové zaměstnanců s vysokoškolským vzděláním (doktor, profesor, právník) [Kellner 1954: 28–30]. Po 40 letech mohl zaměstnanec získat zlatý záslužný kříž [Kellner 1954: 159–160].

E. Kellner jako zaměstnanec Společnosti státní dráhy nenechal na svého zaměstnavatele dopustit. „St. E. G. vybíral si nejlepší a nejschopnější lidi do svých služeb. Všeobecně se říkalo: Štégováci jsou – elitou mezi železničním personálem“ [Kellner 1954: 76]. Sekretář byl vlastně náměstek přednosta stanice. „Přednosta dozíral na dopravní a výkonnou službu. Sekretář dirigoval celou stanicí, třeba byl jen služebníkem“ [Kellner 1954: 86; Kellner 1955: 24]. Na menších stanicích (např. Mohelnice) mohl úřad dozorcího (Schaffera) vykonávat staniční mistr. Jednalo se tedy o velký rozsah pracovních úkonů. Vykonával dopravní, telegrafní, komerční, účetní a administrativní službu [Kellner 1955: 12].

Skladníci za své nadstandardní služby získávali řadu výhod in natura (cukr, kávu, rýži, pivo, víno, ovoce a zeleninu, vejce, máslo, datle, mandle, hrozinky, fíky, citrony, pomeranče, čokoládu, cukrovinky, kuřivo nebo palivové dříví). Mnozí pak propadali alkoholu [Kellner 1954: 31]. „Čím více peněz a všeho dostával, tím výše rostly jeho – nároky a požadavky“ [Kellner 1954: 32]. Někteří zaměstnanci se tak zapletli do krádeží a finančních machinací. Po disciplinárním řízení byli přefazováni na jiná méně honorovaná místa. To se týkalo i otce Emila Kellnera, který propadl alkoholu tak, že přijel kontrolor z ředitelství z Vídně a vyčetl mu, jak se dráze odvděčuje [Kellner 1955: 51]. Matka autora vzpomínek požádala o přeložení manžela. E. Kellner uvádí, že kdyby se matka do toho nevložitela, věc by se urovnala a otec by dožil ve Vysokém Mýtě. Takto byl přeložen do Chocně [Kellner 1955: 52]. V Chocni bydlela Kellnerova rodina v rozděleném čtyřpokojovém bytě, kde obývala jednu polovinu. Po dvou měsících byl otec propuštěn. Na přímluvu přednosta

choceňské stanice ve Vídni byl v roce 1886 přeřazen jako sluha (Kanzleidiener) do Pardubic. Tam však jeho alkoholismus dospěl do stadia delirium tremens a 22. prosince 1891 zemřel [Kellner 1954: 35].

V Krásném Březně se na přístavní vykládce a nakládce podílelo 60 dělníků. Vydělávali neuvěřitelných 60 zl. týdně, zatímco Kellnerův plat činil jen 40 zl. měsíčně. Peníze se nejčastěji utrácely v místní kantýně, kde se setkávali zaměstnanci různých provozů včetně labských plavebních společností [Kellner 1955: 91]. Ve vzpomínkách nalezneme zmínky i o židovských kořalnách v Chocni, popis skladníků v Pardubicích a jejich osudy. Dočteme se, že skladník Svoboda si žil na vysoké noze a nestačily mu ani vysoké příjmy, proto začal při účetnictví podvádět. Rovněž se dozvídáme, že v Krásném Březně docházelo ke krádežím zásilek droždí skladníkem Langem [Kellner 1955: 93].

Průvodčí (Kondukteur) se ve vzpomínkách obvykle vyznačoval vysokou postavou s mohutnými kníry, inteligencí a společenským vystupováním. Nejhorší postavení měli aspiranti a čekatelé. Délka čekání na uvolněné místo mohla být i několik let. V Kellnerově případě tři roky, a to ještě po urgencích a intervencích. Vzpomínky popisují také funkci a činnost tzv. korespondenčního vozu ve smyslu převozu a distribuce služební pošty a odvozu peněz z jednotlivých stanic do Vídně. Nezřídka se vypravovala pošta i po půlnoci a po celý týden bez ohledu na hodinu [Kellner 1954: 46–51].

Dne 1. ledna 1909 byla zestátněna Společnost státní dráhy. Zestátnění neznamenal zlepšení postavení zaměstnanců. Po zestátnění se nebraly v úvahu složené zkoušky, ale služební titul. Emil Kellner se tak cítil poškozen. Uváděl, že se řada přednostů a dalších činitelů u různých drah vypracovala, i když původně absolvovala jen obecnou školu [Kellner 1954: 90].

Vznik republiky nepřinesl jen nadšení z nového státu. Autor poněkud hořce uvádí příklady „nespravedlivých“ postupů na dráze po roce 1918. Posteskl si, že za monarchie dostávali přednost starší před mladými, po převratu tomu bylo naopak a dokonce bez zkoušek [Kellner 1954: 105]. Pozitivně nehodnotil ani chování nového ministra Isidora (Bohdana) Zahradníka vůči dlouholetému přednostovi dopravy v roce 1918. Zmiňuje i příklady protekce po roce 1918 [Kellner 1955: 156].

Sociální zabezpečení (penze), zaměstnanecké benefity, ženy na dráze

Matce Emila Kellnera byla vyměřena vdovská penze 8 zl. měsíčně pro pětičlennou rodinu a na syny 1 zlatý. Stačilo to na nájemné, otop a světlo. K tomu ještě tříměsíční plat otce, tzv. Sterbequartál a vyplaceno životní pojištění ve výši 1000 zl. (pojišťovna De Laglio ve Vídni). Matka uložila tuto sumu do záložny jako železnou rezervu. Správa dráhy vyplatila pohřebné. Zemřela 27. května 1918 [Kellner 1955: 71–72]. Sestry autora vzpomínek šly pro firmu Jonáše Františka Trauba. Práce nebyla dobře honorována. Autor vzpomínek žehrá na to, že kdyby rodina neopustila Vysoké Mýto, byl by pomohl i přednosta stanice a mohly vystudovat gymnázium. Je to ale spíše autorova spekulace a toužebné přání. Na radu, vzpomínky neuvádějí na či, se matka s dětmi odstěhovala do Brna, odkud pocházeli příbuzní pod vidinou snadno dostupných pracovních příležitostí. V Brně byla jen příležitostná či dočasná práce. Synové chodili pro klesti, aby se ušetřilo za topení [Kellner 1955: 76–77]. V roce 1893 dostala matka dopis od továrníka Jonáše Trauba v Pardubicích, ve kterém navrhl matce a dcerám doživotní zaměstnání.

Mezi výhody zaměstnance u dráhy patřil bezesporu stálý plat, režijní jízdné i pro rodinné příslušníky, dvakrát v měsíci volná jízdenka do železničního potravinového skladu v Praze či České Třebové, kde bylo možné levněji nakoupit [Kellner 1954: 143]. Dále lze zmínit nárok na odběr režijního uhlí: kladenského černého uhlí za 50 krejcarů nebo paličkové dříví. Nárok přecházel na vdovy a sirotky [Kellner 1954: 145]. V nádražních restauracích se zaměstnanci a jejich rodiny stravovali za režijní ceny.

Zajímavé informace se týkaly zaměstnávání žen u dráhy. Spíše se jednalo o výjimky, v podobě příbuzných zaměstnanců dráhy jako byly dcery, sirotky, vdovy po zaměstnancích zastávající pozice u pokladen či v účtárnách. Ženy (dcery) byly zaměstnány jako telegrafistky, většinou jako sirotci po vyšších úřednících, měšťanská škola, švadleny, modistky, učitelky, pomoc v domácnosti, šití, kuchařky [Kellner 1954: 28–30]. Poněkud překvapivá je část nazvaná „Oficiantky a manipulantky“. Kellner doslova píše: „Poněvadž se tehdy ženy v úřadech a hlavně u dráhy nezaměstnávaly, budila senzaci. Cestující obecnost ji [jakási paní Kosteczková – pozn. aut.] chodilo obhlížet“ [Kellner 1955: 253]. Na místa oficiantek manipulantek se hlásily dcery zemřelých pracovníků a vdovy zaměstnanců dráhy s určitým vzděláním. Vdovy po úřednících měly právo na trafikku, resp. prodejnu tabáku na nádraží [Kellner 1955: 254]. Vdovy bez vzdělání pracovaly jako uklízečky a v úschovnách zavazadel. Obdobné platilo i pro syny zemřelých zaměstnanců.

Další možností uplatnění žen u dráhy bylo pomáhat manželovi. Strážníci na trati vykonávali službu společně s jejich manželkami, dokonce manželky mohly manžela po noční směně zastoupit. „Manželky strážníků tratě, vykonávaly službu – zároveň s muži. Když manžel byl po noční službě a spal, vykonávala zaň službu jeho – manželka. Pozorovala signály, zavírala závory, pozorovala běh vlaků a dávala strojvůdci výstražné, dle předpisů znamení, když toho vyžadovala okolnost. Neb stála s návěštním praporkem v ruce, obrácena čelem k jízdní dráze, dávajíc takto strojvůdci znamení, že jízde nehrozí nebezpečí. Byla-li to krasavice, rád si strojvůdce na ní – mrknul a nějaký ten žert se svého místa prohodil. Rovněž tak vlaková četa s vlakvedoucím (Zugführer). Než se provdala, musela se také podrobiti lékařské prohlídce, je-li schopná k železniční službě“ [Kellner 1954: 8–9].

Dodržování předpisů a provoz

O dodržování předpisů na železnici uvádějí Kellnerovy vzpomínky několik zajímavých postřehů. Na výtky revizora Svatušky ohledně vedení administrativy přednosta stanice Rostoky u Prahy v roce 1907 odpověděl: „Tady se to nikdy nedělalo – nedělá a – dělat nebude! Z té jednoduché příčiny, že tady nato není čas“ [Kellner 1954: 66]. Pokud dráha nedodržela dodací lhůty či odeslání zboží jinam, musela platit odškodné, jako například několik tisíc tovnárně ve Dvoře Králové [Kellner 1955: 214]. Nekalé praktiky na železnici jsou ilustrovány na případu vydávání petroleje z firmy Fanto v Pardubicích, který se poslal do Hamburku a zpět místo pravého amerického petroleje [Kellner 1954: 41]. Zmíněné jsou i příklady pasivní rezistence, která spočívala například v odpočinku vlakové čety po namáhavé činnosti a vedla k nepravdělnostem a zpomalení dopravy, což mělo mimo jiné za následek, že zboží se zkazilo a zvířata uhynula [Kellner 1954: 80].

Ve vzpomínkách jsou stručně popisována i některá železniční neštěstí, jako v Blovicích nebo v Uhersku v roce 1909 [Kellner 1954: 18–19]. Nejsou opomenuty nehody, jako přejetí psa, domácí drůbeže, i poškození salonního vozu prince sasko-kobursko-gothajského bez

blíže specifikace v Chocni při neopatrném posunu [Kellner 1955: 126]. Současně se dozvídáme, že dělník Vojtíšek, bývalý statkář, který majetek prohrál v kartách, byl při posunu napomínán, aby dával pozor, ať nepřijde o nohy [Kellner 1955: 47].

Nechybí ani stručné zmínky o zavedení vozů s průchozími uličkami, pravidla pro dodržování hygieny a pořádku nebo popis vybavení vlaků. V zimě byly do vozů umísťovány rohože, podlahy v první a druhé třídě byly opatřeny linoleem a vozy jednotlivých tříd byly barevně rozlišeny [Kellner 1954: 155].

Závěr

Vzpomínky Emila Kellnera představují samy o sobě zajímavý pramen subjektivní povahy. Přinášejí některé zajímavosti, které nebyly dosud známé či naopak potvrzují některé věci již známé. Možná překvapí, že líčení poměrů na dráze (zejm. Rakousko-uherská společnost státní dráhy) před rokem 1918 není protirakouské, protiněmecké, ale spíše naopak. Dokonce by se dalo na základě Kellnerových vzpomínek konstatovat, že za monarchie nebylo hůře. Pokud je něco špatné a nefunguje, jak má, je to vlivem člověka, jeho životního způsobu či nedodržování platných předpisů. Autor vzpomínek má o sobě vysoké mínění a jako červená nit se vine oběma vzpomínkami nedocenění jeho práce, schopností, zkušeností a vystupování. Kellnerova vyprávění se zaměřují na charakterové vlastnosti zaměstnanců bez ohledu na etnicitu. Přestože se autor vzpomínek pokouší o strukturalizaci, není zcela důsledný, opakuje se, nedodržuje chronologický postup. Pokud se objeví německé citáty, jsou jím přeloženy. Velmi málo je zmíněno o letech 1914–1918 a 1939–1941 (odchod do penze) a v podstatě vůbec nic o meziválečném období.

Vzpomínky dávají nahlédnout do běžného (každodenního), rutinního života na železnici. Nesmírně zajímavé jsou charakteristiky zaměstnanců a jejich osudů, sociální dimenzi nevyjímaje. Život na dráze znamenal časté stěhování podle potřeby železniční správy. Umožňoval i přivýdělek, ať dovolený či nedovolený. Vzpomínky také přinášejí podrobnosti o jednání s nadřízenými (žádosti, přednesení žádosti osobně, intervence, protekce, návštěvy vedení dráhy ve Vídni či v Praze). Zaujme popis řetězového parníku v Krásném Březně či existence dámských oddílů (Damencoupé) ve vozech. Vzpomínky obsahují i přeprané dokumenty (korespondenci) zachycující administrativu za monarchie.

Kellnerovy vzpomínky se dotýkají i událostí, které autor sám nemohl zažít a jen o nich slyšel. Zprostředkovaně vypráví zážitky z Mohelnice za prusko-rakouské války, o přepraných poště v Zámrsku na počátku 80. let 19. století, naopak zřídka se věnuje událostem z období obou světových válek.

Státní oblastní archiv v Praze disponuje i dalšími „železničářským“ vzpomínkami a paměťmi, které čekají na zpracování. Emil Kellner se v roce 1954 také podílel na úpravě vzpomínek pro Ministerstvo železnic paní Marie Slabé, manželky strážníka a její dcery.¹⁷ Pro výzkum organizace železniční služby za první světové války se dochovaly vydané vzpomínky vládního rady Jana Wagnera.¹⁸

¹⁷ SOA v Praze, fond České dráhy, a. s., Praha, Dodatky 2023, 3/100, Emil Kellner / Marie Slabá: Z deníku manželky strážníka tratě a její dcery, rok 1954, kart. 5.

¹⁸ SOA v Praze, fond České dráhy, a. s., Praha, Dodatky 2023, 3/18, Zkušenosti ze služby železniční za války r. 1914–1918 na ruské frontě – Vládní rada Jan Wagner, rok 1936, kart. 1.

Ukazuje se, že se problematika pamětí a vzpomínek uvedeným příspěvkem zdaleka nevyčerpala a bude žádoucí se k ní i nadále vracet i z jiných úhlů pohledu.

Poděkování

Článek vznikl za finanční podpory Ministerstva kultury ČR v rámci projektu NAKI III Dvě století železnice v českých zemích. Kulturní, socioekonomické a dopravně technické aspekty vývoje českých (československých) železnic (DH23P03OVV034), který v letech 2023–2027 realizují Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Národní technické muzeum a České vysoké učení technické v Praze.

Prameny a literatura

Státní oblastní archiv v Praze

- fond České dráhy, a. s., Praha (NAD 2948), Dodatky 2023, kart. 5, inv. č. 3/99, Emil Kellner: Mé paměti, rok 1954. 162 s. [Kellner 1954].
- fond České dráhy, a. s., Praha (NAD 2948), Dodatky 2023, kart. 5, inv. č. 3/98, Emil Kellner: Z mých vzpomínek – vypravování událostí a příběhů ze života na železnicích, jakož život železničních zaměstnanců od roku 1865 do roku 1918 a 1941, rok 1955. 293 s. [Kellner 1955].
- fond ČKD – Sběrka vzpomínek zaměstnanců (NAD 2998), Vzpomínky slévače Václava Kolba, poř. č. 11, s. 1–4, kart. 1.
- fond ČKD – Sběrka vzpomínek zaměstnanců (NAD 2998), Antonín Kaftan, Vzpomínka na výrobu za první světové války, poř. č. 8, nestránkováno, kart. 1.
- fond ČKD – Sběrka vzpomínek zaměstnanců (NAD 2998), Ing. Dr. Jaroslav Kučera, Vzpomínky na Kolbenku, poř. č. 12, nestránkováno, kart. 1.
- fond Ringhoffer (NAD 2999), Vzpomínky starých dělníků, Karel Vyhnal, slévač, s. 1–2, poř. č. 426, kart. 146.
- fond KOH-I-NOOR a. s., Praha (NAD 1916), Bohumil Vaněk, Mé paměti I. a II. z 26. 3. 1940, 2 sešity, konkrétně Mé Paměti I., s. 4–9, dodatky, nezpracováno.
- fond KOH-I-NOOR a. s., Praha (NAD 1916), Karel Vokurka: Vzpomínky, datováno 27. 11. 1964, s. 1–4, dodatky, nezpracováno.
- fond KOH-I-NOOR a. s., Praha (NAD 1916), Karel Růžička: Vzpomínky na Waldesku, sepsáno 14. 12. 1964, s. 1–2, dodatky, nezpracováno.
- fond KOH-I-NOOR a. s., Praha (NAD 1916), Čeněk Štěpánek: Vzpomínky na Waldesku, sepsáno 14. 12. 1964, s. 1, dodatky, nezpracováno.
- fond České dráhy, a. s., Praha (NAD 2948), NS ÚDA, Rakousko, Osobní doklady p. Emila Kellnera ze Sezemic u Pardubic, poř. č. 15, kart. 2.
- fond České dráhy, a. s., Praha (NAD 2948), Dodatky 2023, 3/102, 3 102 j, Proměny modré uniformy 1839 až 1966, nestránkováno, kart. 5.
- fond České dráhy, a. s., Praha (NAD 2948), Dodatky 2023, 3/102, 3 102 i, Josef Panáček, Historie železniční uniformy, s. 215–216, s. 216, kart. 5.
- SOA v Praze, fond České dráhy, a. s., Praha (NAD 2948), Dodatky 2023, 3/102, Obrázky uniformem služebníků I. a II. kategorie z roku 1857, kart. 5.

Archiv Národního technického muzea

- Sběrka vzpomínek a rukopisů k dějinám techniky a průmyslu (Kleplova sbírka) (NAD 791), Emil Kellner, Z pamětí starého železničáře, inv. č. 832.

Baloun, Zdeněk [2016]. *Bejvávalo: z pamětí mého dědečka Jana Smrčky – sedláře a řemenáře*. Jindřichův Hradec: Epika.

- Borovička, Blahomír [2023]. *Vzpomínky hlavního architekta Prahy*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.
- Branald, Adolf [1953]. *Hrdinové všedních dnů: jejich příběhy, vzpomínky a vyprávění. I. díl, Život*. Praha: Československý spisovatel.
- Branald, Adolf [1954]. *Hrdinové všedních dnů: jejich příběhy, vzpomínky a vyprávění. II. díl, Dílo*. Praha: Československý spisovatel.
- Branald, Adolf – Klepl, Jan (ed.) [1951]. *Živé prameny. Ze vzpomínek pracujících*. Praha: NTM.
- Branald, Adolf – Klepl, Jan (ed.) [1953]. *Život a dílo: ze vzpomínek pracujících II*. Praha: NTM.
- Čechurová, Jana – Randák, Jan a kol. [2014]. *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Hlavačka, Milan (ed.) [2022]. *Eduard Bazika: (1830–1914): mé paměti*. Praha: NTM. *Práce z dějin techniky a přírodních věd*; 64.
- Juračka, Jan [2015]. *Paměti starého práškaře: aeroklub a Slov-air 1975–1999*. Cheb: Svět křídel.
- [1923]. *Německo-český slovník železniční. Deutsch-čechisches Eisenbahn-Wörterbuch*. Praha: Vydav. družstvo čes. úředníků železničních.
- Sekyrková, Milada (ed.) [2006]. *Paměti a vzpomínky jako historický pramen*. Praha: NTM. *Práce z dějin přírodních věd a techniky*; 10, s. 11–56.
- Sterzinger, Josef V. [1916]. *Encyklopedický německo-český slovník. Enzyklopädisches Deutsch-böhmisches Wörterbuch*. Praha: J. Otto.

*Klára Fabianková (*1979) působí ve Státním oblastním archivu v Praze. Spolupracuje s Katedrou historických věd Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy. Specializuje se na hospodářské dějiny 20. století.*

*Ivan Jakubec (*1960) působí na Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Specializuje se na moderní hospodářské dějiny 18.–21. století, dějiny věd a techniky, dějiny dopravy a komunikací, dějiny obchodu a cestovního ruchu.*

Posun interpretačných rámcov problematiky dejín motorizmu v českej a slovenskej historiografii

MIKULÁŠ JANČURA *

A Shift in the Interpretation Frameworks of the Issue of the History of Motoring in Czech and Slovak Historiography

Abstract: The phenomenon of motoring represents one of the most significant developments of the 20th century. As a research challenge for historians, it offers a wealth of potential avenues for investigation. The automobile has been shaped by dynamic interactions with broader economic, social, and cultural structures. In the historical sciences in the Czech Republic and Slovakia, motoring has been a marginalized subject for an extended period. At the outset, Czech historiography commenced an investigation into the phenomenon in question. Prior to 1989, however, it was perceived primarily as a technical artefact with its own internal genesis. Over time, the prevailing trends shifted in favour of a more comprehensive integration of the motoring sector within broader socioeconomic, cultural, legislative and political structures. In Slovakia, historical scholarship has gradually begun to address these trends, yet the research into this particular issue remains the exclusive domain of a relatively limited number of scholars. Consequently, a considerable imbalance existed between Czech and Slovak historiography, and this remains the case to this day. The objective of this study is to analyse the initial state and the subsequent shift in the interpretive frameworks of research into the history of motoring in Czech and Slovak historiography. Another objective is to identify and illustrate the aforementioned shifts in the perception and interpretation of motoring, utilising illustrative examples of key works in the Czech-Slovak comparative context.

Keywords: motoring; Czech historiography; Slovak historiography; interpretation frameworks; shifting discourses

DOI: 10.14712/23363525.2024.19

Úvod

Dejiny motorizmu stáli v historickej vede českej a hlavne slovenskej proveniencie dlhodobo na okraji bádateľskej pozornosti. Historiografia z pred roka 1989, ale aj mladšia, do prelomu milénia, si motorizmus všímala primárne ako technický fenomén. Prístupy k automobilom a motocyklom sa na tomto základe zväčša redukovali na ich technický popis a vnútorný vývoj v čase, či už išlo o konkrétne modely, typy, alebo produkciu určitej značky. Náznyky ukotvenia v širších súvislostiach, prevažne hospodárskej povahy, boli prítomné, ale plný potenciál tejto témy vtedy nebol ešte využitý. Posun vo výskumných trendoch, hlavne v oblasti hospodárskych, sociálnych a kultúrnych dejín, znamenal aj zohľadnenie a vnímanie motorizmu ako viacrstevného fenoménu so širokými presahmi na viacerých úrovniach. Tento trend zachytila primárne česká historiografia,

* Mgr. Mikuláš Jančura, PhD., Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Filozofická fakulta, Katedra histórie, Moyzesova 9, 040 01 Košice, Slovenská republika. E-mail: mikulas.jancura@upjs.sk

ktorá vychádzala z hlbšej tradície samotnej automobilovej výroby na ich území, ale tiež z celkovo vyššej úrovne a dynamickejšieho rozvoja motorizácie a motoristickej štruktúry. Počas prvej a druhej dekády nového milénia zareagovalo aj výskumné prostredie na Slovensku a vo výskume problematiky motorizmu badať výrazný posun v interpretačných rámcoch, oproti tradičnému pozitivizmu. Výraznú úlohu v tejto súvislosti zohral tiež prienik výskumných trendov západnej historiografie, interdisciplinárne prístupy, ale tiež prekonanie náročnej heuristiky, značne fragmentovaného archívneho a pramenného materiálu.

Napriek uvedenému, prevláda medzi českou a slovenskou historiografiou vo výskume predmetnej témy stále disproporcja.

Cieľom predkladanej štúdie je analýza východiskového stavu a posunu v interpretačných rámcoch výskumu dejín motorizmu v českej a slovenskej historiografii, so zreteľom na osobnú automobilovú dopravu. Súčasťou cieľa je tiež pomenovať a konkretizovať uvedené posuny vo vnímaní a interpretácii motorizmu, a to na demonštratívnych príkladoch ťažiskových prác v česko-slovenskom komparačnom rámci.

Do hľadáčka štúdie sa tak nedostali len väčšie, čiastočne syntetizujúce monografie, ale tiež analytické vstupy v podobe kapitol v monografiách či rôzne štúdie. V texte nie je priblížené koncepčné uchopenie či teoreticko-metodologické prístupy zahraničných historikov k motorizmu. Text je rozdelený na dve časti, a to východiskový stav a posun vo výskume. Dodržiava pri tom chronologický prístup a česko-slovenský komparačný rámec. Nepracuje s prameňmi, ale analyzuje výlučne odbornú spisbu k téme a spôsob uchopenia problematiky.

Náčrt východiskového stavu

Motorizmus patrí medzi kľúčové fenomény 20. storočia a ako výskumná výzva pre historikov disponuje bohatým vnútorným členením a mnohovrstevnatosťou. V prvotnom nazeraní akcentuje rovinu technického pokroku a vystupuje ako produkt technickej modernizácie. Na tomto základe sa však otvára množstvo relevantných otázok. Jedna z nich je samotný vzťah medzi automobilom (a motocyklom) ako technickým artefaktom a motorizmom ako širšie vnímaným fenoménom.

Motorizmus sa na prelome 19. a 20. storočia spočiatku javil ako dočasný „výstrelok“ a v majoritnej spoločnosti vyvolával skôr negatívne konotácie, spojené s výstrednosťou ich majiteľov. V nasledujúcom období sa však začal dôslednejšie začleňovať do hospodárskych štruktúr a začal na seba viazať čoraz viac hospodársko-ekonomických odvetví. Medzi relevantné patria napr. otázky cestnej infraštruktúry či systém služieb pre motoristov. Neobišiel ani začlenenie do legislatívnych a širších, štruktúrnych odvetví ako napr. postoj štátnych politík na úrovni právnej regulácie motorovej dopravy, daňový systém či poisťovníctvo. Nemenej dôležité bolo kultúrno-spoločenské hľadisko, v rámci ktorého automobily dlhodobo fungovali ako statusové symboly. Okrem toho sa automobily a motocykle profilovali ako výrazové prostriedky moderných vkusových a konzumných noriem a stali sa reflexnou plochou pre moderné hodnoty spojené s nezávislým pohybom, rýchlosťou a individualitou. Tento obraz bol napr. v medzivojnovom období výrazne podporený vizuálnou reklamou a tiež výtvarným umením, audiovizuálnou tvorbou, ale tiež módnym priemyslom. Automobily a motocykle výrazne ovplyvnili tiež rodové vzťahy,

penikli do každodenného života a stali sa taktiež jedným z nástrojov aktívneho vyplnenia voľného času, napr. na úrovni individuálnej a organizovanej turistiky a športu.

Uvedený výpočet presahov je však len neúplným náhľadom, akousi pomyselnou špičkou ľadovca v nazeraní na tento fenomén. Zároveň je to tiež výpočet relevantných výskumných výziev pre historika.

V súlade s cieľom tejto štúdie, priblížiť posun konceptualizačných rámcov v spracovaní danej problematiky v českej a slovenskej historiografii, nebudeme pozornosť venovať odbornej spisbe v západoeurópskom a anglo-americkom prostredí. V krátkosti však možno uviesť, že motorizmus je západnými historikmi dlhodobo skúmaný a do ich pozornosti sa ako výskumný problém dostal relatívne skoro, v polovici 20. storočia. Vo výskumnom hľadáckiku sociológov a filozofov sa však motorizmus ocitol dokonca skôr.

Manželia Charles a Mary Beard, vo svojej práci *Rise of American Civilisation*, motorizmus interpretovali ako symbol veľkomestských hodnôt a „stereotypizovaný zdroj mentálneho vzrušenia“ už na konci 20. rokov [Beard – Beard 1927]. Podľa: [Burke 2011]. V rovnakom období sa objavili reakcie aj z opačného názorového spektra, primárne spojené s kritikou konzumerizmu a fetišizácie techniky. V tejto súvislosti možno spomenúť napr. filozofa Georga Friedricha Jüngera a jeho eseje z konca 30. rokov, *Die Perfektion der Technik a Maschine und Eigentum* [Jünger 2012].

Česká a slovenská historiografia (spravidla česká) začala motorizmus ako výskumnú tému reflektovať približne na prelome 70. a 80. rokov 20. storočia. Téma dejín motorizmu však stála dlhodobo na okraji dôslednejšieho bádateľského záujmu.

Východiskový stav spracovania témy a jej reflexia v starších tituloch, bol publikovaný v bilancujúcej štúdií od Mikuláša Jančuru v roku 2012 [Jančura 2012]. Pre potreby tohto textu bude slúžiť čiastočne ako pomyselný odrazový mostík.

Automobil bol v starších prácach dlhší čas vnímaný ako technický artefakt s vlastnou, relatívne uzavretou genézou. Práce, spravidla z oblasti dejín techniky, sa zväčša sústredili na popis a technický vývoj jednotlivých modelov v chronologickom slede a často ich izolovali od širšieho kontextu. Pri tomto type spracovania dominoval lineárny, pozitivistický prístup a možno hovoriť skôr o dejinách automobilov a automobilovej produkcie ako o dejinách motorizmu. Kontextuálne ukotvenie automobilov (a motocyklov) smerovalo, hlavne v staršej historiografii, teda viac k lineárnym dejinám vedy a techniky.

V tejto súvislosti je možné spomenúť napr. práce Adolfa Kubu, *Automobil v srdci Evropy* [Kuba 1986] či skôr jeho trojzväzkový *Atlas našich automobilů* [Kuba 1988, 1988a, 1990]. Lineárny a deskriptívny prístup ku spracovaniu automobilovej produkcie v Československu pretrval aj v nasledujúcom období. Do prvých rokov 21. storočia bola vytvorená početná skupina monotematických prác, ktoré si uložili za cieľ spracovať produkciu jednotlivých automobiliek, resp. automobilových značiek a čiastočne aj súkromných karosární v Československu¹ [Jančura 2012].

Jedným z priekopníckych slovenských historikov, ktorý okrajovo reflektoval aj počiatky motorizmu na území Slovenska, resp. v Uhorsku, je Ján Tibenský v práci *Dejiny vedy a techniky na Slovensku*. Tibenský však uvádza len okrajové štatistické údaje o počtoch

¹ Medzi autorov patria napr. Karel Rosenkranz, Martin Janík, Jan Tuček, Petr Kožíšek či Jan Králík. Zo slovenského prostredia to je napr. Marián Šuman-Hreblay. Lineárnemu spracovaniu sa tak tešia popredné československé automobilky ako napr. *Tatra*, *Laurin & Klement*, osobitne *Škoda*, *Praga*, *Wikov*, *Aero* či brnenská *Zbrojovka (Z)*. Z karosárskych firiem to je napr. *Sodomka*, *Bohemia Česká Lípa* či firmy *Uhlik a Petera*.

evidovaných automobilov v Uhorsku na začiatku 20. storočia [Tibenský 1979: 253]. Zároveň dáva nástup automobilov do súvisu s druhou fázou priemyselnej revolúcie a pozvoľným rozširovaním spaľovacích motorov ako jedného z jej technických znakov.²

Podstatne rozsiahlejšia je syntéza dejín vedy a techniky z prostredia českej historiografie. Jednotlivé zväzky *Studii o technice v Českých zemích* boli vydávané Národným technickým múzeom v Prahe v priebehu 80. a 90. rokov. Pre sledovanú problematiku sú relevantné zväzky 4, 5 a 6, ktoré približujú obdobia do roku 1918 a následne obdobie 1918-1945. Motorizmus je tu zasadený do kontextu strojárenského priemyslu. Avšak na rozdiel od popisných, lineárnych prístupov ho reflektuje aj v kontexte rozvoja dopravných sietí a cestnej infraštruktúry, čo možno považovať za výskumný posun [Jílek 1986] [Smolka – Folta 1995] [Smolka – Folta 1995a]. Relevantnou syntézou, avšak s výlučným zameraním na automobilizmus v českých krajinách, je tiež práca Zdeňka Krála, *Století českého automobilu*. Tá však výrazne neprekračuje lineárny prístup v medziach nazerania na automobil ako na technický produkt [Král 2010]. Spomenuté platí aj pre jeho novšiu syntetickú prácu *Motorismus v srdci Evropy, aneb, Slavné, ale i méně známé, leč pozoruhodné události a skutky Čechů a Moravanů počínaje Josefem Božkem před 200 lety roku 1815* [Král 2019].

Taktiež relevantnou syntézou, s osobitným prihliadnutím na množstvo atraktívneho vizuálneho materiálu je práca Karla Mráza a Petra Skuhravého, *Letem motoristickým světem: 1928 – 1939* [Mráz – Skuhravý 2013].

Historik nie je technický inžinier, ale je potrebné upozorniť na to, že tento typ prác má svoj význam, pretože poskytuje relevantnú východiskovú databázu údajov pre ďalšie skúmanie. Ako dobré príklady možno uviesť prístupy Business History [Holec 2006] [Hromuláková 2020: 70 – 83], Produktgeschichte, alebo oblasť kultúrnej histórie, ktorá v úzkom prieniku, napr. s vizuálnymi alebo rodovými štúdiami, vrhá na problematiku motorizmu úplne nové svetlo. V ich rámci má historik možnosť klásť odlišný druh otázok na rozšírenej úrovni a pri tom pozitívne využiť aj typ lineárne zacielených poznatkov, s príklonom k dejinám techniky.

Motorizmus reflektovali aj staršie práce z oblasti hospodárskych a sociálnych dejín Československa. Venovali mu však len okrajovú pozornosť a v súvislosti s dejinami dopravy, ako organickej súčasti hospodárstva, bol dôraz kladený viac na železnicu [Lacina 1990; Kárník 2000, 2002, 2003; Průcha 2004].

V slovenskej historiografii bol cez optiku železničnej dopravy sledovaný primárne dopravný problém Slovenska ako jeden z kľúčových hendikepov nesúrodého hospodárskeho vývoja medzi územím Slovenska a českými krajinami po vzniku republiky [Hallon 1995].

Z výskumného prostredia na Slovensku je na tomto mieste potrebné spomenúť tiež rozsiahly bibliografický sumár Mariána Šumana-Hreblaya, ktorý je dôležitou pomôckou pri heuristike tlačenej pramenného materiálu [Šuman-Hreblay 1991].

Dôležitá je tiež jedna z priekopníckych prác autora Ivana Szaba, *Zabudnuté volanty*, ktorá napriek popularizačnému charakteru prináša relevantné poznatky o začiatkoch motorizmu na Slovensku. Problematiku kotví autor do súvislosti so šľachtou, ale tiež vznikom automobilových a motocyklových spolkov, ktoré boli kľúčovými hybnými silami pri

² Priemyselnú revolúciu ako predmet spracovania v staršej slovenskej historiografii relevantne približuje štúdia: [Holec 2023: 83 – 105].

rozvoji motorizmu na Slovensku, hlavne v medzivojnovom období [Szabó 2002]. Týmto prístupom sa autor približuje ku kultúrnym rozmerom problematiky, ale metodologicky ich však nerozvíja.

Pri porovnaní českej a slovenskej historiografie vyvstáva v spracovaní problematiky dejín motorizmu značná disproporcia v prospech českého bádateľského prostredia. V starších prácach je logická, pretože autori vychádzajú z prostredia s oveľa hlbšou tradíciou automobilovej výroby. Tá bola v rámci Československej republiky dlhodobo situovaná výlučne na území českých krajín, čo do istej miery mohlo posilniť identitu modernej industriálnej spoločnosti [Bartlová 2017]. Toto však nie je jediný dôvod. Motorizmus mal aj v spoločenských štruktúrach českých krajín stabilnejšie postavenie. Zázemie mu už pred prvou svetovou vojnou vytváralo viacero motoristických spolkov, ktorých počet v medzivojnovom období narástol. Vzhľadom na silnejšie hospodársko-ekonomické zázemie českých krajín v medzivojnovom období, vykazovali tiež vyšší počet evidovaných motorových vozidiel. Úlohu zohrala aj kvalitnejšia cestná infraštruktúra a hustejšie zastúpený sektor služieb pre motoristov. Osobitnú úlohu zohralo tiež celkové psycho-sociálne a socio-kultúrne nastavenie spoločnosti.

Samozrejme, fenomén motorizmu neobišiel ani územie Slovenska. Jeho vývoj bol v sledovanom období špecifický a vykazoval taktiež relatívne vysokú dynamiku. Napriek tomu motorizácia na Slovensku za českými krajinami počas celého trvania 1. ČSR zaostávala.

Uvedená disproporcia vo výskume dejín motorizmu pretrváva medzi českou a slovenskou historiografiou do súčasnosti, avšak posun v jej výskumných trendoch je ako v Českom, tak aj v slovenskom bádateľskom prostredí výrazne prítomný.

Okrem historického pozadia a diferencovaných podmienok je potrebné uviesť, že výrazným akcelerátorom v posunoch výskumných trendov bolo postupné osvojovanie si modernejších, teoreticko-metodologických a interdisciplinárnych prístupov, razených hlavne západoeurópskou a anglo-americkou historiografiou. Vyššie boli uvedené napr. prístupy Business History, Produktgeschichte, či kultúrnej histórie. Výskum problematiky na Slovensku posunulo aj postupné prekonávanie náročnej heuristiky, často fragmentovaného archívneho a pramenného materiálu. Ten bol osobitným faktorom vplývajúcim na spomenutú disproporciu.

Posunom interpretačných rámcov problematiky bude venovaná pozornosť v nasledujúcej časti tohto textu. V jej rámci budú priblížené ťažiskové práce v komparatívnej perspektíve spisby z českého a slovenského výskumného prostredia.

Konceptuálne posuny vo výskume problematiky motorizmu budeme interpretovať skrz ich ukotvenie v hospodárskych, infraštruktúrnych a legislatívnych rámcoch. V nemalej miere pôjde tiež o konceptualizáciu skrz kultúrne presahy motorizmu. Východiskom bude však rámec samotnej modernizácie ako kultúrneho fenoménu, resp. indikátora zmeny myslenia. Samotnú modernizáciu možno v tejto súvislosti považovať za kľúčový, ale tiež východiskový predpoklad nástupu motorizmu.

Ťažiskové práce budú v texte priblížené v chronologicko-tematickom slede.

Posuny v konceptualizácii problematiky

Jeden z východiskových posunov v skúmaní problematiky dejín motorizmu je jeho ukotvenie v kontexte modernizácie. Modernizácia je však v tomto prípade premýšľaná viac

ako nový spôsob myslenia a nie kvantitatívny posun v technickom vybavení. Samozrejme, na tomto mieste si možno klásť otázku, „čo je modernizácia?“, v ktorej rámci proti sebe postavíme techniku, v zmysle technické predmety a myslenie. Zástancovia oboch „táborov“ disponujú relevantnými argumentmi. Modernizácia nie je možná bez technického zázemia, ale rovnako, nie je možná bez zmeny myslenia a prijatia a zároveň používania technických predmetov. Modernizácia na úrovni zmeny myslenia tak vystupuje ako filter pre úplne novú, psycho-mentálnu kvalitu života spoločnosti.

Do akej miery je v týchto rámcoch ukotvený motorizmus v českej a slovenskej historickej spisbe, bude predmetom nasledujúcich pasáží tohto textu.

V teoretických úvahách o modernizácii a jej vzťahu k mysleniu a (auto)mobilitě, možno ako konceptualizačné východisko priblížiť dve štúdie od Milana Hlavačku, a to *Fenoméni času ve zrychlené době* a viac zacielený text, *Mobilita, doprava, cestování, turismus – zamyšlení nad pojmy a jejich rolí ve společnosti*. Oba texty akcentujú modernizáciu a jej technické, hospodárske a kultúrnospoločenské aspekty. Autor o modernizácii uvažuje hlavne v jej vzťahu k možnostiam a reálnym predpokladom dynamizácie spoločnosti, ktorá, okrem iného, vyústila aj do zvýšenej potreby priestorových mobilit, a následne, voľnočasového cestovania. Fundamentálnym východiskom týchto úvah je konceptualizácia času počas nástupu modernizácie, a teda počas prvej a hlavne druhej fázy priemyselnej revolúcie.

Čas ako jednotka, rozštiepená na presne ohraničený pracovný a voľný, sa stala základom neskoršej organizácie modernej spoločnosti a ako „unifikovaný“ sa stal tiež „sociálnym“ časom. Autor pracuje okrem iného s dobovými sociologickými konceptmi E. Durckheima. V súvislosti so sledovanou témou je však nutné uviesť, že markantnú zásluhu na unifikácii času nesie železničná doprava, ktorú autor interpretuje ako „leading sector“, spočiatku britskej ekonomiky. Zároveň tak železnica vytvorila exaktný rámec (železničný čas) aj pre osobnú mobilitu a spoločenskú organizáciu aktivít. Navyše bol tento exaktný rámec prostredníctvom unifikácie času a jeho konvenčného ukotvenia prenosný [Hlavačka 2008: 7 – 19].

Na úvahy o čase nepriamo nadväzuje novšia štúdia o mobilitě, ktorá okrem vymedzenia pojmov, primárne v súvislosti s turizmom, konceptualizuje nástup motorizmu ako „auto-mobility“. Automobilita je podľa M. Hlavačku individualizovaná, nezávislá a demokratizovaná (skôr liberalizovaná) forma mobility. Táto téza platí najviac v porovnaní so železničnou dopravou ako uzavretým a zložito štruktúrovaným systémom, s autoritárskou povahou. Osobný automobilizmus je nezávislý na cestovných poriadkoch či koľajniciach. Podľa Hlavačku navracia krajinu do hľadáča cestujúceho, keďže vodič automobilu ju musí pri riadení registrovať a cestujúci vo vlaku nie. Demokratizácia automobility však nespočíva len v nezávislej jazde. Automobily a motocykle na seba viažu moderné konotácie a symboly, spojené s nástupom moderných hodnôt ako napr. úspech, vkus, dynamika. Z ontologického hľadiska automobilita re-definovala kategórie pohybu, priestoru a času. Zároveň patrí medzi kľúčové technické znaky modernizácie a ňou vytvorenej hmotnej kultúry 20. storočia [Hlavačka 2016: 11 – 24].

Kultúrne historickú rovinu modernizácie, akcentuje skrz kategóriu rýchlosti štúdia Ivana Jakubeca, *Výroba automobilů jako výroba rychlosti. Firma Laurin & Klement v Mladé Boleslavi*. V prípade danej štúdie ide o aplikáciu dobového vnímania rýchlosti na činnosť, zázemie a hlavne transformačný proces výrobného portfólia firmy *Laurin*

↳ *Klement* od bicyklov, cez motocykle až po automobily. Osobitný zreteľ bol kladený na stavbu športových špeciálov. V prenesenom význame ide o snahu zachytiť vzťah človeka a rýchlosti v kontexte spoločenských zmien, sprevádzaných modernizáciou na začiatku 20. storočia, na príklade činnosti firmy. Jakubec približuje síce genézu firmy viac zameranú na hospodárske hľadisko, ale súčasne pristupuje k dvojici V. Laurina a V. Klementa cez optiku Business History. Prezentuje ich ako podnikateľov, ktorí správne vycítili trend a spoločenský dopyt po novinkách a rýchlosti ako výrazu nového životného štýlu. Zároveň tým motocykel a automobil interpretuje ako určitú formu archetypizácie rýchlosti v spoločenskom vnímaní [*Jakubec 2008: 148 – 165*].

S prístupmi business history vo vzťahu k firme *Laurin & Klement* a *Škoda* korešponduje aj obsiahlejšia práca *Škodovky do celého sveta. Export automobilů L & K a Škoda v letech 1905 – 1991*, od Lucie Vavrečky Kempnej [*Vavrečka Kempná 2011*].

Zo staršieho obdobia možno spomenúť syntetizujúcu prácu autorov Jana Králíka a Petra Kožíška, *Století českého motorismu, automobil v Českých zemích*. Publikácia napriek syntetizujúcemu charakteru neizoluje automobily ako striktné technické artefakty a nevenuje sa ich vlastnému technickému popisu. V tejto súvislosti to však nie je nedostatok, práve naopak, práca rieši motorizmus ako komplexnejší fenomén, zasadený do hospodárskych a primárne kultúrno-spoločenských súvislostí. Autor sa osobitne venuje fenoménu predaja, reklamy, ale tiež motoristickému športu, ktorý sa v medzivojnovom Československu rozvíjal predovšetkým na báze fungovania motoristických klubov. Pozornosť venuje hlavne Autoklubu Republiky Československé, jeho legislatívnemu a právnenému postaveniu a interpretuje ho ako hlavnú organizačnú hybnú silu organizovaného motorizmu v krajine. Problémom ako napr. medziklubové vzťahy sa však venuje len okrajovo, no naznačuje jeho dominantné postavenie. Napriek tomu ide o prínosnú prácu so snahou posunúť poznanie smerom ku komplexnejšiemu uchopeniu problematiky, so zreteľom na jej spoločenské aspekty [*Králík – Kožíšek 2001*].

Výrazným posunom vo výskume problematiky bola v prvom desaťročí nového milénia práca od Jana Štemberka, *Automobilista v zajetí reality* [*Štemberk 2008*]. Autor v práci zasadzuje motorizmus do rozsiahleho a členitého rámca jeho vlastnej právnej regulácie počas medzivojnovnej ČSR, s východiskom z pred roka 1918. Okrem kreovania legislatívneho rámca, v podobe pravidiel cestnej premávky, približuje autor široké spektrum právnej regulácie motorizmu. Do jeho pozornosti sa tak dostáva automobil v daňovom systéme či motoristické poistenie. Problematiku právnej regulácie motorizmu zasadzuje autor do širších, primárne hospodárskych a kultúrno-spoločenských súvislostí a postavenia motorizmu v tomto kontexte. Analyzuje tak napr. možnosti a limity vo vzťahu ku kúpnej sile obyvateľstva, hustote motoristických služieb a osobitne predaja motorových vozidiel, či všeobecnej cestnej dopravy, so zreteľom na jej technickú stránku. Problematiku má autor snahu zachytiť v komparačnom rámci českých krajín a Slovenska, s čiastočným presahom na územie Podkarpatskej Rusi. Váha výskumu je však proporčne sústredená primárne na české krajiny, s časovým presahom do obdobia existencie Protektorátu Čechy a Morava. Autor tak vyplnil biele miesto v poznaní problematiky a v jej výskume nasadil aj pre bádateľov z prostredia slovenskej historickej vedy výrazné vodiace línie. Motorizmus približuje Jan Štemberk aj v širšom kontexte dejín cestovného ruchu v sledovanom období [*Štemberk 2009*], ale aj v súvislostiach živnostenskej cestnej dopravy medzivojnového obdobia, kde zreteľ kladie na autobusovú a nákladnú dopravu [*Štemberk 2010*].

Zo slovenskej historiografie možno z daného obdobia priblížiť štúdiu Miroslava Sabola, *Technický pokrok v slovenských domácnostiach v medzivojnovom období*. Štúdia bola publikovaná ako kapitola v kolektívnej monografii zostavovateľky Jaroslavy Roguľovej, *Od osmičky k osmičke. Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. Autor v nej prináša pohľad na prienik modernizácie do každodenného života obyvateľov Slovenska v sledovanom období, pričom si ako osobitné ukazovatele zvolil elektrifikáciu, počiatok používania elektrických spotrebičov, modernizáciu poľnohospodárstva a modernizáciu cestnej dopravy. V tejto súvislosti spomína pozvoľný nástup automobilizmu v dôsledku vysokých cien a prevádzkových nákladov motorových vozidiel, nižšej kúpnej sily slovenského obyvateľstva či nedostatočne rozvinutej a technicky menej zabezpečenej cestnej infraštruktúry. Autor tak automobilizmus kotví primárne v hospodárskych súvislostiach medzivojnovnej republiky, pričom zdôrazňuje výraznú dobovú hospodársko-ekonomickú disproporciu medzi českými krajinami a Slovenskom [Sabol 2009: 59 – 72].

Do úplného centra jeho výskumnej pozornosti sa doprava dostala v štúdiu *Limity a hranice cestnej dopravy v 40. rokoch 20. storočia na Slovensku* [Sabol 2014: 471 – 499] a v monografii *Dejiny dopravy na Slovensku 1938 – 1948 (1950). Jej hranice a limity* [Sabol 2015]. Ťažisko oboch prác nespočíva v medzivojnovom období, ale údaje a súvislosti dopravy v 1. ČSR slúžia v oboch prípadoch ako nevyhnutné východisko. Obe práce zasadzujú dopravu do širších, hospodárskych a spoločenských súvislostí, pričom vymedzujú tiež jej právno-legislatívnu reguláciu či postoj štátnych politikov voči jej rozvoju. Monografia *Dejiny dopravy na Slovensku 1938 – 1948 (1950)*... ako jediná v súčasnej slovenskej historiografii približuje kompletne spektrum dopravných segmentov od železničnej a lodnej dopravy, cez motorizmus, až po letectvo, pričom jednotlivé dopravné odvetvia zasadzujú do politických, hospodárskych, legislatívnych a socio-kultúrnych kontextov. Pozornosť je však potrebné upriamiť na jej kritické východisko, že úsilie hospodárskych historikov bolo dosiaľ primárne zamerané na úroveň a rozvoj priemyslu, pričom doprave bola venovaná len okrajová pozornosť. Nemenej dôležitým postrehom je disproporcija vo výskume jednotlivých segmentov dopravy na Slovensku, ktorú možno zdôvodniť rovnakou disproporciou, resp. roztrieštenosťou pramennej základne.

Odhlíadnuc od produkcie z českého prostredia v novšom období, ktorému bude v tomto texte venovaná osobitná pozornosť, je potrebné spomenúť práce Mikuláša Jančuru, novšie práce od spomenutého Miroslava Sabola, ale tiež od Ľudovíta Hallona a Michala Ďurča.

Osobný automobilizmus v hospodárskych a kultúrno-spoločenských súvislostiach medzivojnového Slovenska približuje monografia *Osobný automobilizmus na Slovensku v rokoch 1918 – 1938* [Jančura 2017]. V predmetnej monografii je problematika motorizmu zacielená na hospodárske a kultúrno-spoločenské aspekty. Autor približuje ťažiskové hospodárske aspekty ako dostupnosť osobných automobilov v špecifickom hospodársko-ekonomickom prostredí Slovenska počas 1. ČSR. Čiastočne sa dotýka aj služieb pre motoristov a legislatívnych otázok štátnych ciest. Ako kľúčové kultúrno-spoločenské aspekty prezentuje rozvoj organizovaného motorizmu a voľnočasovej mobility, skrz pôsobenie viacerých auto-moto klubov.

Automobilite ako voľnočasovému fenoménu s výrazným prepojením na cestovanie sa autor venuje v štúdiách, „*S veselou myslou do dialky*“, *Počiatky motoristického športu v Bratislave a Košiciach v rokoch 1921 – 1933* a *Rýchlosť, dobrodružstvo, politika. Voľnočasová*

automobilita a Autoklub Košice [Jančura 2016: 270 – 287, 2020: 67 – 84, 2023: 71 – 88]. Vizuálne reprezentácie automobilov ako nosných informačných médií analyzuje pomocou ikonografickej a semiotickej metódy štúdia v spoluautorstve s Lukášom Katriňákom, *Vizuálna prezentácia automobilizmu v medzivojnovnej reklame na Slovensku* [Jančura – Katriňák 2017: 165 – 180]. Každodenný život v spojení so šľachtou a jej vzťahom k modernizácii a motorizmu na Slovensku, približuje štúdia v spoluautorstve s Katarínou Hromulákovou (Lukáčovou), *Automobilizmus a šľachta na Slovensku. Prípád baróna Wielanda z Markušoviec* [Jančura – Hromuláková 2019: 52 – 72].

Z novej produkcie v slovenskej historiografii je relevantnou monografia autorskej trojice Miroslav Sabol, Ludovít Hallon a Michal Ďurčo, *Automobilizmus na Slovensku v prvej polovici 20. storočia*. Časový rámec práce je posunutý až smerom k Slovenskému štátu a následne k roku 1950. Do výskumného hľadáča sa okrem legislatívnych a právnych otázok motorizmu na Slovensku dostala aj problematika voľnočasovej automobility a jej kultúrnych presahov. Tej sa autori venujú hlavne v kontexte združení organizovaného motorizmu a služieb pre motoristov, avšak cez optiku rozdielnych politických režimov v sledovanom časovom rámci [Sabol – Hallon – Ďurčo 2022].

Osobitnou témou je cestná sieť ako jeden z kľúčových determinantov rozvoja motorovej dopravy. Primárne hospodárske aspekty problematiky tu majú taktiež logický presah aj do oblasti kultúrny, a to hlavne voľnočasovej automobility a cestovania. V tejto súvislosti je okrem rôznych parciálnych štúdií potrebné spomenúť monografiu Michala Ďurča, *Cesty a diaľnice na Slovensku v medzivojnovom období* [Ďurčo 2021]. Na príklade rozvoja cestnej infraštruktúry odhaľuje autor početné hospodárske problémy, ale tiež presah problematiky do politickej roviny a česko-slovenských vzťahov.

Posun výskumu problematiky k voľnočasovým aktivitám, v spojení s turistikou a motoristickými službami, skúma v posledných rokoch okrem Mikuláša Jančuru aj spomenutý Miroslav Sabol [Sabol 2020, 2020a: 375 – 389].

Dopravu v širšom tematickom rozpätí približuje napr. monografia *Jazda storočiami* od Petra Šimka. Ide o syntetizujúcu monografiu s popularizačným charakterom, mapujúcu širšie spektrum dopravných segmentov. Osobitnú pozornosť venuje motorizmu ako súčasť cestnej dopravy, v časovom rámci od polovice 19. storočia [Šimko 2020].

So zacielením na viaceré aspekty cestnej dopravy funguje zborník *Dejiny cestnej dopravy na Slovensku III*. Vo vzťahu k problematike motorizmu a jeho voľnočasových aspektov, možno osobitne tiež priblížiť štúdiu *Cestná doprava ako súčasť individuálneho cestovného ruchu* od Miroslava Sabola a Ludovíta Hallona. Štúdia približuje rozšírenie motoristickej turistiky s ťažiskom v období Slovenského štátu, a neskôr, v 50. a 60. rokoch. Za prínosné možno považovať taktiež východiská a vyzdvihnutie problematických špecifik rozvoja motorizmu v medzivojnových rokoch na Slovensku. Problematiku kotvia v rozvoji infraštruktúry, legislatívy, služieb pre motoristov, ale tiež vo fungovaní početných motoristických združení.

Problematika rozvoja motorizmu v autoritárskych režimoch je téma, ktorá sa v posledných rokoch teší výskumnej pozornosti. Je preto prínosné, že približuje aspekty ako napr. centrálny Slovenský autoklub a zasadzuje individuálny motorizmu do kontextu hospodárskych obmedzení [Štemberk – Jakubec 2018]. Medzi kľúčové patria prídellový systém či chýbajúci servis čo sa v konečnom dôsledku stalo charakteristickým rysom motorizmu aj v povojnových rokoch a v prvých rokoch komunistického režimu.

Opodstatnené je aj prepojenie na Zväzarm, a v prípade rozvoja motoristického turizmu a kultúry automobilov aj zmienky o budovaní autokempov a motelov [Sabol – Hallon 2023: 159 – 189].

Relevantnou je tiež štúdia Michala Ďurča, *Ako sa v minulosti cestovalo cez Čertovicu a prečo sa nová cesta nestala slovenskou Grossglockner Hochalpenstrasse*. Na príklade výstavby cesty cez horské sedlo Čertovica autor prepája hospodársky význam cestnej infraštruktúry, ale taktiež problémy s ich technickou realizáciou, legislatívne limity, v celkovom kontexte štátnej politiky a jej vzťahu k výstavbe ciest v sledovanom období. Relevantná je komparácia s rakúskymi, tzv. vyhlídkovými horskými cestami, v ktorých tkvie aj potenciál rozvoja cestovného ruchu [Ďurčo 2023: 187 – 206]. V obdobných koncepcných rámcoch, zameraných na spojenie motorizmu a voľného času, fungujú aj štúdie *Automobilizmus a voľnočasové aktivity v medzivojnových rokoch na Slovensku*, od Miroslava Sabola a Ľudovíta Hallona [Sabol – Hallon 2020: 203 – 220] a *Cestovanie motorovým vozidlom* Michala Ďurča. Tá však voľnočasové cestovanie automobilmi kotví v časovom rámci mimo nami sledovaného obdobia. Pozornosť zameriava osobitne na vznik autokempingov začiatkom 60. rokov ako aj komplexnejším možnostiam a limitom pestovania auto-moto turistiky v podmienkach socialistického režimu [Ďurčo 2020: 289 – 304].

Hodnotenie stavu cestnej, spolu so železničnou infraštruktúrou v kontexte hospodárskych možností a limitov na Slovensku, približuje v rámci kolektívnej monografie *Republika v pohybu*, kapitola od Ľudovíta Hallona, *Úloha železničnej a cestnej motorovej dopravy v riešení dopravného problému Slovenska 1918 – 1938* [Hallon 2022: 167 – 204].

Dejinám motorizmu sa v posledných rokoch venovala zvýšená pozornosť hlavne v českom výskumnom prostredí.

Relevantná je séria zborníkov vydávaných Národným technickým múzeom v Prahe, venovaná vede a technike v českých krajinách v časovom rámci od rokov 1. svetovej vojny, po obdobie normalizácie. Motorizmus je však v jej rámci zastúpený len parciálne [Janovský – Kleinová – Stříteský (ed.) 2010; Lorencová – Novotný (ed.) 2011; Kleinová (ed.) 2014; Kleinová – Králová (ed.) 2016].

Zacielennejšie sú aktivity jednotlivých výskumných pracovníkov Národného technického múzea. Primárne možno spomenúť autorov ako Miloš Horejš a Jiří Křížek, ktorý značnú pozornosť venovali vzťahu šľachty k fenoménu motorizmu v širších súvislostiach. V tomto kontexte možno vyzdvihnúť prácu *Automobilizmus a šľachta v českých zemích 1894 – 1945*, Jiří Kristián Lobkowitz: *Aristokrat s dušou závodníka a syntetizujúcu prácu Zámek s vůní benzínu. Automobily a šľachta v českých zemích do roku 1945* [Hořejš – Křížek 2012; Hořejš 2014; Hořejš – Křížek 2015].

Výskum problematiky v posledných piatich rokoch výrazne prehĺbila a rozšírila séria kolektívnych a individuálnych monografií z cyklu *Století českého motorismu*. Výstupy boli realizované v rámci rozsiahleho, rovnomeného projektu³ s cieľom zastrešiť, resp. postihnúť čo najširšie spektrum aspektov, ktoré na seba motorizmus ako jeden z najvýraznejších fenoménov 20. storočia viaže.

Prvý zväzok, zacielený na kultúrne roviny motorizmu, reflektuje viaceré prieniky motorizmu do kultúrneho života, resp. do kreujúcej sa modernej kultúry sledovaného obdobia

³ České století motorismu [online]. Dostupné z: <https://starfos.tacr.cz/projekty/DG18P02OVV051#project-main> [cit. 18. 4. 2024].

v Československu. Medzi ťažiskové oblasti práce patria napr. vizuálna kultúra v podobe fotografie, plagátu či filmu. Do pozornosti autorov sa však dostala napr. aj motoristická móda či úvahy o automobiloch a motocykloch v kontexte filozofickej estetiky [Šalanda – Štemberk 2019].

Kultúrne roviny motorizmu akcentuje čiastočne aj druhý zväzok, ktorý je zacielený na úlohu motorizmu vo voľnočasových štruktúrach. Východiskom práce je samotná konceptualizácia voľného času a vzájomný vzťah k automobilom a motocyklom ako produktom hmotnej kultúry. Viacero vstupov tejto práce sa venuje automobilovej turistike, praktizovanej spravidla v organizovanom rámci motoristických korporácií, ktoré v sledovanom období naberali na popularite, a to ako v českých krajinách, tak aj na území Slovenska. Bokom nezostal ani profesionalizovaný automobilový šport, ale aj kontext prídelového systému v rokoch 1939-1945 či voľnočasová automobilita v socializme [Zouharová Dyková – Fricová 2020].

Na poli kultúrnych presahov sa pohybuje aj práca *Automobilismus a česká společnost*, ktorá vo svojom obsahu syntetizuje poznatky z oblastí, ktorým sa analyticky venoval napr. vyššie spomenutý prvý zväzok série. Práca sa okrem aspektov motoristickej turistiky zaoberá napr. aj prínosným momentom interakcie automobilu so svojim okolím, a to na príklade vzťahu automobil-mesto, automobil-vidiek či dopadov motorizmu na okolité prostredie (výstavba ciest, mostov a pod.) [Štemberk – Jakubec – Šalanda 2020].

Vo viacerých vstupoch bola osobitná pozornosť venovaná organizovanému motorizmu. Tento aspekt problematiky je nanajvýš relevantný, hlavne ak premýšľame o motorizme naviazanom na problematiku športu, voľnočasovej mobility, cestovného ruchu, ale tiež napr. na symboliku automobilov pre individuálnu mobilitu, alebo tiež rôzne odtiene česko-slovenských, ale napr. tiež česko-nemeckých vzťahov. Úlohu do značnej miery hrá aj prepojenie motorizmu s hospodárskymi aspektmi ako infraštruktúra, legislatíva a jeho technické zabezpečenie.

Z hľadiska fungovania organizovaného motorizmu počas 1. ČSR je relevantná monografia *Do houful! 100 let organizovaného motorismu v Českých zemích*. Práca približuje komplexný pohľad na organizovaný motorizmus v celoštátnom meradle, pričom neopomína ani automotokluby na Slovensku a Podkarpatskej Rusi, ktorým bola v českej historiografii dosiaľ venovaná len marginálna pozornosť. Práca je rozčlenená podľa teritoriálneho pôsobenia klubov, čo môže na prvý pohľad evokovať istú izolovanosť konceptu. Autori však okrem vlastných aktivít klubov, súvisiacich okrem organizačného zázemia aj so športom a turistikou, dbali aj na ich vzájomné vzťahy, komunikáciu a spoluprácu [Němec – Zouharová Dyková – Rudík 2021]. Ide o kvalitný vstup do problematiky a prvú ucelenú prácu, približujúcu organizovaný motorizmus medzivojnového Československa komplexne, so zreteľom celé územie republiky.

S problematikou organizovaného motorizmu korešponduje tiež práca *Za volantem bez bázně a chikany: fenomén autoklubů v českých zemích 1904 – 1951*, od spomenutých autorov Sylvie Zouharovej Dykovej a Jana Němca [Zouharová Dyková – Němec 2022].

Užšie vymedzená, so zreteľom na problematiku česko-nemeckých vzťahov, je práca Jana Němca, *Motoristé na Šébru a pod Šébrem*. Prináša pohľad na pôsobenie nemeckého autoklubu Nordböhmischer Kraftfahrerbund. Práca sa zameriava viac do vnútra klubu a na jeho športové a turistické aktivity. Osobitne sa však venuje tiež vzťahu k centrálnemu Autoklubu republiky československé, a to cez prizmu česko-nemeckých vzťahov

v sledovanom období. Na tomto príklade je tak možné sledovať výrazný prienik motorizmu (motoristického športu) do politickej roviny [Němec 2019].

Ani z novšieho výskumu však nevypadli technické aspekty. Popri popularizačných, skôr popisne ladených prácach, venovaných jednotlivým modelom či výrobcom, je značným posunom tretí zväzok zo série *Století českého motorismu*. Kolektívna monografia s podtitulom, *Technická stránka motorismu*, približuje aspekty ako napr. technika a technológia výstavby cestnej infraštruktúry či sieť benzínových čerpadiel na príklade firmy *Bratři Zigmundovi*. V premostení na konkrétnu firmu zasadenú do metodologických rámcov business history možno osobitne vyzdvihnúť monografiu *Rodinné podnikání v moderní době* od Milana Hlavačka a Pavla Beka [Bek – Hlavačka 2018].

Ako osobitné príklady, zasadené do konceptuálneho rámca Produktgeschichte, sú v práci zastúpené kapitoly, venované napr. firme *Jawa* či *Škoda Favorit*. Uvedené kapitoly vďaka odlišnému metodologickému rámcu však vysoko prekračujú pozitivistické nazeralenie. Značné zastúpenie má taktiež motoristická legislatíva, s prihliadnutím na jej technické aspekty. Ako príklad sú približené napr. technické požiadavky na motorové vozidlá a ich kontrola, ukotvená v legislatíve socialistického Československa [Kleinová 2021].

Osobitná pozornosť je v súčasnej historickej vede venovaná aj rodovým aspektom problematiky, a to v prepojení na relativizovanie stereotypov viazaných na vzťah žien k motorizmu, primárne v ranej fáze jeho rozvoja. Jedna z novších je monografia *První ženy za volantem, dámský automobilismus na počátku 20. století*, od Michaely Žákovéj. Približuje aspekty ako motoristickú módu, ale aj každodenný život žien vo vzťahu k automobily a motocyklom, do ktorého patrí aj šport a v neposlednom rade motoristická turistika. Primárne je však práca, vzhľadom na dosažiteľnosť pramenného materiálu, zameraná na ženské motoristky z vyšších spoločenských vrstiev a časovo je ohraničená rokom 1918 [Žáková 2022].

Záver

Napriek na prvý pohľad okrajovej povahe témy, možno v prípade dejín motorizmu hovoriť o dôležitom a mnohovrstevnom fenoméne, ktorý na seba viaže celý diapazón kontextov, súvislostí a presahov. Česká historiografia začlenila fenomén motorizmu do rámca svojich výskumných tém už pred rokom 1989, avšak primárne ho skúmala ako relatívne uzavretý kruh technických artefaktov s vlastnou vnútornou genézou. Mierny presah bol zaznamenaný v súvislosti s hospodárskymi presahmi. To platí aj pre ojedinelé práce zo slovenskej historiografie. Medzi výskumnými prostrediami v českých krajinách a na Slovensku však vo výskume problematiky prevládala výrazná kvantitatívna aj kvalitatívna disproporcía. Výraznejší posun nad pozitivistický rámeč nastal koncom 90. rokov a na začiatku nového milénia. Tento posun nastal hlavne v dôsledku pomyselného „oslobodenia“ automobilov z područia lineárnych dejín techniky. Výraznú úlohu zohralo v tomto procese prenikanie a osvojovanie si moderných teoreticko-metodologických prístupov západnej historiografie, ale aj prekonávanie problematickej heuristiky, často fragmentovaného archívneho materiálu. V tomto kontexte sa automobily a motocykle vnímali ako súčasť fenoménu motorizmu a začali sa dôslednejšie začleňovať do rámcov hospodárskych, sociálnych a postupne aj kultúrnych dejín. Na tento trend postupne „naskočili“ aj bádatelia z výskumného prostredia na Slovensku, avšak problematika dejín motorizmu je na

Slovensku stále záležitosťou úzkeho kruhu historikov. Výskumný boom v problematike nastal v poslednom desaťročí, keď sa problematika (opäť hlavne v českých krajinách, avšak za participácie slovenských historikov) stala predmetom rozsiahlych výskumných projektov a ich výstupy výrazne vyplnili biele miesta v jej poznaní. Pre bádateľov na Slovensku však napriek pozitívnym vývojovým tendenciám zostávajú dejiny motorizmu stále relevantnou výskumnou výzvou.

PodĎakování

Predkladaná štúdia je vypracovaná v rámci implementácie projektu VVGS-2022-2431, Fenomén motorizmu: Komentovaná edícia prameňov k dejinám osobného automobilizmu na Slovensku v medzivojnovom období.

Pramene a literatúra

- Bartlová, Milena a kol. [2017]. *Co bylo Československo? Kulturní konstrukce státní a národní identity*. Praha: Umprium.
- Beard, Mary – Beard, Charles [1927]. *Rise of American Civilization*. New York: The Macmillan Company.
- Bek, Pavel – Hlavačka, Milan [2018]. *Rodinné podnikání v moderné době*. Praha: Historický ústav AV ČR.
- Burke, Peter [2011]. *Co je kulturní historie*. Vimperk: Dokořán.
- Ďurčo, Michal [2020]. Cestovanie motorovým vozidlom ako voľnočasová aktivita a československé autokempingy začiatkom 60. rokov. In. Zouharová Dyková, Silvie – Fricová, Jana (ed.). *České století motorismu II. Motorismus jako prostředek volného času*. Brno: Technické muzeum v Brně, s. 289 – 304.
- Ďurčo, Michal [2021]. *Cesty a diaľnice na Slovensku v medzivojnovom období*. Bratislava: VEDA.
- Ďurčo, Michal [2023]. Ako sa v minulosti cestovalo cez Čertovicu a prečo sa nová cesta nestala slovenskou Grossglockner Hochalpenstrasse. In. Šimko, Peter (ed.). *Dejiny cestnej dopravy na Slovensku III*. Žilina: Považské múzeum, s. 187 – 206.
- Hallon, Ludovít [1995]. *Industrializácia Slovenska 1918 – 1938. Rozvoj alebo úpadok?* Bratislava: VEDA, Vydavateľstvo SAV.
- Hallon, Ludovít [2022]. Úloha železničnej a cestnej motorovej dopravy v riešení dopravného problému Slovenska 1918 – 1938. In. Kober, Jan (ed.). *Republika v pohybu*. Praha: Academia, s. 167 – 204.
- Hlavačka, Milan [2008]. Fenomén času ve zrychlené době. In. Blümlová, Dagmar – Rauchová, Jana. *Čas rychlých kol a křídél, aneb mezi Laurinem a Kašparem. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovích, s. 7 – 19.
- Hlavačka, Milan [2016]. *Mobilita, doprava, cestování, turismus – zamyšlení nad pojmy a jejich rolí ve společnosti*. In. Jakubec, Pavel (red.). *Na kolech do světa. Po silnicích nejen Českého ráje a Pojizeří*. Semily – Turnov – Jičín: Státní okresní archiv Semily, Pekařova společnost Českého ráje v Turnově, s. 11 – 24.
- Holec, Roman [2006]. „Neviditeľná ruka trhu“ alebo „všadeprítomné ruky“ manažmentu (k novým diskusiám na poli hospodárskych dejín). *Historický časopis* 54 (1): 3 – 24. Dostupné z: http://historickycasopis.sk/pdf/Historicky_casopis_1_2006.pdf [cit. 2. 4. 2024].
- Holec, Roman [2023]. Úvahy o priemyselnej revolúcii. *Česko-slovenská historická ročenka* 25 (2): 83 – 105. Dostupné z: <https://www.cskh.sk/wp-content/uploads/2023/12/05-holec.pdf> [cit. 2. 4. 2024].
- Hořejš, Miloš – Křížek, Jiří a kol. [2012]. *Automobilismus a šlechta v českých zemích 1894 – 1945*. Praha: Národní technické muzeum.
- Hořejš, Miloš [2014]. *Jiří Kristián Lobkowicz: Aristokrat s duší závodníka*. Praha: Mladá fronta.
- Hořejš, Miloš – Křížek, Jiří [2015]. *Zámek s vůní benzínu. Automobily a šlechta v českých zemích do roku 1945*. Praha: Mladá fronta.
- Hromuláková, Katarína [2020]. Metodologické východiská Business History: výskumný príklad zlievarní Poledniak v Košiciach 1898 – 1950. In. Hromuláková, Katarína (ed.). *Ako sa píše dejiny? Metódy – prístupy – pramene. Stretnutie mladých historikov IX*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika,

- Filozofická fakulta, Katedra histórie, s. 70 – 83. Dostupné z: <https://unibook.upjs.sk/sk/historia/1325-ako-sa-pisu-dejiny-metody-pristupy-pramene-stretnutie-mladych-historikov-ix> [cit. 2. 4. 2024].
- Jakubec, Ivan [2008]. *Výrobná automobilů jako výrobná rychlosti. Firma Laurin&Klement v Mladé Boleslavi*. In. Blümlová, Dagmar – Rauchová, Jana. *Čas rychlých kol a křidel, aneb mezi Laurinem a Kašparem. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, s. 148 – 165.
- Jančura, Mikuláš [2012]. Československá automobilová história v rokoch 1918 – 1948 a jej hospodárske, technicko-historické a kultúrno-spoločenské aspekty v českej a slovenskej historiografii. *Individual and society / Človek a spoločnosť* 15 (2). [on-line] Dostupné z: <https://individualandsociety.org/sk/casopis/2012/2/ceskoslovenska-automobilova-historia-v-rokoch-1918-1948-a-jej-hospodarske-technicko-historicke-a-kulturno-spolocenske-aspekty-v-ceskej-a-slovenskej-historiografii> [cit. 27. 3. 2024].
- Jančura, Mikuláš [2016]. „S veselou myslou do dialky.“ Náčrt možností a limitov motoristickej turistiky a športu na Slovensku v medzivojnovom období. In. Jakubec, Pavel (red.). *Na kolech do sveta. Po silnicích nejen Českého ráje a Pojizeří*. Semily – Turnov – Jičín: Státní okresní archiv Semily, Pekařova společnost Českého ráje v Turnově, s. 270 – 287.
- Jančura, Mikuláš [2017]. *Osobný automobilizmus na Slovensku v rokoch 1918 – 1938*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach.
- Jančura, Mikuláš – Katriňák, Lukáš [2017]. Vizuálna prezentácia automobilizmu v medzivojnovnej reklame na Slovensku. In. Šimko, Peter a kol. *Dejiny cestnej dopravy na Slovensku II*. Žilina: Považské múzeum v Žiline, s. 165 – 180.
- Jančura, Mikuláš – Hromuláková, Katarína [2019]. Automobilizmus a šľachta na Slovensku: Prípád baróna Wielanda z Markušoviec. *Kultúrne dejiny / Cultural history / Kulturgeschichte* 10 (1): s. 52 – 72.
- Jančura, Mikuláš [2020]. Rýchlosť, dobrodružstvo, politika. Voľnočasová automobilita a Autoklub Košice. In. Zouharová Dyková, Silvie – Fricová, Jana. *České století motorismu II. Motorismus jako prostředek volného času*. Brno: Technické muzeum v Brně, s. 67 – 84.
- Jančura, Mikuláš [2023]. Speed, Adventure, Politics: Leisure Motoring in Interwar Slovakia with Regard to the Activities of the Autoklub Košice. *City and History* 12 (2): 71–88.
- Janovský, Igor – Kleinová, Jana – Stráiteský, Hynek (ed.) [2010]. *Věda a technika v Československu v letech 1945 – 1960*. Praha: Národní technické muzeum.
- Jílek, František [1986]. *Studie o technice v Českých zemích IV. 1800 – 1918*. Praha: Národní technické muzeum.
- Jünger, Georg Friedrich [2012]. *Perfektnost techniky / Stroj a vlastnictví*. Praha: Academia.
- Kárník, Zdeněk [2000]. *České země v éře První republiky (1918 – 1939), 1. díl: Vznik, budování a zlatá éra republiky (1918 – 1929)*. Praha: Libri.
- Kárník, Zdeněk [2002]. *České země v éře První republiky (1918 – 1939), 2. díl: Československo a české země v krizi a ohrožení (1930 – 1935)*. Praha: Libri.
- Kárník, Zdeněk [2003]. *České země v éře První republiky (1918 – 1939), 3. díl: O přežití a o život (1936 – 1938)*. Praha: Libri.
- Kleinová, Jana (ed.) [2014]. *Věda a technika v českých zemích mezi světovými válkami*. Praha: Národní technické muzeum.
- Kleinová, Jana – Králová, Hana (ed.) [2016]. *Věda a technika v českých zemích v období první světové války*. Praha: Národní technické muzeum.
- Kleinová, Jana (ed.) [2021]. *České století motorismu III. Technická stránka motorismu*. Praha: Národní technické muzeum.
- Král, Zdeněk [2010]. *Století českého automobilu*. Praha: BB art.
- Král, Zdeněk [2019]. *Motorismus v srdci Evropy, aneb, Slavné, ale i méně známé, leč pozoruhodné události a skutky Čechů a Moravanů počínaje Josefem Božkem před 200 lety roku 1815*. 2., akt. vyd. Praha: Rebo International CZ.
- Králík, Jan – Kožíšek, Petr [2001]. *Století motorismu. Automobil v českých zemích*. Brno: Brněnské veletrhy a výstavy.
- Kuba, Adolf [1986]. *Automobil v srdci Evropy*. Praha: Nakladatelství dopravy a spojů.
- Kuba, Adolf [1988]. *Atlas našich automobilů 1 (1897 – 1913)*. Praha: NADAS.
- Kuba, Adolf [1988a]. *Atlas našich automobilů 2 (1914 – 1928)*. Praha: NADAS.

- Kuba, Adolf [1990]. *Atlas našich automobilů 3 (1929 – 1936)*. Praha: NADAS.
- Lacina, Vlastislav [1990]. *Formování československé ekonomiky, 1918 – 1923*. Praha: Academia.
- Lorenčová, Ivana – Novotný, Michal (ed.) [2011]. *Věda a technika v českých zemích v 60. letech 20. století*. Praha: Národní technické muzeum.
- Mráz, Karel – Skuhřavý, Petr [2013]. *Letem motoristickým světem: 1928 – 1939*. Praha: Reprom.
- Němec, Jan – Zouharová Dyková, Silvie – Rudík, Milan [2021]. *Do houfu! 100 let organizovaného motorismu v Českých zemích*. Brno: Technické muzeum v Brně.
- Němec, Jan [2019]. *Motoristé na Šébru a pod Šébrem. Německý autoklub Nordböhmischer Kraftfahrerbund a jeho místo mezi motoristickými organizacemi v Československu*. Brno: Technické muzeum v Brně.
- Průcha, Václav [2004]. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992, 1. Díl, období 1918 – 1945*. Brno: Nakladatelství Doplněk.
- Sabol, Miroslav [2009]. Technický pokrok v slovenských domácnostiach v medzivojnovom období. In. Rogulová, Jaroslava a kol. *Od osmičky k osmičke: Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. Bratislava: Historický ústav SAV, s. 59 – 72.
- Sabol, Miroslav [2014]. Limity a hranice cestnej dopravy v 40. rokoch 20. storočia na Slovensku. *Historický časopis* 62 (3): 471 – 499.
- Sabol, Miroslav [2015]. *Dejiny dopravy na Slovensku 1938 – 1948 (1950). Jej hranice a limity*. Bratislava: VEDA.
- Sabol, Miroslav [2020]. Počiatky mototuristiky na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. *Historická sociologie* 12 (1): 131 – 145.
- Sabol, Miroslav [2020a]. Nie iba chlebom a soľou, ale aj nadávkami a päsťami. In. Michálek, Slavomír. *História zadnými dverami II. Nezvyčajné príbehy zo slovenských a svetových dejín*. Bratislava: Historický ústav SAV, s. 375–389.
- Sabol, Miroslav – Hallon, Ľudovít [2020]. Automobilizmus a voľnočasové aktivity v medzivojnových rokoch na Slovensku. In. Zouharová Dyková, Silvie – Fricová, Jana (ed.). *České století motorismu II. Motorismus jako prostředek volného času*. Brno: Technické muzeum v Brně, s. 203–220.
- Sabol, Miroslav – Hallon, Ľudovít – Ďurčo, Michal [2022]. *Automobilizmus na Slovensku v prvej polovici 20. storočia*. Praha: Karolinum.
- Sabol, Miroslav – Hallon, Ľudovít [2023]. Cestná doprava ako súčasť individuálneho cestovného ruchu. In. Šimko, Peter. (ed.). *Dejiny cestnej dopravy na Slovensku III*. Žilina: Považské múzeum, s. 159 – 189.
- Smolka, Ivan – Folta, Jaroslav [1995]. *Studie o technice v Českých zemích V. 1918 – 1945 (1. část)*. Praha: Národní technické muzeum.
- Smolka, Ivan – Folta, Jaroslav [1995]. *Studie o technice v Českých zemích VI. 1918 – 1945 (2. část)*. Praha: Národní technické muzeum.
- Szabó, Ivan [2002]. *Zabudnuté volanty. Zaujímavosti o počiatkoch motorizmu u nás*. Ružomberok: Epos.
- Šalanda, Bohuslav – Štemberk, Jan a kol. [2019]. *České století motorismu I. Kulturní roviny českého motorismu*. Praha: Karolinum.
- Šimko, Peter [2020]. *Jazda storočiami. Dejiny dopravy na Slovensku a výpoveď exponátov z malého múzea*. Žilina: Považské múzeum v Žiline.
- Štemberk, Jan [2008]. *Automobilista v zajetí reality. Vývoj silničního provozu v českých zemích v první polovině 20. století*. Praha: Karolinum.
- Štemberk, Jan [2009]. *Fenomén cestovního ruchu. Možnosti a limity cestovního ruchu v meziválečném Československu*. Praha: Nová tiskárna Pelhřimov.
- Štemberk, Jan [2010]. *Podnikání v automobilové dopravě v českých zemích v první polovině 20. století*. Praha: Karolinum.
- Štemberk, Jan – Jakubec, Ivan [2018]. *Cestovní ruch pod dohledem třetí říše*. Praha: Karolinum.
- Štemberk, Jan – Jakubec, Ivan – Šalanda, Bohuslav [2020]. *Automobilismus a česká společnost*. Praha: Karolinum.
- Šuman-Hřebly, Marián [1991]. *Pramene k dejinám výroby cestných motorových vozidiel na území Československa v rokoch 1815 – 1965*. Liptovský Mikuláš: Autoantikvariát.
- Vavřčka Kempná, Lucie [2011]. *Škodovky do celého světa. Export automobilů L & K a Škoda v letech 1905 – 1991*. Praha: Národní technické muzeum.
- Zouharová Dyková, Silvie – Fricová, Jana [2020]. *Století českého motorismu II. Motorismus jako prostředek volného času*. Brno: Technické muzeum v Brně.

Zouharová Dyková, Sylvie – Němec, Jan [2022]. *Za volantem bez bázňe a chikany: fenomén autoklubů v českých zemích 1904 – 1951*. Brno: Technické muzeum v Brně.

Žáková, Michaela [2022]. *První ženy za volantem. Dámský automobilismus na počátku 20. století*. Praha: Národní technické muzeum.

Internetové zdroje

České století motorismu [online]. Dostupné z: <https://starfos.tacr.cz/projekty/DG18P02OVV051#project-main> [cit. 18. 4. 2024].

*Mikuláš Jančura (*1983) pôsobí na Katedre histórie FF UPJŠ v Košiciach ako odborný asistent. Vo svojom výskume sa venuje primárne dejinám motorizmu, dopravy a mobility v širšom hospodárskom a kultúrno-spoločenskom kontexte 1. ČSR.*

K socialismu s humorem: Analýza satirických obrázků Rudého práva a Svobodného slova ve volebním klání roku 1946

PAVEL PEŠEK*

Approaching Socialism with Humour: An Analysis of Satirical Images in Rudé Právo and Svobodné Slovo During the 1946 Election Campaign

Abstract: The study presents an analysis of satirical images published during the election campaign in May 1946. Both the National Socialists and the Communists addressed their readers in their party newspapers with humorous images that not only illustrated the main ideas of the political subjects, but also became an important part of the electoral contest. The images mocked current events and political actors in an ironic way and engaged readers directly in the campaign. The party newspapers were not restrained about attacking their opponents and associating them with the tragic events of the Second World War. The objective of the study was to subject the images to a discursive and comparative analysis and to ascertain whether there were similarities in the published drawings during the election campaign that could assist in comprehending the manner in which political communication was conducted at the time.

Keywords: elections; politics; propaganda; satire; humour; discursive analysis

DOI: 10.14712/23363525.2024.20

Úvod

Tento text se zaměřuje na analýzu stranických deníků politických stran během volebního roku 1946. Období tohoto roku bylo klíčové pro vývoj stranického systému v Československu po druhé světové válce a pro proměnu propagace politických subjektů jako celku. První poválečné volby v roce 1946 představovaly vyostřený politický boj kandidujících stran Národní fronty, zejména pak komunistů a národních socialistů. Obě strany ve svých stranických tiskovinách používaly humorné obrázky k dokreslení už tak vypjaté situace. Výzkum se proto soustředí na tuto etapu českých dějin prostřednictvím netradiční formy propagace – skrze satirické obrázky publikované v jejich stranickém tisku. Analýza by měla pomoci odhalit diskurs politické propagace a pochopit ideologické motivace obou kandidujících stran.

Primární výzkumnou otázkou bylo zjistit, jak vypadala satirická propagace v českém prostředí volebního roku 1946. Podpůrné otázky se zaměřovaly na to, čeho se politické strany snažily satirickými obrázky dosáhnout, jaký byl průběh satirické předvolební kampaně, a zda mohla mít politická satira vliv na mobilizaci voličů. K hlubšímu porozumění satirického humoru Rudého práva a Svobodného slova byla využita kritická diskursivní

* Mgr. Pavel Pešek, Katedra historické sociologie, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8 – Libeň. E-mail: ppsk92@gmail.com

analýza v pojetí Normana Fairclougha a její výsledky byly následně podrobeny srovnávací analýze. Kritická diskursivní analýza (CDA) vznikala od osmdesátých let dvacátého století a jejím cílem je analyzovat skryté i zjevné strukturální vztahy a projevy v jazyce. Diskurs je vnímán jako sociálně konstitutivní i sociálně podmíněný a v pojetí CDA se skládá ze tří hlavních dimenzí: diskurs jako text (ve kterém se analyzují jazykové rysy, slovní zásoba, gramatika, struktura a organizace diskursu), diskurs jako diskursivní praxe (zaměřuje se na produkci, distribuci a konzumaci diskursu společností) a diskurs jako sociální praxe (zkoumá ideologické efekty a hegemonické procesy) [Blommaert – Bulcaen 2000: 447–449]. Výzkum se soustředil především na formální stránku textu – slovní zásobu a gramatiku; intertextovou analýzu – identifikaci a interpretaci typů diskursu; a vysvětlení diskursu na základě historického kontextu. Vzhledem k tomu, že šlo o analýzu obrázků, byl kladen důraz také na jejich vizuální stránku. Konkrétně se výzkum zaměřil na následující aspekty: celkový vzhled tiskoviny, historický kontext, forma a typ satiry z hlediska komplexní kritické analýzy. Analýza byla prováděna v kvalitativním programu Atlas.ti, který umožňuje přehlednější a systematictější organizaci a interpretaci dat. Průběh analýzy zahrnoval vytváření kódů, kategorií a myšlenkových map v historických souvislostech.

Výsledky analýzy diskursu byly podrobeny rozsáhlé srovnávací metodě za účelem identifikace rozdílů a podobností v satirických obrázcích. Do analýzy byly zahrnuty veškeré satirické obrázky publikované v periodikách Svobodného slova a Rudého práva během předvolební kampaně v květnu 1946. Analýza opomíjí satirické ilustrace v dalších stranických tiskovinách, jako bylo například Právo lidu (sociální demokracie) nebo Lidová demokracie (lidovci). Sociální demokraté tuto formu politické propagace využívali ve zkoumaném období jen marginálně, lidovci vůbec. Analýza se nezabývala dlouhodobým vývojem satiry v českém prostředí mimo rámec květnové volební kampaně, ani nezahrnovala slovenskou problematiku. Tato omezení otevírají prostor pro realizaci dalších výzkumů, které by mohly přispět k hlubšímu porozumění vývoje satirického humoru.

Rudé právo a Svobodné slovo v publikaci satirických obrázků dominovaly tehdejší české politické propagaci tím, že do svých kampaní přidaly zábavní element. Rudé právo zveřejnilo celkem 18 obrázků, Svobodné slovo 25 obrázků. Během předvolební kampaně tedy docházelo k tomu, že spolu deníky interagovaly nejen texty, ale i satirickými obrázky. Cílem tohoto textu je ale ukázat, že humor hrál významnou roli v poválečné volební kampani dvou socialistických stran a posunul jejich volební strategii na jinou úroveň.

Poválečné Československo a volby v roce 1946

Diskuse o vyloučení některých politických subjektů z československého stranického systému se vedly už od roku 1943 [Cabada – Šanc 2005: 99], převážně kvůli tomu, aby vzájemná spolupráce vyloučila fašistické strany z politické participace [Vykoopil 1994: 195]. K redukci stranického systému však došlo ale až důsledkem Košického vládního programu v dubnu 1945. Pouze osm subjektů (čtyři vyvíjely činnost v českých zemích, čtyři na Slovensku) se mohlo nadále podílet na jeho fungování a účastnit se nadcházejících květnových voleb v roce 1946. Šlo o Komunistickou stranu Československa, Československou stranu národně socialistickou, Československou stranu sociálně demokratickou, Československou stranu lidovou, Komunistickou stranu Slovenska, Demokratickou stranu, Stranu svobody a Stranu práce [Cabada – Vodička 2011: 80]. Strany kandidovaly v rámci Národní

fronty, politického orgánu, který vznikl ještě za války jako uskupení antifašistických sil, a který se po válce proměnil ve vládní koalici [Kocian 2005: 1127]. Systém Národní fronty vyloučil z politické participace politické strany, které se v září 1938 v českých zemích podílely na tvorbě Strany státní jednoty a Strany slovenské národní jednoty na Slovensku [Cabada – Vodička 2011: 80]. Národní fronta sice působila jako významná koalice politických stran, ale neodpovídala koalici v demokratickém slova smyslu, protože z voleb v roce 1946 vylučovala veškerou opozici [Kaplan 2012: 11].

Komunistická strana si dokázala udržet svou existenci i přes úřední zastavení činnosti během války tím, že vytvořila mocenské centrum v Moskvě, kde svými politickými postoji byla v protikladu k exilové vládě Československa v Londýně [Pernes 2005: 1131]. Po druhé světové válce se rozvinula v největší politickou stranu s asi milionem členů v březnu 1946 (více než 57 % pracovníků a 13 % rolníků). Hlavním důvodem bylo, že kladla „jasné a jasné formulované přesné politické a socioekonomické požadavky, stejně jako nacionalismus s vlasteneckými prohlášeními“ [Kaplan 1991: 41–42]. Cílem strany bylo zaujmout co největší počet voličů, což vysvětlovalo, proč strana mlžila kolem své plánované podoby socialismu v Československu. Usilovala přitom ale o vytvoření monopolu moci ve státě [Pernes 2005: 1132]. Národní socialisté byli středová strana známá svou kritikou Komunistické strany. Měli přes 500 000 členů, z nichž 62 % byli obchodníci nebo občanští pracovníci. Na rozdíl od komunistů se straně nepodařilo vytvořit pevnou stranickou organizaci [Kaplan 1991: 39–40]. Ačkoliv byl v dubnu 1945 v Košicích zvolen předsedou strany Petr Zenkl, ozývaly se ze strany kritické hlasy, které nebyly přesvědčené o tom, zda by ve vedení strany měly být osobnosti, které stály v čele národních socialistů na podzim roku 1938 nebo raději nové tváře [Kocian 2002: 43–44]. Poválečné plány národních socialistů zahrnovaly zajištění občanských svobod, politických práv, a ačkoliv národní socialisté podporovali zestátnění velkého průmyslu a přírodního bohatství, počítali se zachováním individuálního soukromého vlastnictví [Kocian 2018: 485]. Lidová strana je charakterizována jako strana křesťanského sociálního reformismu. Zabývala se především ochranou soukromého majetku a podnikání, demokratického zřízení, občanské svobody a práva, včetně aliance s SSSR. Její největší voličskou skupinou byli zemědělství pracovníci, kteří tvořili více než 40 % jejích členů [Kaplan 1991: 38]. Pokud šlo o poválečné uspořádání Československa, lidovci měli výhrady k plánům, se kterými přišly socialistické strany, ale v zásadě jejich realizaci podporovali [Kocian 2018: 485]. Sociální demokracie byla strana s největší názorovou diferenciací, což vedlo ke konfliktům uvnitř strany. Někteří její členové přešli ke Komunistické straně, noví členové byli opět více pravicově orientovaní. Přesto vedení strany, řízené Zdeňkem Fierlingerem, bylo více nakloněno komunistům, a tak bylo jednou z možností sloučení do jedné socialistické strany [Kaplan 1991: 40]. Představa sociální demokracie o obnově Československa spočívala v demokratickém socialismu v podobě společenského vlastnictví výroby, ale s důrazem na zásady parlamentní demokracie [Kocian 2018: 485]. První poválečné volby se navíc konaly relativně pozdě, protože Komunistická strana potřebovala čas na svou předvolební propagaci a oddalovala termín co možná nejdál. Cílem bylo změnit vnímání veřejnosti a posunout percepci strany do demokratického levého středu a zaujmout přitom co nejširší škálu voličů [Rataj 2003: 44–45]. Krátce před květnovými volbami v roce 1946 zrealizoval Československý ústav pro výzkum veřejného mínění předvolební průzkum, který do té doby neměl konkurenci. Devět výzkumných otázek mělo pomoci odhadnout politickou předvolební situaci a předpovědět výsledek nadcházejících

voleb. Otázky například zjišťovaly, jaké strany z voleb vyjdou jako nejsilnější nebo naopak nejslabší, nebo se snažily odhalit povědomí o největších politických osobnostech tehdejší doby. Výzkum byl úspěšný, protože se autorům podařilo volby předpovědět relativně věrohodně. Výsledky byly zveřejněny až po volbách a KSČ podporovalo 39,6 %, lidovce 19,2 %, sociální demokracii 16 %, národní socialisty 22,5 % a bílé lístky preferovalo 2,7 %. U nejmladší skupiny voličů ve věku mezi 18–29 byla nejvyšší preference (38 %) komunistů [Československý ústav pro výzkum veřejného mínění 1946]. V Českých zemích komunisté ve volbách reálně získali 40,2 %, národní socialisté 23,7 %, lidovci 20,2 % a sociální demokraté 15,6 %. Lidé, kteří ve volbách projeví nesouhlas s politikou Národní fronty, měli možnost do urny vhodit prázdný „bílý“ lístek. Těch bylo celkem 0,4 % [czso.cz 2024].

Hlavním nástrojem politické propagace se před volbami v květnu 1946 stal stranický tisk, který měl v českém prostředí dlouholetou historii. Strany jej totiž využívaly ke komunikaci se svými voliči s cílem rozšířit svůj vliv a ideologické myšlenky [Končelík – Večeřa – Orság 2010: 23]. Po druhé světové válce ale zanikla podstatná část tiskovin, včetně stranického tisku nepovolených stran. Publikování periodik, která naopak byla zakázaná za protektorátu, bylo obnoveno. To se týkalo například komunistického Rudého práva nebo Práva lidu, stranického tisku sociální demokracie. Ten před volbami v roce 1946 zachovával loajalitu vůči vedení strany a jejímu předsedovi Zdeňku Fierlingerovi [Vošahlíková 2005: 1168]. Jiné deníky změnily svůj název, například České slovo se nově jmenovalo Svobodné slovo a Lidové listy nově Lidová demokracie [Končelík – Večeřa – Orság 2010: 115–116]. Lidovci po válce získali kontrolu nad tiskárenským podnikem Československé akciové tiskárny a usilovali o přeměnu své Lidové demokracie na moderní noviny, zakládající si na kvalitní žurnalistice a ověřených zprávách ze zahraničí [Trapl 2005: 1181–1182]. Komunistická strana se po válce zmocnila tiskových podniků agrární strany, kde posléze soustředila výrobu svého Rudého práva [Pernes 2005: 1137]. Tisk národních socialistů, Svobodné slovo (dříve České slovo), měl pevné zázemí v tiskových podnicích Melantrich a často se pouštěl do vyostřené kritiky komunistické propagandy [Kocian 2005: 1150]. Tento způsob politické propagace byl doplněn o humorný element v podobě satirických obrázků. Předkládaný výzkum usiluje o doplnění satirické propagace jako způsobu vedení předvolební kampaně.

Satira a její vliv na volební povědomí

Humor a vtip jsou neodmyslitelnou součástí společenského života a stejně tak jsou přítomny ve všech lidských interakcích, včetně politické kultury. Satiru je možné definovat jako umělecké dílo, které využívá humor, ironii, nadsázku nebo výsměch především ke kritice. Objevuje se zejména jako forma sociálního nebo politického komentáře [Oxford English Dictionary 2023]. V českém prostředí se satira objevuje už v lidových písních, či pohádkách a je namířena obzvláště proti nepřátelům prostého lidu. Právě zájmy jedinců hájila ale například i v době národního obrození. Obětí tehdejšího satirického humoru byli především Habsburkové, ale v české literatuře je možné nalézt i kritiku namířenou proti církvi [Jirečková 1962: 1–2]. Pozdější vývoj satiry sice pokračoval ve stejném duchu, především v kritice mocenských struktur a byrokracie, objevují se ale i nové rysy satirického humoru, jako je například zapojení aspektu sociální stratifikace a vykořisťování dělnické třídy nebo i kritika světových událostí [Jirečková 1962: 5]. Satirický humor, který

si bere za cíl kritiku společenského dění, včetně politické kultury, má v českém prostředí bohatou tradici i z pohledu tištěných plátek. Jedním z prvních významných satirických novin byly například *Humoristické listy*, založené roku 1858 [*Humoristické listy 1858–1941*]. Za zmínku ale také stojí humorné romány, například *Osudy dobrého vojáka Švejka* za světové války od Jaroslava Haška nebo satirická divadelní představení. Právě těmi bylo typické období první republiky. Osvobozené divadlo v čele s Jiřím Voskovcem a Janem Werichem začalo působit v roce 1927 a svými satirickými hrami kritizovalo nejen události ze společnosti, ale i politické dění [*Träger 1937: 114–118*]. Období po druhé světové válce navíc satirickému humoru otevřelo zcela nové možnosti: „Doba přechodu od kapitalismu k socialismu klade na satiru úkoly nové: aby se nespokojila jen bojem proti včerejšku, ale byla i účinnou pomocnicí na stavbě dneška a budování zítřka“ [*Jirečková 1962: 7*]. Satirický humor zapojuje i diskurs budoucího vývoje, ale neopomíná ani kritiku tehdejšího dění. Ta se především objevovala ve formě zesměšňování negativních jevů s cílem je buď eliminovat, změnit, nebo napravit. Hlavní prioritou proto bylo zaujmout veřejné mínění [*Jirečková 1962: 8–9*].

Politická satira sice není ničím novým, ale její zkoumání na vědecké úrovni nabylo na významu až s nástupem politického marketingu, který se začal výrazněji prosazovat v druhé polovině 20. století a byl úzce spjat s rozmachem televize v USA [*Kaid 2006: 38*]. Politické kampaně začaly využívat marketingové strategie a techniky běžně používané v komerčním marketingu. Z hlediska definice jde o dlouhodobý jev, který má za následek navození jakési permanentní kampaně a z politiků a politických stran se stávají produkty, které je na trhu třeba prodat [*Křeček 2013: 125–126*]. V návaznosti na medializaci politické scény vzniklo i několik studií zabývajících se politickou satirou. Ty naznačují, že tento typ humoru může mít vliv i na politické povědomí nebo dokonce i na účast ve volbách. Například sarkastický politický humor může nepřímo podporovat politickou účast tím, že v lidech vyvolává negativní emoce, které je ve výsledku motivují k další politické aktivitě a angažovanosti [*Lee – Kwak 2014*]. Právě negativní emoce, které ovlivňují politickou participaci, hrají důležitou roli i v experimentu, ve kterém autoři zkoumali pro stranické a proti stranické typy satirického obsahu. Účast jedinců vystavených proti stranické politické satirě byla vyšší než u těch, kteří byli vystaveni pro stranickému názoru – převážně díky negativním emocím, které téma v jedincích vyvolalo. To bylo ještě znatelnější, pokud dané téma respondenti považovali za osobně důležité [*Chen – Gan – Sun 2017*]. Hoffman a Young ve svém výzkumu porovnávají efekt satirických pořadů s tradičními televizními zprávami a tvrdí, že sledování satiry nebo parodií má významný a pozitivní vliv na politickou participaci, na stejné úrovni jako sledování tradičních televizních zpráv [*Hoffman – Young 2011*]. Humor v politice ale nemusí představovat jen zábavní nebo aktivizační charakter, může mít, převážně u mladších diváků, také vliv na edukační element tím, že zvyšuje jejich politické porozumění, ale také prezentuje politické problémy kreativním a zajímavým způsobem [*A/P Mahinder Singh – Puyok 2021*].

V českém prostředí nemá politický marketing a propagace tak pestrou historii, protože svobodný vývoj Československa byl narušen už dvacet let po jeho vzniku. Jejich rozvoj byl zpomalen i druhou světovou válkou a nástupem socialismu po roce 1948, kdy se politická propagace přeměnila v podpůrnou roli komunistické propagandy, jelikož strana po puči eliminovala veškerou svou konkurenci [*Jirák – Šoltys 2006: 381–382*]. Výjimkou může být snad období po druhé světové válce, kdy byla do určité míry obnovena politická soutěž.

Právě politický humor a zesměšňování politických aktérů či celých politických stran, které se v tomto období stalo součástí politických bojů, kdy se měly strany Národní fronty možnost se utkat o hlasy voličů, je předmětem tohoto textu. Komunisté a národní socialisté k této volební strategii využili právě satirické obrázky a humorný element, čímž přenesli humor přímo do svých předvolebních kampaní. Satirický humor ve stranickém tisku nenabízí pouze humorný element, ale také určitý typ emocionálního zapojení čtenářů, což se může projevit v jejich větším zapojení do volební kampaně. Text se v následující části bude zabývat tím, jak tyto kampaně v květnu 1946 probíhaly, jaké konkrétní satirické prvky byly použity a jakým způsobem mohly ovlivnit voličské chování.

Porovnání satiry Rudého práva se Svobodným slovem

Svobodné slovo, květen 1946

Národní socialisté ve svých satirických obrázcích zaměřovali kritiku především na komunisty a sociální demokraty. Kritika lidovců se v satirických obrázcích objevuje pouze tehdy, když noviny zmiňují všechny strany kandidující ve volbách v českých zemích. Slovenské strany nejsou kritice podrobeny vůbec. Tato selektivnost zdůrazňuje roli satirických obrázků jako významného nástroje předvolební kampaně, protože se zaměřuje pouze na relevantní oponenty.

Satirický obrázek publikovaný 18. května 1946, který je namířený proti komunistům, zobrazuje muže s ženou, kteří sedí na lavičce a sledují hvězdnou oblohu. Kresba je doplněná komentářem Svobodného slova, který říká: „*Podívej se, soudružko, my to vyhrajeme, nebe je taky naše!*“ [Svobodné slovo 1946 2(115): 1]. Kritika KSČ především směřuje k jejich kampani. Svobodné slovo několikrát vyzdvihuje to, jak často komunisté v rámci propagace používají letáky a plakáty. Právě až přehnanou propagaci strany zesměšňuje narážkou podpory hvězd, protože jsou to komunisté, kteří si osvojili symbol rudé hvězdy. Obrázek s podobnou satirickou symbolikou byl publikován i 19. května. Na obrázku stojí žena s mužem. Muž je celý oblepený letáky a nápisy a Svobodné slovo v obrázku prezentuje rozhovor dvojice: „*Karle, co se ti stalo?*“, „*Ale jen tak jsem se na chvíli zastavil na Karlově mostě a oni si mne spletli se sochou.*“ [Svobodné slovo 1946 2(116): 5]. Svobodné slovo nejenže kritizuje způsoby propagace KSČ, ale zdůrazňuje také despekt ke kulturnímu dědictví, které strana využívá k reklamě. Důraz v předvolební kampani národních socialistů je hlavně na diskurs hrdosti národa, proto strana komunisty vykresluje v protichůdném zobrazení.

Zesměšňování ale nebyly jen komunisté, některé satirické obrázky si nebraly servítky ani se sociálními demokraty. 22. května Svobodné slovo například zveřejňuje obrázek tří lidí. Kresbě dominuje dvojice muže a ženy, zatímco třetí postava stojí opodál. Rozhovor páru je čtenářovi zobrazen následovně: „*Víš, že se dal Franta k sociálním demokratům?*“ „*To není nic divného – on byl vždycky samotář.*“ [Svobodné slovo 1946 2(118): 2]. Národní socialisté v satirických obrázcích poukazují na slabý volební program sociální demokracie. Ze všech kandidujících stran měli sociální demokraté největší problémy s prezentací svých hlavních volebních bodů a naráželi na vnitropolitické diferenciaci nebo na obavy z brzkého sloučení s komunisty v jednu socialistickou stranu [Kaplan 1991: 42]. Svobodné slovo se proto snažilo stranu vykreslit jako ideologicky podobnou komunistům a vzbudit

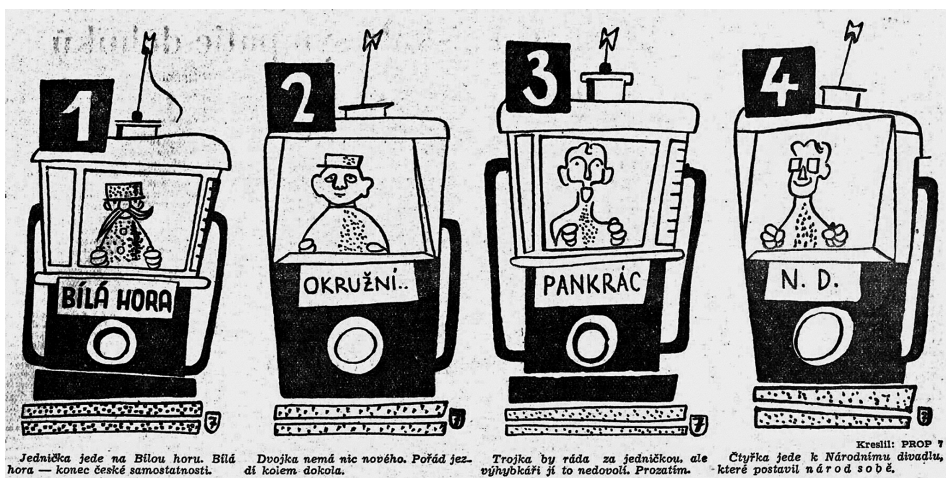
ve čtenáři pocit, že volba sociální demokracie je volbou komunistické strany. Další podstatnou formou komunikace satirickými obrázky při porovnávání jednotlivých stran bylo používání jejich volebních čísel. Národní socialisté kandidovali s číslem čtyři, proto se ve stranickém tisku objevují obrázky těchto číslic. Například 19. května deník publikuje volební číslo národních socialistů obklopené vlajkami a sloganem: „*Po vlasti se heslo šíří: Kdo je Čech – ten volí čtyři*“ [Svobodné slovo 1946 2(116): 2].

Ve stranickém tisku nechybí ale ani oslovování širších společenských tříd. Podobně jako Rudé právo, se i Svobodné slovo snažilo získat voliče různých povolání, a vyhnout se tak zacyklení v rámci jedné skupiny voličů. 24. května například deník otiskl obrázek čtyř mužů, přičemž pracovní oděv každého z nich odlišuje na základě povolání, které vykonávají (od muže se zástěrou, přes muže v obleku, až po opraváře). Obrázek je doplněn textem: „*My čtyři volíme 4*“ [Svobodné slovo 1946 2(120): 2]. Dalším příkladem by mohl být obrázek publikovaný ve volební den, 26. května, kdy stojí u urny zástup lidí z různých společenských tříd. Všechny spojuje jen to, že v ruce svírají lístek s číslem strany. Elektorát národních socialistů byl převážně mezi střední třídou, proto se strana v rámci své volební kampaně pravděpodobně snažila oslovovat i voliče jiných politických uskupení [Svobodné slovo 1946 2(122): 1].

Vedle snahy spojit si stranu s konkrétním číslem bylo ale pro národní socialisty také důležité zakomponovat do obrázků i kritiku konkurence. 23. května Svobodné slovo pokračuje v útocích namířených proti sociálním demokratům, když zobrazuje kouzelníka, který vkládá do klobouku číslo tři a vytahuje z něj číslo jedna. Titulek hlásá „*Velký mág socdémó*“ a jednotlivé pohyby kouzelníka doplňuje slovy „*čáry – máry – fuk!*“ [Svobodné slovo 1946 2(119): 2]. Jde o další z řady výsměchů, že volba sociální demokracie je v zásadě volbou KSČ, která ve volbách kandidovala pod číslem jedna.

Už 21. května deník přichází s obrázkem čtyř tramvají. Každé číslo zastupuje jednu konkrétní pražskou linku a řidič každé ze zobrazených tramvají má charakterizovat konkrétní politickou stranu. Zatímco první tři řidiči působí s obrázků znuřeně, až nepříjemně, pouze řidič tramvaje číslo čtyři se usmívá a je vykreslen v optimistickém duchu. Na každé tramvaji je také zvýrazněna trasa, kterou tramvaj jede. Komunisté, kteří mají číslo jedna, jedou na Bílou horu, lidovci s číslem dvě jedou na Okružní, sociální demokraté na Pankrác a národní socialisté k Národnímu divadlu. Pod každým obrázkem tramvaje je i krátký text. „*Jednička jede na Bílou horu. Bílá hora – konec české samostatnosti. Dvojka nemá nic nového. Pořád jezdí kolem dokola. Trojka by ráda za jedničkou, ale výhybkáři jí to nedovolí. Prozatím. Čtyřka jede k Národnímu divadlu, které postavil národ sobě.*“ [Svobodné slovo 1946 2(117): 3]. V případě komunistů národní socialisté upozorňují na závislost strany na Moskvě. Lidovci jsou vykresleni jako strana, která za svou dlouholetou působnost nepřišla s novým tématem. Diskurs kolem sociálních demokratů pokračuje v trendu spojování strany s komunisty, kde se jí snaží vykreslit jako stranu, která by se nejráději vydala cestou komunistů a varuje před tím, že hrozí spojení těchto dvou stran. Národní socialisté pak opět zdůrazňují nacionalistické prvky strany a národa, podobně jako tomu bylo u sloganu obklopeného vlajkami z 19. května.

Propagace skrz volební čísla zobrazených na pražských tramvajových linkách byla v předvolebním klání populární. Obrázek z 22. května opět ukazuje tramvaj č. 1 směrem do Záběhlic. Tramvaják stojí u vstupu do vozu, jehož střecha drží nápis „*čtete Rud...*“ a mává na dav přibližně čtrnácti lidí, aby do tramvaje nastoupili. Ti se k tomu

Satirický obrázek tramvají, které publikovalo Svobodné slovo 21. května 1946.

ale nemají, což vysvětluje i popisek pod obrázkem „*My jediné s číslem 4.*“ [Svobodné slovo 1946 2(118): 4]. Kategoricky tak odmítají komunisty a dávají najevo svou loajalitu národním socialistům.

Dva dny před volbami stranické noviny národních socialistů přichází s karikaturami předsedů jednotlivých politických stran. Každá z kreseb má metaforicky znázorňovat cestu dopravním prostředkem k budoucnosti republiky. Předsedové jsou zobrazeni v pořadí podle čísel, se kterými strany kandidovaly a dopravní prostředky jsou záměrně vybrány jako jakási „evoluce“ v dopravě. Klement Gottwald balancuje na jednokolce a jeho karikatura má záměrně připomínat klauna z cirkusu. Na čele má připnutou hvězdu, stejně jako na hrudi. Pod obrázkem se nachází text: „1 = *Takhle se dá také balancovat.*“ Jako druhý je zobrazen Jan Šrámek, lidovecký předseda, jedoucí na vysokém kole, na tzv. bicyklu. Tváří se zamračeně a pod obrázkem se nachází text: „2 = *Zastaralý způsob lidové dopravy.*“ Třetí je Zdeněk Fierlinger, předseda sociální demokracie, který sedí v kole řízeném rukama. Na obrázku má utrápenou a nejistou tvář. Text pod obrázkem hlásá: „3 = *Doufám, že tam s tímhle vehiklem také dorazím.*“ Jako poslední je Petr Zenkl v moderním automobilu. Má na sobě černý oblek a při řízení se usmívá. Obrázek je doplněn textem: „4 = *Takhle se jede nejspolehlivěji k cíli.*“ [Svobodné slovo 1946 2(120): 5]. Interpretace tohoto satirického obrázku je zcela jednoznačná. Komunisté jsou v něm zobrazováni jako šašci, kteří se pro hlas hodlají balancovat všemi směry. Lidovci jako strana, která je zastaralá, bez aktuálních témat v programu, ignorujíc moderní potřeby národa. Sociální demokraté jako nejistá strana, která sama neví, co svým voličům nabídnout. A konečně, sama Národní socialistická strana, jako strana sebejistá a moderní, jediná vhodná pro budoucí vývoj republiky.

Strana ale nekritizovala pouze politickou konkurenci, nýbrž i systém bílých lístků, jejichž volba měla představovat nesouhlas s politikou Národní fronty. Zesměšňování a varování před výběrem bílých lístků se tak stalo integrální součástí volební kampaně národních socialistů, nevynechávající ani jejich satirické obrázky. Například 19. května

přichází stranický tisk s obrázkem muže, který mává potrhanou bílou vlajkou. Titulek k obrázkům tučným písmem hlásá: „*Prapor kapitulace a zrady. Bílé lístky*“ [Svobodné slovo 1946 2(116): 3]. 21. května je ve Svobodném slovu publikovaný obrázek generála lezoucího přes zeď do ČSR. Místo žebříku ale využívá hromadu bílých lístků. Muž na obrázku má být Lev Prchala, který se v exilu řadil k opozici a byl jedním z kritiků politiky Národní fronty. Text pod obrázkem říká: „*Prchala: „Tak ještě pár bílých lístků a jsem tam.“*“ [Svobodné slovo 1946 2(117): 5]. 22. května už ale deník v kritice bílých lístků přitvrzuje. Na obrázku se vyjímá kadibudka doplněná popiskem: „*Návrh na urnu pro plné využití bílých lístků*“ [Svobodné slovo 1946 2(118): 5]. Důvodem, proč Národní socialisté stále častěji volili humornou cestu při zmínkách o bílých lístcích, bylo, aby voliče přesvědčili o jejich zbytečnosti. Den před volbami, 25. května, už je ale rétorika o něco vážnější. Na stránkách tisku se objevuje karikatura nacistů, včetně Adolfa Hitlera. Ten na obrázku telefonuje a říká: „*Říkáte bílé lístky? To máme, Kameraden, zase báječnou příležitost*“ [Svobodné slovo 1946 2(121): 5]. Primární snahou deníku bylo bílé lístky spojit s přetrvávajícím strachem z války a varovat před možností návratu nacistických struktur. Bílé lístky ale před volbami představovaly hrozbu nejen pro národní socialisty, ale i pro lidovce a sociální demokraty. Jejich hlavním cílem bylo odlákat od těchto stran hlasy voličů, kteří nesouhlasili s režimem. V praxi by naplněné obavy stran znamenaly zisk menšího počtu poslanců, což by pomohlo komunistům. Volební výsledek ale ukázal, že volba bílých lístků byla nevýznamná [Kaplán 1991: 37–38].

Rudé právo, květen 1946

Kritika ostatních politických subjektů satirickými kresbami, namířená především na účet národních socialistů, začala už 12. května, kdy deník Rudé právo publikoval obrázek muže v obleku, kterého do hlavy mlátí kladivo, zatímco v pozadí má zabodnutý brk. Kladiivo i brk přitom byly součástí loga národních socialistů. Muž svírá v ruce bílý lístek a působí při tom nekomfortně. Obrázek je doplněn textem: „*Převýchova reakce. Prázdné lístky, ty nám lezou krkem, pomůžem si od nich kladivem a brkem.*“ [Rudé právo 1946 26(111): 5]. Satirický obrázek má pravděpodobně za cíl zesměšňovat způsoby, jakými se národní socialisté snažili bojovat proti bílým lístkům a snahám voličům jejich volbu rozmluvit. Akademie slovník cizích slov reakcionářství definuje jako zaujímání „zpátečnického“ postoje [Petráčková – Kraus 1995: 649]. Rudé právo proto termín používá jako označení skupiny lidí, kteří sympatizovali s předchozí politickou strukturou. „*Převýchova reakce*“ pak naráží na to, že strana v rámci kampaně usiluje o osoby spojené s předchozím válečným a totalitním režimem. Tuto skutečnost pak převrací do své předvolební propagandy, aby obhájila nebo dokonce spojila stranu s ideologií „reakce“.

18. května deník publikuje obrázek staršího muže, který násilím odtahuje mladého hochu svou preferovanou cestou. Její cíl dokresluje šipka, které dominuje nápis: „*K Mnichovu, 4*“. Text pod obrázkem říká: „*„Neboj se, chlapečku, se mnou nezabloudíš!*““ [Rudé právo 1946 26(116): 5]. Obrázek představuje jakousi možnost výběru mezi stářím, zkosnatělostí a „temnými“ časy Mnichova. Nebo mládím a silou. Číslo čtyři na obrázku reprezentuje volební číslo národních socialistů. Volební číslo pak podtrhuje dojem, že jsou to právě národní socialisté, za jejichž vlády by se republika dostala do stejné situace jako v roce 1938. Rudé právo opět pokračuje v rétorice, ve které přirovnává stranu

k Mnichovu a budí ve čtenáři pocit, že národní socialisté jsou „kolaboranti“. Chlapec má na triku písmena „SČM“, což je zkratka Svazu české mládeže, který má podtrhovat diskurs „mládí“ a „budoucnosti“. Svaz měl blíže ke KSČ, ostatní strany (především národní socialisté) své členy stahovali. Rudé právo si hraje s tématy mládí a stárí i v dalších satirických kresbách. K tomu opět využívá volební čísla konkurenčních subjektů. Například kresba publikovaná 22. května, která zobrazuje staršího otce a jeho plačící dítě v kontextu školství a „vysvědčení“. Dítě přineslo samé jedničky, což jindy představuje skvělé hodnocení, ale „1“ byla v kontextu květnových voleb číslo KSČ. Otec, který by z principu měl dítě za dobré známky pochválit, mu ale hubuje „Cože, ty neseš samé jedničky? Já ti dám, darebáku! Samé čtyřky jsi měl přinést!“ [Rudé právo 1946 26(119): 4], jenže „4“ bylo volební číslo národních socialistů. Otec má znázorňovat nelogičnost volby národních socialistů. Celá situace má navíc za cíl evokovat pocit, že KSČ je moderní strana, kterou preferují obzvláště mladí lidé.

Opakují se ale i témata, která měla za cíl vyzdvihoval historické události. Rudé právo například zmiňovalo Mnichovskou dohodu z r. 1938. Obrázek publikovaný 23. května má ale i ještě další specifičnost. Reaguje totiž na satiru, kterou 21. května zveřejnilo Svobodné slovo. Šlo o obrázek tramvají s volebními čísly stran, který odkazoval na pražské tramvajové linky. Rudé právo proto odpovídá ve stejném duchu. Na obrázku je linka č. 4 do Záběhlic, kterou řídí předseda národních socialistů Petr Zenkl. Tramvaj odbočuje kolem šipky směrem do Mnichova a šipka, která ukazuje na rozbombardované město, má na sobě nakreslené logo národních socialistů. Nejenže se KSČ pokouší národní socialisty vykreslit jako zpátečnické, přímo jejich politiku spojuje se strašlivými událostmi konce třicátých let. Obrázek navíc doplňuje komentářem: „Konečná stanice“ [Rudé právo 1946 26(120): 2].

V tomtéž vydání Rudé právo s útoky proti Národním socialistům pokračuje tím, že zveřejňuje upravený leták z předvolební kampaně jejich konkurence. Ten říká: „Znamení bratrství v národě. Strana národně socialistická“, slovo znamená je ale upraveno tak, že sděluje pouze „amen“. Pod obrázkem je ještě popisek: „Po vystoupení ze Svazu české mládeže změnili národní socialisté svůj znak pouhým škrtnutím tří písmen.“ [Rudé právo 1946 26(120): 4].

Stoupající agresivita kampaně je vidět i 19. května, kdy Rudé právo zveřejňuje obrázek zápasníka s býkem. Na levém obrázku zápasník mává rudou muletou a býka tím dráždí. Vpravo pak komunista rudou muletou dráždí kapitalistu, úředníka. Cílem je „zkrotit“ nepřítel. KSČ dává jasně najevo svůj záměr se po volbách opřít do kapitalistů. V popisku textu stojí: „Ve Španělsku červená barva dráždí byky... a u nás červená barva dráždí voli.“ [Rudé právo 1946 26(117): 1], čímž v zásadě uráží kohokoliv, kdo sdílí opačný názor. 25. května pak pokračuje v podobném duchu s obrázkem „Volební namlouvání“, na kterém vykresluje úředníky, kapitalisty jako lháře, kteří slibují každému něco jiného, jen aby získali jejich hlas. Na obrázku vlevo totiž úředník mluví k zemědělcům a říká: „Volte nás, zasadíme se, aby úřední cena másla byla zvýšena na 200 Kčs.“ Na obrázku vpravo pak úředník mluví s dělníkem: „Volte nás, my se bratrsky zasadíme, aby kilo másla bylo zase za 12 Kčs.“ [Rudé právo 1946 26(122): 3].

V den voleb, 26. května jde Rudé právo ještě dál. Porovnává národní socialisty s německými nacisty. Poukazuje na podobnost jejich kampaně a de facto se čtenáře snaží zastrašit. Titulek hlásá „Podoba čistě náhodná“ a ukazuje dva letáky, každý s jiným

Reakce Rudého práva z 23. května 1946.

symbolem. „Socialismus? Ja, aber nationalistisch und deutscher ... Socialismus? Ano, ale národní a československý. ... Už nikdy Mnichov! Tak začínali němečtí národní socialisté... a tak začínají čeští národní socialisté.“ [Rudé právo 1946 26(123): 5]. Spojování národních socialistů s Německem byl pro komunisty důležitý diskurs, který se snažili v rámci své kampaně udržet.

Diskurs demokracie a představy budoucnosti se v satirických obrázcích Rudého práva objevují například 19. května, kdy stranický tisk zveřejňuje obrázek s nadpisem „Co je do demokracie...“, ve kterém ukazuje sérii šesti kreseb a vysmívá se představám o demokracii, se kterými přichází konkurenční subjekty. Podle komunistů je demokracie, o které mluví ostatní strany spjata s „bitím“ dělníků, cenzurou Rudého práva, bohatstvím bank a jejich úředníků, spolupráce s Henleinovci a nacisty, s finančními příspěvky politickým stranám, ale i válkou [Rudé právo 1946 26(117): 5]. Element budoucnosti se pak objevuje i 22. května, kdy deník satiricky shrnuje, co o KSČ tvrdí ostatní strany. Série osmi kreseb nazvaná „Hrůzostrašná historie o tom, co se stane, když ve volbách vyhrájí komunisté (Zpívá se jako Žebrácká opera)“ vtipnou formou čtenáři sděluje, že kritika od ostatních stran je k smíchu a sarkastickou formou zlehčuje jejich argumenty. Obrázek říká: „Slyšte lidi, co je jistý, běda, co nás nemine, vo volbách dyž komunisti vyhrajou, ach jeminé. Hospodáři, hospodyňko, uvidíte strašný zjev, krávy budou dojit mlíko, samý rudý jako krev. Mládencové a vy panny, chtějí do tancovaček, bugi bude zakázaný, dovolen jen kozáček. Ženský budou

znárodněný, pozбудou svý svobody, za vysoký budou ceny a to ještě na body. Vltava pod velkým tlakem vylije se z břehů svých, rozteče se Václavákem a zatopí Melantrich. Hrozná záhuba se chystá na zem naši letitou, srazí se nám, věc to jistá s pěticipou kometou. Tyhle hrůzy, tyhle rány, to je všecko známá věc, řeči dávno obehraný pánem, jenž slul – Moravec.“ [Rudé právo 1946 26(119): 3].

Typologie satirických obrázků sestavená na základě diskursivní a srovnávací analýzy Rudého práva a Svobodného slova

Politickou satiru v podobě obrázků, publikovanou v závěru volební kampaně roku 1946 v Rudém právu a Svobodném slovu, lze na základě této analýzy rozdělit do následujících typů definovaných žánrovými a obsahovými charakteristikami:

1. **Politická ironie a humor:** Kombinuje ironii a humor k vytvoření satirického komentáře k politickým událostem a aktérům, často využívá jednoduchých a vtipných situací k představení komplexních politických témat.
2. **Kritika osobností a subjektů:** Využívá reálné osoby a subjekty, základní ideje, či politické směřování ke kritice. Tato forma satiry využívá identifikovatelných postav, především politických aktérů, k propojení s reálnými situacemi a událostmi.
3. **Kontext:** Tato forma satiry se zaměřuje na propojení současnosti s historií, využívá historické paralely k diskusi nad současnými událostmi a fenomény. V kampani odkazuje na události, které se odehrály v nedávné minulosti nebo na věci, které se děly v době publikace ve světě.
4. **Transnacionální perspektiva:** Tato typologie satiry spojuje domácí události s mezinárodním kontextem, využívá zahraničních osobností, subjektů a událostí k reflektování dění na domácí politické scéně.
5. **Budoucnost:** Zaměřuje se na budoucí vývoj a předpovídá možné scénáře vývoje v politické sféře, využívá satirického pohledu k reflektování možných dopadů současných trendů. Satirické obrázky jsou zaměřené na budoucí vývoj v Československu, případně mají diskurs budoucnosti.
6. **Sociální stratifikace:** Tato typologie se zabývá vykreslováním různých sociálních vrstev a skupin v rámci satirických obrázků, s cílem reflektovat širší společenské dynamiky a nerovnosti.

Závěrem

Satirický humor má v české literatuře dlouholetou historii a jeho hlavním cílem bylo především oslovování širších vrstev obyvatelstva, ať už kritikou nepřátel, nebo jen kritikou negativních elementů, s cílem jejich změny, nápravy či eliminace. Stejně tak má ale i své místo v politické kultuře, kde se v roce 1946 stal předmětem volební kampaně komunistů a národních socialistů. Vtipné obrázky publikované ve stranickém tisku těchto dvou stran nejenže rozbíjí vážnost jednotlivých plátků, ale vnáší do předvolební kampaně účinně vtipný obsah, který se pokouší čtenářům dostat pod kůži a jednoduchým způsobem spojuje zesměšňovaná témata s reálnou ideologickou propagandou. Žádný jiný konkurenční stranický plátek se v té době do publikace satirických obrázků nezapojoval v takové míře jako Rudé právo a Svobodné slovo.

Národní socialisté pro obsah svých satirických obrázků volili hned několik témat. Nejčastěji se na stránkách stranického deníku Svobodné slovo objevuje kritika ostatních politických subjektů, především KSČ a sociální demokracie. Hlavním způsobem ironického zesměšňování oponentů je využívání volebních čísel, se kterými strany do květnových voleb vstupovaly. Dalším poměrně četným tématem, které se v ironických obrázcích objevuje, je kritika prázdných „bílých“ lístků. Národní socialisté dávají svůj nesouhlas najevo především spojováním bílých lístků s diskursem zrady a kolaborace. Ironické obrázky měly Svobodnému slovu také pomoci s oslovováním jedinců různých společenských tříd. Národní socialisté se snažili v rámci své propagace dát jasně najevo, že jsou stranou rozdílných vrstev a nejenom stranou úředníků. Objevuje se ale také diskurs budoucnosti a moderního směřování země, pokud Národní socialisté vyhrají volby. Satirické obrázky Rudého práva publikované během květnového volebního měsíce by se daly charakterizovat jako strategicky dokonale cílená politická agitace. Ačkoliv v nich komunisté otvírají hned několik témat, převládá útočná kampaň namířená proti národním socialistům. Rudé právo navíc útoky spojovalo s diskursem společného národního utrpení v podobě křivd, ke kterým docházelo po Mnichovu v roce 1938. Komunisté často kladli důraz na propojování percepce oponentů, především národních socialistů, s nacistickým Německem. Silný tlak na budoucnost republiky měl ve čtenářích vyvolávat strach a zobrazit stranu v ochránářském světle. V satirických obrázcích nechybí využívání volebních čísel politických stran, diskurs demokracie a oslovování rozdílných skupin obyvatel.

Humorné kresby publikované Svobodným slovem a Rudým právem se převážně odlišují mírou afektovanosti a útočným způsobem obou kampaní. Zatímco Svobodné slovo svou kritiku oponentů kontroluje a převážně udržuje v rovině nevinného humoru, Rudé právo se v obrázcích nebojí zobrazovat násilí, spojovat národní socialisty s nacisty, Německem nebo reakcí. Svobodné slovo svou kampaň satirickými obrázky přitvrzuje pouze v případě bílých lístků, kdy upozorňuje na zbytečnost této volby a dává ji do souvislosti se zrádovstvím nebo s nacistickým vůdcem Adolfem Hitlerem. Rudé právo na tuto kritiku reaguje útočným způsobem namířeným proti národním socialistům, kdy zdůrazňuje, že strana usiluje i o hlasy lidí, které sama považuje za zrádce a kolaboranty. Obě tiskoviny si uvědomovaly satirickou formu propagace té druhé, což potvrdila i interakce z 23. května, kdy Rudé právo reaguje na obrázek Svobodného slova z 21. května. Právě komunikace obou deníků legitimizovala formu agitace skrz satirické obrázky jako důležitý a ostře sledovaný způsob předvolební kampaně. Humor měl v obou případech zesměšňovat aktuální dění, zlehčovat těžké situace a získat si pozornost čtenářů. Důmyslně, a v některých případech i podprahově, spojoval několik různých témat v jeden problém. Ačkoliv cílovou skupinou stranických tiskovin byli voliči té dané strany, deníky využily svou pozici k vytvoření humorného diskursu a paralel, u kterých s největší pravděpodobností i očekávaly, že je budou jejich čtenáři šířit ve svém okolí (např. spojování národních socialistů s Němci, bílých lístků s kolaboranty apod.). Satirický obsah tak vedle humorné formy opravdu mohl mít i mobilizační charakter. Příkladem pro toto tvrzení může být problematika bílých lístků, jejichž volba se nakonec ukázala jako zanedbatelná. Je možné, že v tomto případě zafungovala komunikace politických stran s veřejností a podařilo se do jisté míry vykreslit volbu bílých lístků jako zbytečnou. Humorný element tedy nejenže plnil svou funkci v pobavení čtenářů, ale zafungoval i jako prostředek k šíření politických ideologií. Na základě komparativní analýzy jednotlivých obrázků Rudého

práva a Svobodného slova bylo možné sestavit typologii o šesti bodech, které generalizují formu satirické propagace stranického tisku ve volebním klání roku 1946. Satirické obrázky v denících využívaly: 1) *politickou ironii a humorný element*, 2) *kritizovaly osobnosti a subjekty veřejného zájmu*, 3) *byly kontextuální a pracovaly s reálnými událostmi, či historickými reáliemi*, 4) *přesahovaly tuzemskou rovinu a zapojovaly do kampaně i zahraniční prvek*, 5) *zaměřovaly se na budoucnost a budoucí vývoj po volbách*, a 6) *promlouvaly k různým sociálním skupinám*.

I přesto, že není možné volby z roku 1946 kvůli absenci některých politických subjektů považovat za kompletně demokratické, umožnily kandidujícím stranám poměrně férovou politickou soutěž (která neměla dlouhé trvání, jelikož byla po puči v roce 1948 zcela odstraněna). Negativní emoce vyvolané satirickým humorem namířeným proti konkurenčním politickým subjektům jsou pojátkem k zahraničním výzkumům, které se politickým humorem zabývaly v souvislosti s jeho mobilizačním či edukativním charakterem. Satirický humor použitý v obrázcích publikovaných ve stranickém tisku v květnu roku 1946 odpovídal satíře, která se v téže době objevovala napříč českou literaturou a v poválečné volební kampani komunistů a národních socialistů hrál poměrně klíčovou roli. Kritika politických osobností, transnacionální aspekt a důraz na budoucí vývoj byly pro poválečné období typické. Specifikem obrázkové satiry ve stranických tiskovinách je právě její aktivizační charakter a afektovanost politického souboje. V obrázcích se často objevuje diskurs „my a oni“, který odlišuje voliče a nevoliče daných politických subjektů a snaží se jim dosadit ideologický rozměr. Obrázky nejenže reflektovaly širší kulturní a literární směry té doby, ale také posloužily jako nástroj pro vyvolávání negativních emocí vůči politickým oponentům a mohly mít proto mezi čtenáři i mobilizační charakter.

Literatura

Primární zdroje

Humoristické listy

[1858–1941]. *Humoristické listy: Archiv českého rozmaru a vtipu*. Praha: Josef Richard Vilímek, 1858–1941. ISSN 1802-7210. Dostupné z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:ae864f12-435d-11dd-b505-00145e5790ea>.

Svobodné slovo

[1946]. *Svobodné slovo: list Československé strany národně socialistické, Pražské vydání*. Praha: Československá strana národně socialistická, 1946, 2(115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122), ISSN 0231-732X. Dostupné z: <https://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:07b45a4a-84ad-46b6-a564-30db2fa4e170>.

Rudé právo

[1946]. *Rudé právo: orgán Československé sociálně demokratické strany dělnické*. V Praze: [s.n.], 1946, 26(111, 116, 117, 119, 120, 122, 123). ISSN 0032-6569. Dostupné z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:e80542ff-c3ad-4d62-96ec-7371ff93c760>.

Sekundární zdroje

A/P Mahinder Singh Kaur, Harveena – Puyok, Arnold [2021]. Political Satire and Its Influence on the Youth Political Perception. *Trends in Undergraduate Research* 4 (2). DOI: <https://doi.org/10.33736/tur.4096.2021>.

Blommaert, Jan – Bulcaen, Chris [2000]. Critical Discourse Analysis. *Annual Review of Anthropology* 29: 447–466. DOI: 10.1146/annurev.anthro.29.1.447

Cabada, Ladislav – Šanc, David [2005]. *Český stranický systém ve 20. století*. Plzeň: Aleš Čeněk.

- Cabada, Ladislav – Vodička, Karel [2007]. *Politický systém České republiky*. Praha: Portál.
- czso.cz [2024]. *Výsledky voleb do ústavodárného Národního shromáždění v roce 1946 na území České republiky*. [online]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/20536128/422008k018.pdf/0e71fa93-c8e0-479a-9644-11d34f80f014?version=1.0> [cit. 2024-05-06].
- Hoffman, Lindsay H. – Young, Dannagal G. [2011]. Satire, Punch Lines, and the Nightly News: Untangling Media Effects on Political Participation. *Communication Research Reports* 28 (2): 159–168. DOI: 10.1080/08824096.2011.565278.
- Hoon Lee – Kwak, Nojin [2014]. The Affect Effect of Political Satire: Sarcastic Humor, Negative Emotions, and Political Participation. *Mass Communication and Society* 17 (3): 307–328. DOI: 10.1080/15205436.2014.891133.
- Chen, Hsuan-Ting – Gan, Chen – Sun, Ping [2017]. How Does Political Satire Influence Political Participation? Examining the Role of Counter – and Pro-Attitudinal Exposure, Anger, and Personal Issue Importance. *International Journal Of Communication* 11: 3011–3029.
- Jiráček, Jan – Šoltys, Otakar [2006]. *Political Advertising in a "New" Democracy*. In: Kaid, Lynda L. – Holtz-Bach, Christina. *The SAGE Handbook of Political Advertising*. SAGE Publications, s. 377–386.
- Jirečková, Olga [1962]. *Český humor a satira: Ukázky z lit. a výběrová bibliogr.* Praha: Měst. lid. knihovna. Dostupné z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:9b8af27b-eb6c-45a9-8b8a-4a6ddc4b31a8>.
- Kaid, Lynda L. [2006]. *Political Advertising in the United States*. In: Kaid, Lynda L. – Holtz-Bach, Christina. *The SAGE Handbook of Political Advertising*. SAGE Publications, s. 37–61.
- Kaplan, Karel [1991]. *Československo v letech 1945–1948*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Kaplan, Karel [2012]. *Národní fronta 1948–1960*. Praha: Academia.
- Kocian, Jiří [2002]. *Československá strana národně socialistická v letech 1945–1948. Organizace – program – politika*. Brno: Doplněk.
- Kocian, Jiří [2005]. Politický systém v letech 1945–1948. In: Malíř, Jiří – Marek, Pavel a kol. *Politické strany a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. II. díl: Období 1938–2004*. Brno: Doplněk, s. 1125–1130.
- Kocian, Jiří [2005]. Československá strana národně socialistická. In: Malíř, Jiří – Marek, Pavel a kol. *Politické strany a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. II. díl: Období 1938–2004*. Brno: Doplněk, s. 1143–1161.
- Kocian, Jiří [2018]. Československo mezi dvěma totalitami (1945–1948). In: Pánek, Jaroslav – Tůma, Oldřich a kol. *Dějiny českých zemí*, Praha: Karolinum, s. 477–502.
- Končelík, Jakub – Večeřa, Pavel – Orság, Petr [2010]. *Dějiny českých médií 20. století*. Praha: Portál.
- Křeček, Jan [2013]. *Politická komunikace: od res publica po public relations*. Praha: Grada.
- Oxford English Dictionary* [online], heslo: satire (n.). Dostupné z: https://www.oed.com/dictionary/satire_n?tl=true.
- Pernes, Jiří [2005]. Komunistická strana Československa. In: Malíř, Jiří – Marek, Pavel a kol. *Politické strany a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. II. díl: Období 1938–2004*. Brno: Doplněk, s. 1131–1142.
- Petráčková, Věra – Kraus, Jiří [1995]. *Akademický slovník cizích slov, 2*, heslo: reakce. Praha: Academia. Dostupné z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:7f10e7bb-4068-4f3b-b91d-f4ac3ad37967>.
- Rataj, Jan – Vysoká škola ekonomická v Praze [2003]. *KSČ a Československo I. (1945–1960)*. Praha: Oeconomica, s. 44, 45. Dostupné z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:e6143d50-ede4-11e4-9ebc-005056825209>.
- Trapl, Miloš [2005]. Československá strana lidová. In: Malíř, Jiří – Marek, Pavel a kol. *Politické strany a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. II. díl: Období 1938–2004*. Brno: Doplněk, s. 1175–1188.
- Träger, Josef – Osvobozené divadlo (1926–1935) [1937]. 10 let Osvobozeného divadla 1927–1937: V+W (sborník). Praha: Fr. Borový. Dostupné z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:bf2138e3-80d2-4911-a8a9-f23fb8d7cf59>.
- Vošahlíková, Pavla [2005]. Československá sociální demokracie. In: Malíř, Jiří – Marek, Pavel a kol. *Politické strany a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. II. díl: Období 1938–2004*. Brno: Doplněk, s. 1165–1174.
- Vykoupil, Libor [1994]. *Slovník českých dějin*. Brno: Georgetown.

Použité datové archivy

Československý ústav pro výzkum veřejného mínění [1946]. Výzkum Volby I. CSDA46-3. [Datový soubor] [online]. Ver. 1.0. Praha: Sociologický ústav, Akademie věd ČR. Distributor: Český sociálněvědní datový archiv, 2012 [cit. 2024-05-06].

*Pavel Pešek (*1992) získal magisterský titul v oboru Historická sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v roce 2018. Věnuje se jak kvalitativním, tak i kvantitativním typům výzkumu. V roce 2023 své zkušenosti s kvantitativním výzkumem prohloubil praktickou stáží ve výzkumné agentuře v Nizozemsku, kde se specializoval především na realizaci výzkumů v rámci customer experience a public affairs oddělení. Kromě sociologie se zajímá o filozofii, historii a další společenské vědy.*

Historická sociologie genocidy: teorie vzniku genocidy podle Siniši Maleševiče

KAREL BAUER*

A Historical Sociology of Genocide: The Theory of the Origins of Genocide According to Siniša Maleševič

Abstract: The paper focuses on the work of historical sociology professor Siniša Maleševič and his findings in the field of organised violence, especially genocide. Maleševič identified three main long-term historical processes responsible for emergence of special societal conditions that enabled a rise of genocides. The article discusses Maleševič's approach to the study of violence, the role of the long-term historical processes triad in relation to the most extreme form of organised violence – genocide, and finally offers a detailed explanation of Maleševič's theory supplemented by a graphic scheme. The article also compares the author's claims with the arguments of other leading researchers in the field of violence and genocide research.

Keywords: genocide; violence; organised violence; Siniša Maleševič; historical sociology

DOI: 10.14712/23363525.2024.21

Úvod

Co je to genocida? Legální definici tohoto termínu přes veškeré rozpory a kritiku vymezuje více než sedm desetiletí stejný dokument, *Úmluva o zabránění a trestání zločinu genocidia*¹. Tato listina byla přijata Organizací spojených národů dne 9. října 1948 a účinnosti nabyla 12. října 1951 [*Schabas 2000: 3*]. Na druhé straně ze sociologické perspektivy je genocida spíše vnímána jako komplikovaný sociální proces, než jako přesně definovaný a ohraničený zločin. Proces, ke kterému při naplnění určitých podmínek může ve společnosti docházet. A právě konkrétní společenské podmínky umožňující či podporující rozmach tohoto neblahého fenoménu jsou často předmětem bádání sociologů specializujících se na genocidní studia. Například socioložka Helen Fein definuje genocidu následovně: „Genocida je trvalé a záměrné jednání pachatele s cílem fyzicky zničit kolektiv, přímo nebo prostřednictvím zákazu biologické a sociální reprodukce členů skupiny, trvajícím bez ohledu na kapitulaci nebo nedostatek hrozby ze strany obětí“ [*Fein 1990: 24*]. Úsměvným způsobem komentoval snahu sociologů definovat koncept genocidy britský sociolog Michael Freeman, když napsal: „Sociologové bohužel nevyřešili, ale spíše prohloubili problémy spojené s definicí a konceptualizací genocidy“ [*Freeman: 1995: 211*]. Freemanovi do jisté míry dává za pravdu Jones, když nad rámec oficiální definice uvedené v Úmluvě

* Mgr. Karel Bauer, Katedra sociologie, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8. E-mail: karel.bauer77@seznam.cz

¹ Úmluva o zabránění a trestání zločinu genocidia. Dostupné online z: <https://www.osn.cz/umluva-genocida/>.

o genocidě taxativně vyjmenovává dalších 25 vědeckých formulací termínu genocida [Jones 2017: 23–27].

Zločin stojící nad všemi zločiny (*The crime of crimes*) v řeči práva, či komplikovaný sociální proces v sociologické terminologii. Jeden z dalších potencionálních způsobů směřujících k vymezení termínu genocidia by se dal označit jako statistický. Dle neaktuálnějších statistik Organizace spojených národů, bylo na světě v roce 2017 zavražděno okolo 464 000 lidí², což v přepočtu znamená zhruba 1050 úmrtí za den. V roce 2017 podle statistik na celém světě žilo okolo 7,6 miliardy lidí³ na ploše odpovídající zhruba 18,5 milionů kilometrů čtverečních⁴. V roce 1994 genocida ve Rwandě znamenala násilnou smrt přibližně 8 000 lidí každý den, kdy nepřetržité masakry tisíců lidí pokračovaly minimálně 100 po sobě jdoucích dnů [Barnett 2003: 1–2]⁵. V polovině 90. let 20. století ve Rwandě na území o rozloze lehce převyšující 26 000 kilometrů čtverečních nežilo více, než 8 milionů lidí [Guichaoua 2015: 3].

Přestože se výše uvedená čísla na první pohled mohou jevit v určitém ohledu nedostatečnými či nekompatibilními, poskytují dostatečnou ilustraci toho, co genocida ve své podstatě znamená – násilnou smrt vybraných skupin lidí, obvykle v řádu tisíců až milionů. Ať už se jednalo o Herery v Německé jihozápadní Africe, Armény v Osmanské říši, židy během druhé světové války, nebo například o Tutsie v již zmiňované Rwandě. I přes veškeré odlišnosti jednotlivých genocidních událostí, panuje mezi odbornou veřejností určitá shoda v otázce, co se termínem genocida rozumí. Při nejmenším shoda panuje v elementárních parametrech. Avšak absolutně rozdílná situace nastává v souvislosti s jinou otázkou. Jak je možné, že k něčemu takovému může vůbec docházet, obzvláště pak v moderní vyspělé společnosti? Názorů je velké množství, liší se zejména dle osoby a zaměření badatele, a konkrétní zkoumané historické události.

Válka, krize ve společnosti, nenávisť, boj o moc nebo psychopatický vůdce jsou obecně považovány za jedny z nejčastějších důvodů propuknutí genocidy. Nejedná se však pouze o motiv či jakýsi spouštěč ke genocidnímu chování? Nabízí tyto teorie dostatečné vysvětlení schopnosti lidí produkovat násilí ve své nejstrašlivější podobě? Pro historického sociologa působícího na University College Dublin v Irsku, dostatečné vysvětlení nepřináší. Maleševič proto přichází s formulací vlastní teorie o vlivu dlouhodobých historických procesů na schopnost lidí rozpoutat masové násilí typu genocidy.

Maleševič v knize s názvem *The Rise of Organised Brutality: A Historical Sociology of Violence* z roku 2017 shrnul své dosavadní myšlenky věnované problematice násilí. Odvážil se zde vyjádřit své přesvědčení, že s postupem času míra násilí ve společnosti neklesá, ale naopak zásadním tempem narůstá [Maleševič 2017: 114, 141]. Především pak míra násilí organizovaného, mezi které začleňuje i genocidu. K samotné genocidě se tento irský autor s původem v bývalé Jugoslávii vyjadřuje jednoznačně: „Genocida je nejvíce

² Zdroj: OSN, Úřad pro drogy a kriminalitu, globální studie vraždách z roku 2019. Odkaz uveden v seznamu zdrojů.

³ Zdroj: OSN, Odbor ekonomických a sociální věci, populační dynamika. Odkaz uveden v seznamu zdrojů.

⁴ Zdroj: Organizace World Economic Forum, článek N. Routleyho uveřejněný 19. října 2021. Odkaz uveden v seznamu zdrojů.

⁵ Prvotní odhady expertních pracovníků OSN vyhodnotily počet obětí rwandské genocidy v roce 1994 na zhruba 800 000 zabitých obětí. Toto číslo je však nadhodnocené a zahrnuje i oběti, které zemřely z jiných příčin, než z důvodu genocidy. Počet obětí rwandské genocidy se pohybuje okolo čísla 507 000 zabitých obětí [Des Forges 1999: 17–18].

extrémní formou organizovaného násilí“ [Maleševič 2017: 21]. Maleševič oporu pro svou teorii o nárůstu organizovaného násilí ve společnosti našel ve třech vzájemně propojených dlouhodobě trvajících historických procesech. Za prvé v kumulativní byrokratizaci donucení (*the cumulative bureaucratisation of coercion*), za druhé centrifugální ideologizaci (*the centrifugal ideologisation*), a v neposlední řadě v procesu do českého jazyka volně přeloženého jako mechanické rozvíjení mikrosolidarity (*the envelopment of microsolidarity*) [Maleševič 2017: 6]. Ovšem pro účely této studie je o poznání důležitější zcela jiný autorův argument. Skrze svou teorii o nárůstu organizovaného násilí, Maleševič rovněž poskytuje svůj úhel pohledu na vysvětlení další zásadní otázky – Jak je možné, že po celém světě ke genocidám docházelo, dochází, a pravděpodobně stále docházet bude.

Cílem této přehledové stati je nejprve zprostředkovat specifický náhled na násilí jako takové, pod kterým je podepsaný bosensko-irský historický sociolog Siniša Maleševič. Dále představit Maleševičovu originální teorii vzniku genocidy skrze paradigma tří dlouhodobých historických procesů. Přestože Maleševič své myšlenky primárně směřuje k formulaci argumentu o nárůstu organizovaného násilí ve společnosti a nárůstu kapacity sociálních organizací takové násilí páchat, tak sekundárním produktem jeho teze je teorie vzniku genocidy. Maleševič českému prostředí dobře známý v souvztažnosti s vědeckým bádáním na poli nacionalismu a válek, ve svém díle z roku 2017 zasvěcenému problematice organizovaného násilí názorně prokazuje, že má co říci, i k fenoménu genocidy.

Násilí z pohledu Siniši Maleševiče

Pro pochopení Maleševičovy teorie o mechanismech umožňujících genocidu je nezbytné, v první řadě osvětlit jeho pohled na násilí obecně. Velmi častý rozpor mezi odborníky specializujícími se na výzkum násilí nastává hned v jeho definici. „Násilí definuji jako skalární sociální proces, ve kterém se jednotlivci, skupiny nebo sociální organizace ocitají ponořeni v situacích, kdy jejich úmyslné či neúmyslné jednání generuje určité podstatné vynucené změny chování nebo produkuje fyzické, mentální či emocionální poškození, zranění nebo smrt“ [Maleševič 2017: 15].

Vzhledem k použití slovních obrátů typu neúmyslné jednání či mentální a fyzické poškození je patrné, že se Maleševič přiklání k takzvané „obsáhlé“ (*comprehensive*) variantě vymezení násilí. Obsáhlá varianta se liší od minimalistické⁶ varianty svým rozsahem, jelikož za násilí považuje i škody nad rámec tělesného ublížení a násilí způsobené neúmyslně. Obdobně jako Maleševič i Světová zdravotnická organizace WHO se rovněž přiklání k „obsáhlé“ definici, kdy využívá následovné vymezení: „Násilí je záměrné použití nebo hrozba použití fyzické síly proti sobě samému, jiné osobě nebo skupině či společnosti osob, které působí nebo má vysokou pravděpodobnost způsobit zranění, smrt, psychické poškození, strádání nebo újmu“ [WHO 2002].

Pro účely článku je primárně důležitá autorova charakteristika násilí organizovaného, na které nahlíží jako na historický proces, jehož prostřednictvím si sociální organizace, například státy vynucují dosahování svých cílů [Maleševič 2017: 40]. Za hlavní formy organizovaného násilí Maleševič označuje války, revoluce, terorismus, a genocidy.

⁶ Americký sociolog Randall Collins definici násilí omezující se pouze na fyzické násilí, označuje jako definici minimalistickou (*minimalistic*) [Collins 2008].

Maleševič rozlišuje celkem tři vzájemně se prolínající vrstvy neboli úrovně (*layers*), ve kterých násilí probíhá. Tímto rozlišením překonává dlouhodobě převládající binární dělení násilí na individuální a kolektivní, propagované například Charlesem Tillym [Tilly 2006: 24]. Jednotlivé úrovně násilí popsané Maleševičem vypadají následovně: 1) mikro úroveň mezi jednotlivci nebo malými skupinami jedinců (*interpersonal*); 2) makro úroveň mezi velkými skupinami lidí (*inter-group*); 3) makro úroveň mezi politickými systémy (*inter-policy*) [Maleševič 2013: 274].

Interpersonální úroveň vyžaduje přímý kontakt mezi aktéry násilné konfrontace, tak zvaný „face-to-face“ kontakt. Pouliční bitky, domácí násilí anebo spontánní násilné šarvátky mezi menšími skupinami lidí jsou typickými případy interpersonálního násilí. Na rozdíl od první roviny násilí, další dvě operují na makro úrovni a je pro ně charakteristická určitá absence přímé fyzické interakce mezi aktéry. Sociální akce je zde zprostředkována určitou sociální organizací, bez jejichž existence by násilná akce vyššího rozsahu nebyla téměř uskutečnitelná.

Sociální organizací lze rozumět etablovanou institucí typu státu, církve nebo jiné sociální instituce disponující dostatečným organizačním aparátem k rozpoutání organizovaného násilí. Základní rozdíly mezi meziskupinovou a mezipolitickou úrovní lze vypořádat zejména ve třech bodech: organizační kapacitě, legitimitě a solidaritě. Zatímco násilí na mezipolitické úrovni je podmíněno existencí silné organizační struktury a externí legitimitou sociální organizace, v případě meziskupinové úrovně násilí je častá absence pevné organizační struktury a převládá zde interní legitimita. Rovněž v otázce solidarity na meziskupinové úrovni dominuje přirozená solidarita mezi členy a na mezipolitické úrovni převládá solidarita mechanická neboli vynucená [Maleševič 2017: 16–18].

Pro bližší pochopení je možné znázornit Maleševičovo rozdělení násilí do tří úrovní na Irácko-iránské válce v 80. letech 20. století. Mezipolitická úroveň se odehrála mezi dvěma státy Irákem a Iránem, meziskupinová mezi sunnity a šíity, a interpersonální úroveň byla otázkou boje mezi jednotlivými bojovníky či jednotkami bojovníků přímo v poli.

V další otázce spojené s přirozeností lidských sklonů a genetických predispozic k násilí, se Maleševič jednoznačně vymezuje proti této myšlence. V celé historii vývoje druhu *Homo sapiens* a jeho předchůdců neexistuje žádný důkaz o tom, že by člověk byl od přírody výslovně násilným stvořením [Maleševič 2017: 87]. Tímto argumentem se dostává do opozice vůči evolučním teoretikům typu Stevena Pinkera [Pinker 2012: 37–38], kteří naopak v lidech spatřují určité genetické predispozice k násilí, jakožto součást evoluční strategie.

Podle Maleševiče nejsou lidé geneticky naprogramováni k násilí hned z několika důvodů. Zaprvé, nejsme k násilí vhodně vybaveni po biologické stránce, postrádáme silný a ostrý chrup, jedové žlázy, i naše fyzická síla je oproti jiným predátorům značně limitovaná. Zadruhé, angažování se v násilné akci je pro nás po emocionální stránce velmi obtížné a emocionálně náročné. A konečně za třetí, první pozici v potravním řetězci vděčíme spíše naší dlouhodobé neschopnosti násilí úspěšně vykonávat, nežli naší individuální násilné dominanci nad ostatními živými tvory [Maleševič 2017: 72].

Násilí jako dlouhodobý historický proces

Výchozím bodem pro veškeré historické analýzy násilného jednání by neměly být přirozené predispozice, ale sociální dynamika násilí, píše Maleševič. Pro pochopení sociální

dynamiky násilí je tedy nezbytné zaměřit se na sociální souvislosti, které k násilí vedou. Pokud tedy chceme být schopni vysvětlit původ násilí, a tím zároveň zodpovědět otázku vzniku genocidy, je důležité ubírat svou pozornost nikoliv směrem k evolučním teoriím, ale směrem k historické sociologii [Maleševič 2017: 87–88, 215]

Proč historická sociologie? Hlavním důvodem je skutečnost, že se jedná o vědní obor schopný propojovat současnost s minulostí. Vědní obor vycházející z předpokladu: „že současnosti nelze bez poznání minulosti porozumět“ [Šubrt et al. 2014: 397]. Jinými slovy, k plnému porozumění smrti miliónů na východě Evropy v půlce 20. století nebo vyhubení téměř celých národů v Německé jihozápadní Africe na začátku 20. století, nebudeme schopni dojít, jestliže neporozumíme dění minimálně několik staletí nazpět, před těmito událostmi.

Nejvyšší devizou historické sociologie je pro Maleševiče její zaměření na dlouhodobé sociální procesy. Autorův náhled na násilí jako na dynamický sociální fenomén měnící se v prostoru a čase, kterému lze plně porozumět pouze skrze dlouhodobé historické procesy, vysvětluje aplikaci Braudelova času dlouhého trvání (*longue durée*) ve spojitosti s analýzou organizovaného násilí [Maleševič 2017: 5, 41]. Francouzský historik z proslulé francouzské historické školy *Annales* preferoval historický výzkum orientovat na dlouhodobé historické procesy, nežli ulpívat pouze na konkrétních historických momentech nebo osobnostech. Šubrt [Šubrt in Šubrt et al. 2007: 449] píše: „Braudel nechce líčit historii, která je psaná v pojmech individuálního jednání či velkých osobností, neboť za fasádou těchto individuálních jednání a rozhodnutí je mnohem hlubší a pomalejší rytmus *longue durée*.“ Braudelův čas dlouhého trvání je nástrojem historické sociologie, který umožňuje zkoumat dlouhodobé historické procesy odehrávající se ve společnosti, a tím i vysledovat rozvoj nejrůznějších sociálních jevů, například i genocidy.

Genocidy stejně jako revoluce a války mohou vzniknout a vznikají v konkrétním krátkodobém časovém úseku, ale tento vznik by bez dlouhodobého působení daných historických procesů nebyl vůbec možný. Nezbytnost historické sociologie pro výzkum genocidy zdůrazňuje například britský sociolog Martin Shaw a již zmiňovaná Helen Fein [Shaw 2015: 6; Fein 1979]. Fein dokonce v souvztažnosti se svým průlomovým dílem o genocidě s názvem *Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust* explicitně podotýká: „Tato práce je aplikací historické sociologie, nikoli historie konvenční“ [Fein 1979: XVII].

Sociální organizace: hráč číslo jedna na poli organizovaného násilí

„Žádné účinné využití násilí či hrozba jeho užitím nejsou možné, bez existence plně funkční sociální organizace“ [Maleševič 2010: 6]. Nikoliv jedinci nebo skupiny jedinců by měli být považováni za hlavní činitele konfliktů a organizovaného násilí, protože je nemožné rozpoutat akci takového rozsahu bez přítomnosti určité formy sociální organizace [Maleševič 2017: 44–45]. Výše uvedené argumenty lze velmi těžko zpochybňovat. Kolektivní akce rozsahu genocidy ve Rwandě, Velké francouzské revoluce nebo druhé světové války, bez přítomnosti a koordinace konkrétních sociálních organizací nelze ani začít, natož „efektivně“ dokončit. Oborník se specializací na rwandskou genocidu Scott Straus poukazuje na zásadní roli sociálních institucí v souvislosti s ničivým rozsahem genocidy ve Rwandě. Podle Strause to byla právě povaha státních institucí, která spolu

s válkou a kolektivní etnickou kategorizací⁷ zapříčinila smrt statisíců Tutsiů. Rwandský stát v období první poloviny 90. let 20. století disponoval výraznou schopností kontrolovat většinu své populace a celostátně implementovat politiku vrcholných představitelů země [Straus 2008: 2, 8].

Co tedy termín sociální organizace vlastně znamená a z jakého důvodu je rozpoutání masového násilí podmíněno její existencí? Klasická definice prezentuje sociální organizaci jako sociální prostředek zřízený za účelem naplnění nějakého specifického kolektivního cíle [Katz – Kahn 1966: 16]. Maleševič se přiklání k definici britského sociologa Richarda Jenkinse, která z té klasické převážně vychází. Jenkins vymezuje koncept sociální organizace ve zkrácené verzi následovně: „Jedná se o zvláštní druh instituce, kde vždy existují nějací členové, kteří propojují své úsilí ve snaze naplnit explicitně stanovené cíle, na základě nichž se organizace identifikuje“ [Jenkins 2014: 170].

Maleševič popisuje sociální organizaci obdobným způsobem jako Jenkins, zároveň však dodává, že propojení většího počtu lidí okolo dlouhodobého společného projektu nejen podnítilo vznik rozvinutějších forem sociálních organizací, ale v první řadě je hlavní hnací silou těchto uskupení [Maleševič 2017: 92]. Během rwandské genocidy se na vyvražďování Tutsiů značným dílem podílely milice Hutů nazývané *Interahamwe*, a také milice nazvané *Impuzamugambi*. Ve rwandštině *Interahamwe* znamená „Ti, kdo bojují společně“ a *Impuzamugambi* v překladu znamená „Ti, kdo mají společný cíl“ [Uvin 1998: 64].

Podle Maleševiče sociální organizace vytvořily podmínky pro konflikt a také podpořily expanzi násilí mezi lidmi [Maleševič 2017: 50]. V momentě, kdy se lidé rozhodli svoji osobní svobodu vyměnit za bezpečnost a pravidelný příděl jídla, zprostředkované členstvím v určité sociální organizaci, začaly tyto organizace nabývat na síle [Mann 1986: 12–14; Maleševič 2017: 94]. Souběžně jak rostla síla sociálních organizací, rostla i jejich schopnost páchat násilí v širším rozsahu. Násilí a obzvláště násilí organizované, v režii sociálních organizací mělo jednu hlavní úlohu, naplňovat cíle organizace. Cíle neboli projekty za jejichž účelem sociální organizace vznikla, projekty lépe řečeno vize, na jejichž základech byla organizace vybudována. S postupem času a propracovanějším využíváním ideologií se z vizí kolektivních, často stávaly vize úzké skupiny lidí. Rwanda druhé poloviny minulého století byla bezesporu určitou formou vyspělé sociální organizace s cílem zvýšení životní úrovně svých občanů. S postupem času se však do čela Rwandy dostával úzký okruh lidí mající za cíl především své vlastní vize a cíle. Tento okruh lidí okolo tehdejšího prezidenta Habyarimana se nazýval *Akazu*, v překladu „Malý dům“ [Straus 2008: 31]. Součástí *Akazu* byl například i plukovník Théoneste Bagosora označovaný za hlavního architekta rwandské genocidy [Ibid.: 26].

První sofistikovanější formy sociálních organizací lze historicky spojovat se vznikem prvních městských států v Mezopotámii před 5 000 lety, zrod takovéhoto uskupení byl důsledkem neustálého soupeření jednotlivých kmenů a jejich náčelníků žijících mezi Eufratem a Tigridem [Buzan – Little 2000: 161, 170]. Tvoří tedy násilí sociální organizace, nebo sociální organizace násilí?

⁷ Kolektivní etnická kategorizace je sociální proces využíváný v případech kolektivního násilí pro ospravedlnění zabíjení civilních obyvatel. Individuální identita jedince je potlačena a je nahrazena konstrukcí určité kategorie nepřítele. Tento sociální proces sehrál svou roli například u genocidy Tutsiů ve Rwandě, Židů v nacistickém Německu nebo Arménů v Osmanské říši [Straus 2008: 8, 72].

Odpověď poskytne pohled 12 000 let nazpět, do období neolitické revoluce. Do období, kdy dochází k přeměně společnosti lovců a sběračů na společnost usudlé, a to primárně vlivem rozvoje zemědělství [Maleševič 2017: 90]. Izraelský historik Yuval Noah Harari [Harari 2016: 50] odhaduje, že v období neolitické revoluce žilo na světě 5-8 milionů lidí rozdělených do tisíců separátních kmenů, s odlišnými jazyky a kulturou. Rozvoj zemědělství v oblasti dnešního Turecka, Izraele, Palestiny, Iráku, Iránu a Sýrie znamenal nutnost lidí usadit se v blízkosti svých polí, a stabilní produkce potravy zapříčinila dramatický populační růst a sociální stratifikaci populace [Harari 2016: 87-91].

Francis Fukuyama vysvětluje význam rozvoje zemědělství před 12 000 lety obdobně jako Harari a Maleševič. Rozvoj zemědělství zapříčinil transformaci tlup lovců a sběračů na kmenová uskupení, s expanzí zemědělství expandoval i počet lidské populace. Stále narůstající počet lidí znamenal i nové a častější formy interakcí mezi různými lidmi a kmeny, což si vyžadovalo odlišné formy sociální organizace [Fukuyama 2012: 55]. Historická expanze násilí pak následovala expanzi organizačních struktur [Maleševič 2017: 105]. Postupem času se sociální organizace a jejich struktury stávaly stále více propracovanějšími a sofistikovanějšími, a tím rostla i jejich kapacita páchat násilí ve velkém rozsahu.

V konečném shrnutí lze k problematice sociálních organizací konstatovat tři věci. Za prvé, sociální organizace je spojení více lidí za účelem dosažení určitého dlouhodobého cíle. V tomto ohledu je možné konstatovat, že sociální organizace ve své elementární podobě jsou staré jako lidstvo samo. Za druhé, zásadní zlom ve vytváření sofistikovanějších forem sociálních organizací datujeme do období neolitické revoluce, 12 000 let nazpět. Za třetí, schopnost sociální organizace dopouštět se organizovaného násilí, tedy i násilí genocidního přímo koreluje s úrovní její vyspělosti. Vyšší úroveň vyspělosti do jisté míry implikuje vyšší kapacitu k rozpoutání organizovaného násilí.

Teoretický rámec organizovaného násilí: tři historické procesy a genocida

Teoretický rámec výzkumu organizovaného násilí Maleševič soustředí okolo tří dlouhodobých historických makroprocesů. Přesněji na původ, růst a transformaci těchto procesů, a jejich dopad na vývoj organizovaného násilí [Maleševič 2017: 44]. Jedná se, o již prezentované: *kumulovanou byrokratizaci donucení, centrifugální ideologizaci a mechanické rozvíjení mikrosolidarity*. Ústřední myšlenkou jak sám autor [Maleševič 2017: 43] píše, je podívat se na organizované násilí, prismatickým způsobem těchto tří historických procesů. K samotné genocidě Maleševič explicitně uvádí: „Abychom plně porozuměli původu a směru každé genocidní zkušenosti, je nutné rekonstruovat strukturální souvislosti, sociální procesy a praktiky, které vznik genocidy umožňují“ [Maleševič 2017: 211].

V otázce genocidy panují mezi badateli časté rozpory, zda se jedná o fenomén doby moderní nebo se genocidy objevovaly již v období před nástupem modernity. Americký historik Norman Naimark v samém úvodu knihy nesoucí název *Genocide: A World History* konstatuje: „Genocida je součástí lidských dějin od jejich samých počátků“ [Naimark 2017: 1]. Historik Ben Kiernan dlouhodobě spojený s výzkumem genocidy na univerzitě Yale sdílí Naimarkův názor, avšak dodává, že během období renesance a po jejím konci došlo k nejmarkantnější eskalaci genocidního násilí v dějinách lidského pokolení [Kiernan 2007: 52]. Odborník specializující se na vztah mezi holokaustem a modernitou Zygmunt Bauman, má odlišný názor než Naimark s Kiernanem. Podle Baumana byl holokaust

produktem modernity, protože bez rozvinutého byrokratického systému by nebylo možno genocidu 6 milionů židů vůbec realizovat [Bauman: 1991: 18]. Do jaké skupiny se řadí Maleševič?

Nejprve je důležité vymezit co se modernitou rozumí. Pro účely tohoto článku je plně dostačující definice amerického politického filosofa Marschalla Bermana prvně publikovaná v jeho díle *All That is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity* z roku 1982. Berman dělí modernitu do tří fází. První fáze nastala na začátku 16. století a skončila na konci 18. století, druhá fáze započala obdobím velkých revolucí okolo roku 1790 a trvala do nástupu 20. století, třetí fáze se rozběhla s nástupem dvacátého století [Berman 1988: 16–17]. Maleševič [2017: 231] se svou opatrnou argumentací víceméně pokusil pokrýt všechny tři názorové skupiny, když podotýká: „Genocida je moderní fenomén, ale jen proto, že její organizační semínka byla zasetá tisíce let nazpět.“ Ovšem jednoznačný nádech příklonu k „Baumanovo“ pojetí vztahu mezi modernitou a genocidou je cítit v následujících argumentech. V předmoderním období a stejně tak v době rané modernity (první fáze modernity podle Bermana), za prvé nebyla dostatečně rozvinutá organizační kapacita ani masově rozšířené ideologie, které by genocidu umožnily. Za druhé, ústřední pozornost byla věnována teritoriálnímu dobývání, nikoli ideologiím zakládajícím se na vyhlazování skupin lidí na základě jejich etnické příslušnosti. A za třetí, lidé byli celkově považováni za cenné zdroje, primární zdroje pracovní [Maleševič: 2017: 221–223].

Maleševič označuje dobu na přelomu 18. a 19. století (druhá fáze modernity podle Bermana) jako první možné období, kdy mohl svět spatřit genocidu ve své plně podobě [Ibid.: 222]. V celkovém shrnutí Maleševičových úvah o vztahu genocidy a modernity lze říci, že základy byly položeny před nástupem modernity a v její první fázi, objevovat se začala ve fázi druhé, a kulminovala ve fázi třetí.

Závěrem Maleševič [Maleševič: 2017: 248] k organizovanému násilí a genocidě poznamenává, že genocidy jsou sociální fenomény, které mají vlastní příznačnou sociální logiku. Abychom pochopili jak, proč a kdy se genocidy odehrávají je nezbytně nutné přesunout naši pozornost směrem k organizačním, ideologickým a mikrointerakčním mechanismům, které vznik genocidy umožňují. „Zatímco krutost lidí může a nemusí sehrát v genocidě určitou roli, bez organizace, ideologie a mikrosolidarity by žádná genocida neexistovala“ [Maleševič 2017: 248].

Tři historické procesy: od byrokracie, přes ideologie, až k solidaritě

Kumulovaná byrokratizace donucení:

„Jedná se o historický proces s otevřeným koncem, doposud definovaný neustálým zvyšováním organizační kapacity a donucovací (a také ideologické) síly, které byly využívány za účelem podmanění si sociálního prostředí pod vlastní kontrolu“ [Maleševič 2017: 49]. Takto definuje Maleševič kumulovanou byrokratizaci donucení (*cumulative bureaucratization of coercion*), ale co tím ve skutečnosti autor myslel pochopíme nejlépe, až dekompozicí složitého názvu prvního ze tří historických procesů.

Od doby před 12 000 lety, kdy začaly vznikat první sociální organizace typu náčelnických útvarů, prvních říší a městských států, úměrně stoupala tendence těchto uskupení zvyšovat svoji organizační kapacitu a sílu [Maleševič 2017: 47]. Vyšší organizační kapacita

znamenala schopnost spojit a zorganizovat větší počet osob pro dosažení vytyčeného cíle. Zároveň platí, že čím je organizační kapacita sociální organizace vyšší, tím je vyšší i potenciál pro navyšování její organizační síly. Silou neboli mocí sociální organizace se rozumí míra schopnosti organizace prosazovat své cíle. V konečném důsledku synergie exponenciálního populačního růstu a narůstající potřeby lidí patřit do určitých forem sociálních organizací zapříčinila kumulativní růst organizační kapacity a síly jednotlivých sociálních organizací. Z tohoto důvodu Maleševič označuje proces jako *kumulovanou* byrokratizaci nátlaku, která je nejvíce patrná v horizontu posledních třech staletí [Maleševič 2017: 50].

Druhým pojmem charakterizujícím první prezentovaný historický proces je termín byrokratizace – kumulovaná *byrokratizace* nátlaku. Maleševič po vzoru Maxe Webera označuje byrokratický model sociální organizace za nejvíce efektivní ve vztahu k jejímu úspěšnému fungování, a rovněž staví byrokracii na pozici hlavního původce růstu síly a moci sociálních organizací [Maleševič 2017: 47]. Samotný Max Weber vidí byrokracii jako nejdokonalejší mocenský prostředek, jehož přednosti spočívají především v technických atributech a trvalosti byrokratického aparátu [Weber 1997: 77–83]. Weber byrokracii popisuje jako specifický typ sociální autority formující se racionálně, koncept moci postavený na specifických principech [Weber 1997: 64–67].

Maleševič dává do přímé úměry rozmach sociálních organizací založených na byrokratickém modelu vládnutí s rozvojem organizovaného násilí, což datuje do období 18. století [Maleševič 2017: 48]. Klíčovým komponentem k dosažení byrokratické racionality je disciplína, která odděluje úspěšně fungující sociální organizace od jejich méně úspěšných předchůdců [Maleševič 2010: 6; Maleševič: 2017: 48]. Max Weber [Weber 1997: 164] označil byrokracii za nejracionalnější dítě disciplíny, a k disciplíně samotné uvedl následující: „Disciplína chce lidi vycepovat k navcivené a zmechanizované rutině“ [Weber 1997: 164]. Podle Maleševiče, však lidé nejsou od přírody disciplinováni, a tudíž nezbyvá sociálním organizacím nic jiného než spoléhat na donucovací mechanismy, aby si disciplínu u svých členů vynutily. Prostředkem sociálních organizací k vynucení si disciplíny, poslušnosti a také přijetí určitého stupně externí kontroly je takzvaná hrozba donucením. A v neposlední řadě také soubor sankcí [Maleševič 2017: 48].

Na jednotlivé složky procesu lze nahlížet následovně: kumulace zprostředkovává organizaci kapacitu, byrokratizace efektivitu, ale až třetí komponent – donucení, udržuje celý proces v pohybu.

Propojení byrokracie a genocidy je patrné na případu holokaustu, podrobněji se tímto propojením zabývá například Hannah Arendt nebo Zygmunt Bauman [Arendt 1964; Bauman 1991]. Naprosto odlišně může působit situace během genocidy ve Rwandě, genocidní násilí se zde může na první pohled jevit jako spontánní a neorganizované, bez významné role byrokratického aparátu. Současné poznatky však nasvědčují opak [Straus 2008: 20, 98, 203].

Centrifugální ideologizace

Byrokracie na jedné straně racionalizuje sociální vztahy, což přináší žádoucí následek v podobě vyšší efektivity sociální organizace. Navzdory tomu na straně druhé, proces racionalizace sociálních vztahů způsobuje ochlazování tradičních forem sociálních vztahů. Chladné uniformní byrokratické prostředí se tak staví do opozice proti základní lidské

potřebě silného emocionálního závazku. V důsledku toho, byrokraticky orientovaná sociální organizace založená výhradně na systému pozitivních a negativních sankcí, v dlouhodobém horizontu pomalu ztrácí svoji schopnost naplňovat dlouhodobě stanovené cíle. Řešení přichází v podobě mechanismu, který dokáže naplnit emocionální požadavky členů organizace, a současně motivuje tyto členy k plnění dlouhodobých cílů příslušné sociální organizace. K dlouhodobému efektivnímu fungování organizace je nezbytné takzvané „sociální lepidlo“ (*social glue*), tím sociálním lepidlem je specifická ideologie [Malešević 2017: 52–53].

Masová implementace byrokratického aparátu výrazným způsobem začala regulovat osobní i veřejný život tehdejší populace. Chaos způsobený vstupem společnosti do modernity a Weberova uzavírající se železná klec racionality ještě více umocnila touhu lidí po Maleševićem popisovaném emocionálním závazku. Spíše než po emocionálním závazku, lidé toužili po stabilitě, pochopení a nasměrování. Skupina vědců soustředící se okolo sociálního psychologa Johna Josta podporuje výše uvedené tvrzení, když píše: „Jak jsme již naznačili, lidé přijímají ideologické systémy víry, alespoň z části kvůli tomu, aby jim pomohly pochopit, předvídat, a možná i racionalizovat aktuální sociální uspořádání (nebo alternativy k těmto uspořádáním)“ [Jost – Kay – Thorisdottir 2009: 8].

Co je tedy ideologie, a proč Malešević celý proces označil termínem centrifugální ideologizace? V záležitosti vymezení termínu ideologie je situace při nejmenším obdobně komplikovaná jako v případě konceptualizace genocidy, alespoň z pohledu sociálních věd. Ideologie je považovaná za jeden z nejvíce prchavých konstruktů v oblasti sociálních věd, a to především proto, že pro badatele je nesmírně náročné shodnout se na obsahově ucelené definici termínu [Jost – Kay – Thorisdottir 2009: 4]. Sociální psycholog Erwin Staub popisuje ideologii jako vizi o ideálním sociálním uspořádání nebo vizi o lepší společnosti, mající obvykle destruktivní charakter. Destruktivní proto, že musí být vytvořen a následně eliminován konkrétní nepřítel, aby vize o lepší společnosti či světě mohla být naplněna [Staub 2003: 17, 55].

Pro účely článku je opět pochopitelně zásadní Maleševićovo vymezení, definující ideologii následovně: „Ideologie je zde chápána v širším měřítku jako univerzální sociální proces, jehož prostřednictvím individuální i kolektivní aktéři vyjadřují svá přesvědčení, hodnoty, ideje, ale také jednají“ [Malešević 2010: 130]. Označení centrifugální má podle Maleševiće dva hlavní důvody. Za prvé, celý proces operuje ze středu sociální organizace směrem ven k lidem. Roztáčí se jako pomyslné kolo a šíří ideologii do svého okolí. Za druhé, jedná se o vysoce kompetitivní proces, ve kterém se jednotlivé organizace snaží rozptýlit své vize ke svým posluchačům. Politické strany, církve, sociální hnutí a obchodní společnosti se snaží prosadit svou vizi, a zároveň usilují o delegitimizaci vize protistrany. V tomto ohledu se sociální organizace ve stejném okamžiku ocitá v očích jedněch na pomyslném hodnotovém vrcholu, a v očích druhých na samém dně [Malešević 2017: 54, 55].

Samotný historický makroproces je definován následovně: „Centrifugální ideologizace je historický fenomén, organizačně generovaný makro-proces, charakterizovaný stále vzrůstajícím dopadem konkrétních ideologických principů na každodenní život běžné populace“ [Ibid.: 54].

Centrifugální ideologizace se připojuje ke kumulované byrokratizaci nátlaku na konci 18. století. V období osvěcenství a romantismu, kdy se dramaticky mění společenské uspořádání a vznikají nové pohledy na svět. Ideály humanity, rovnosti a svobody nahradily do

té doby skálopevná pravidla vštěpovaná lidem prostřednictvím vládců a dalších tradičních autorit. Nárůst gramotnosti, vyšší dostupnost knih, urbanizace, vojenské odvody a modernizace vzdělávacího systému zprostředkovaly obyčejným občanům vstup do politického života. Všechny výše uvedené aspekty znamenaly hlubší průnik ideologií do života běžných lidí. Určité formy ideologií a protoideologií⁸ se jistě objevovaly i v předmoderní společnosti, nicméně podstatného významu ideologie začínají nabývat až s příchodem modernity v 18. století. Nejúspěšnější moderní ideologie pak dokázaly oslovit svým příběhem masovou veřejnost, zaujmout v osobním i veřejném životě lidí výsadní postavení, a především diktovat běh sociálního života celé společnosti. Dominantním narativem doby moderní ve smyslu ideologií je nacionalismus, ve svých nejružnějších podobách [Maleševič 2006: 83–84; Maleševič 2017: 53–54].

Jaké je spojení ideologie a organizovaného násilí, potažmo genocidy? Násilí vždy potřebuje své nástroje napsala Hanna Arendtová v knize *O násilí* [Arendtová 2011: 7]. Sociální psychologové Zimbardo a Milgram se shodují, že pokud chceme donutit dobré lidi páchat zlo, je třeba lidem nabídnout takovou ideologii, která poskytne ospravedlnění jakýmkoli prostředkům využitým pro dosažení zdánlivě žádoucího a významného cíle [Zimbardo 2005: 44].

Maleševič ideologii označuje jako mechanismus odůvodňující užití násilí, vychází zde z předpokladu prezentovaného v první části článku, kdy striktně odmítá přirozenou úlohu násilí v lidské společnosti. Osvětský ideál rovnosti lidí paradoxně umožnil snadněji rozpoutávat násilí na makro úrovni, a obzvláště v jeho nejstrašlivější podobě – genocidě. V moderní době je pak organizované násilí využíváno v souladu se vznešenou vizí vytvoření nového lepšího světa. Skupiny lidí a jedinci, kteří se s vizí lepšího světa neztotožňují nebo ztotožnit nemohou jsou označeni za nepřátele, jsou dehumanizováni, a v případě genocidního násilí i vraždění [Maleševič 2017: 55–57, 239].

Sociálnímu procesu dehumanizace se podrobně věnuje již zmiňovaný sociální psycholog Philip Zimbardo. „Jedna z nejhorších věcí, kterou můžeme svým bližním udělat, je připravit je o jejich lidskost, učinit je bezcennými skrze psychologický proces dehumanizace. K tomu dochází, když se má za to, že ‚ti druzí‘ nemají stejné pocity, myšlenky, hodnoty a cíle života, které máme my“ [Zimbardo 2007: 222].

Vztah dehumanizace a genocidy Maleševič opět spojuje s modernitou. Zabíjení lidí kvůli jejich odlišnosti, není přirozené, vyvinulo se spolu s ideály osvícenství a modernity. Za prvé, pokud osvícenství znamenalo rovnost všech lidských bytostí, hromadné vraždění vybraných skupin lidí mohlo nastat pouze v případech, že jim bylo odepřeno členství v lidské rase. Za druhé, s příchodem osvětských myšlenek sice rapidně vzrostla hodnota lidského života, ale zároveň i markantně narostla potřeba eliminovat všechny nepřátele a hrozby nového světonázoru. Eliminovat za jakoukoliv cenu, i za cenu rozpoutání genocidy [Maleševič 2017: 240].

Pro Maleševiče jsou ideologie a celý historický proces *centrifugální ideologizace* primárně spojeny se snahou sociálních organizací posílit soudržnost mezi svými členy a odůvodnit nutnost dosahování předem stanovených cílů. Cílů, kterých v historii lidstva bylo

⁸ Pozn.: Protoideologie jsou přímí předchůdci konkrétní ideologie, které ovlivnily a vytvořily její základ. Například protoideologií italského fašismu byla politika italského nacionalisty Gabriela D'Annunzia [Spackman 1996: 77–79].

velmi často dosahováno násilnými prostředky. Cílů pod jejichž záštitou byly rozpoutávány genocidy na všech obydlených kontinentech naší planety. Proces *centrifugální ideologizace* přispěl k vytvoření takových sociálních podmínek, které by osamocený proces *kumulativní byrokratizace donucení* vytvořit nedokázal. Podmínek pro maximální rozvoj organizovaného násilí.

Mechanické rozvíjení mikrosolidarity

Na rozdíl od dvou předešlých historických procesů, poslední historický proces neoperuje na makro úrovni. Lidé totiž nejsou automaticky predisponováni k životu ve velkých sociálních organizacích, mohou v nich dlouhodobě a efektivně fungovat pouze za předpokladu, že jsou naplněna vrchní patra jejich pyramidy lidských potřeb⁹ [Maleševič 2017: 59].

Sociální organizace disponující efektivním byrokratickým aparátem i poutavou ideologií, stále nemůže pomýšlet na dlouhodobý úspěch, pokud nedokáže efektivně redistribuovat svoji vizi mezi malé skupiny svých příznivců. Přesněji vzbudit ve svých přívržencích pocit intenzivní sounáležitosti s organizací a jejími strukturami. Cílem sociální organizace je ve svých členech vyvolat stejný emoční závazek jako mají ke svým nejbližším přátelům a rodinám [Maleševič 2017: 64]. Skrze systém hodnot, symbolů a tradic je členům organizace soustavně připomínáno jejich společné dědictví, kulturní spřízněnost, a také povznářející pocit sounáležitosti a kolektivní identity [Maleševič 2019: 36].

Nutnost vyvolat emocionální závazek jedince směrem k sociální organizaci jejíž je členem, je zvláště nezbytné u organizací specializujících se na násilí. Armád, policií, či teroristických a paramilitaristických skupin. Maleševič vychází z předpokladu, že lidé jsou od přírody nekonfliktní bytosti, zdůrazňuje nepostradatelnost emocionálního závazku ve vztahu k ochotě lidí dopouštět se násilí. V přímé násilné konfrontaci člověk potřebuje cítit nejen organizační a ideologickou podporu svého jednání, ale také je vyžadována přítomnost dvou specifických pocitů. Za prvé, emocionální sounáležitosti a loajality se svoji sociální skupinou, například jednotkou. Za druhé, pocit etické odpovědnosti, jinými slovy nezbytnosti násilí se dopustit v zájmu vyššího cíle, například ochrany své rodiny [Maleševič 2017: 65, 243].

Sociální psycholog James Waller specializující se na výzkum holokaustu a genocidy, výše zmiňované dva pocity označuje termíny *přízpusobení se tlaku skupiny* (*conformity to peer pressure*) a *morální odůvodnění* (*moral justification*). Sociální proces Wallerem nazvaný *přízpusobení se tlaku skupiny* napomáhá vyvolat a následně udržet participaci pachatelů na mimořádně násilném činu. Celý proces se zakládá na skutečnosti, že každý, kdo je se skupinou spolubojovníků spjatý úzkými vazbami vzájemné náklonosti a závislosti, jen velmi těžko dokáže otevřeně odmítnout a přerušit účast na tom, co skupina dělá. I když se skupina dopouští mimořádného násilí, dokonce i genocidního. *Morální odůvodnění* v kontextu násilí spočívá v ochotě zabít příslušníky jiných skupin lidí v případě, že je to považováno za nezbytné pro bezpečnost a ochranu příslušníků skupiny vlastní [Waller 2002: 186, 220].

⁹ S mikrosolidaritou a lidskou nutností naplňování určitých potřeb souvisí třetí a čtvrté patro Maslowovy pyramidy: potřeba sounáležitosti, touha někam patřit a potřeba uznání od ostatních [Maslow 1970: 43–46].

Proslulý Millgramem popisovaný faktor poslušnosti k autoritě ve vztahu k navyšování potenciálu jedince dopouštět se násilí, zmiňuje i Maleševič. Avšak odmítá identifikovat poslušnost k autoritě jako výhradní motivaci lidí k násilí a genocidě. Raději hovoří o souběhu více faktorů, výslovně píše o tak zvané *solidaritě mezi vrahy* (*the solidarity of killers*). Sdílená násilná zkušenost typu masového vraždění nebo genocidy, a stejně tak dlouhodobě se opakující vystavování nebezpečným situacím, výrazně posiluje pouto mezi pachateli těchto skutků. Mikrosolidarita mezi pachateli například genocidy velmi často nabírá takových rozměrů, že takzvaní „genocidaires“ (pachatelé genocidy) staví svoji mikro skupinu do centra osobních morálních hodnot. V souvislosti s přesvědčením o morální oprávněnosti svého konání považují masové zabíjení dokonce za morálně opodstatněné [Maleševič 2017: 244].

Úspěch sociální organizace tedy nezáleží výhradně na funkčním byrokratickém aparátu a silném ideologickém narativu, neméně důležitá je i její způsobilost vytvořit vnitřní prostředí umožňující vznik žádoucích emocionálních vazeb na mikroúrovni [Maleševič 2017: 62–63].

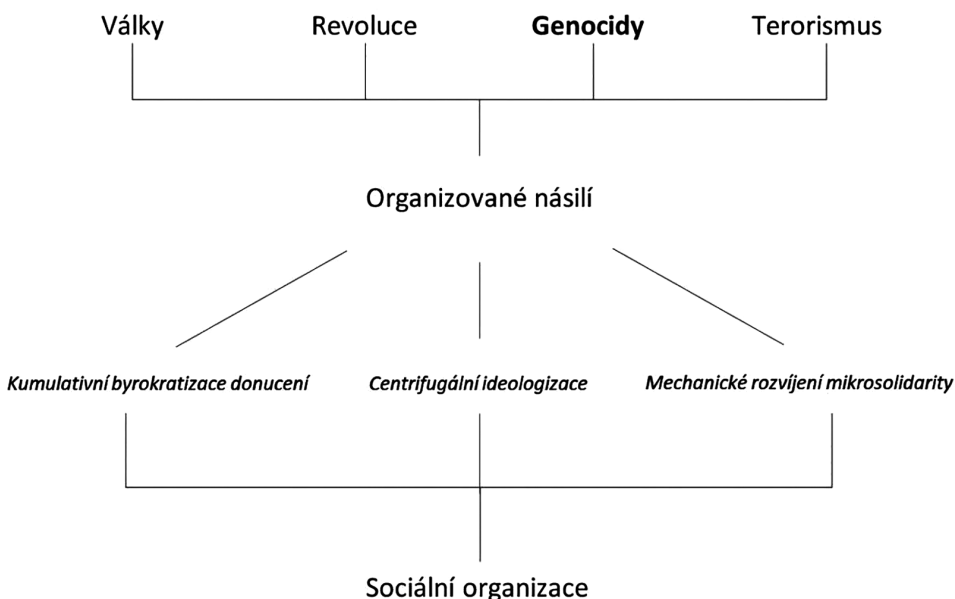
V Maleševičově pojetí je možné *Mechanické rozvíjení mikrosolidarity* popsat jako historický proces, ve kterém se sociální organizace snaží uzpůsobovat své vnitřní prostředí takovým způsobem, aby docházelo k podpoře vzniku žádoucích emocionálních vazeb mezi členy vybraných skupin organizace. Intenzivní emocionální závazek směrem k osobám náležícím do stejné sociální organizace, současně evokuje i emocionální závazek vůči organizaci samotné. Pro Maleševiče je *mechanické rozvíjení mikrosolidarity* dlouhodobým historickým proces z níže uvedených důvodů.

Před nástupem neolitické revoluce byli naši předkové organizováni ve společenském uspořádání nazývaném lovci a sběrači. Ernest Gellner tento typ sociálního uspořádání popsal jako společnosti o malém počtu členů s nízkou dělbou práce, pro které byla charakteristická neschopnost či nezáměr akumulovat jakékoliv bohatství a nadbytek [Gellner 1988: 16]. Uvnitř těchto malých uskupení, podle britského antropologa Robina Dunbara maximálně dosahujících počtu 150 jedinců, byla nadmíru důležitá emocionální provázanost mezi jednotlivými členy [Dunbar 2010: 24]. Maleševič zdůrazňuje význam emocionální provázanosti mezi jednotlivými členy tlupy lovců a sběračů z jednoho prostého důvodu. Jelikož kompozice jednotlivých tlup byla silně flexibilní, velmi často docházelo ke změně složení jednotlivých uskupení, lidé museli být schopni rozeznat, komu věřit a komu nikoliv. Otázka důvěry byla obvykle i otázkou života a smrti. Emocionální provázanost přímo korelovala s důvěrou směrem k ostatním členům tlupy, a v konečném důsledku i se šancí na přežití jedince. Dlouhodobý vývoj emocionální provázanosti mezi příslušníky malých skupin má za následek do dnes přetrvávající pocit bezpečí a jistoty, spojovaný se členstvím v těchto uskupeních. Dalším produktem dlouhodobého vývoje emocionální provázanosti je intenzivní pocit sounáležitosti se skupinou nazývaný mikrosolidarita [Maleševič 2017: 60–61].

Diagram: od sociální organizace ke genocidě

Grafické znázornění Maleševičovy koncepce organizovaného násilí je ilustrováno níže, celý mechanismus je možné interpretovat následovně. Sociální organizace vznikající od doby neolitické revoluce před 12 000 lety vytvořily prostředí, ve kterém postupem času

mimo jiné začaly probíhat tři dlouhodobé historické procesy. *Kumulativní byrokratizace nátlaku*, *centrifugální ideologizace* a *mechanické rozvíjení mikrosolidarity* začínají nabývat zásadního významu s příchodem modernity, obzvláště v období po velkých revolucích v Severní Americe a Francii, na konci 18. století. Synergické působení těchto tří historických procesů pak sehrálo ústřední roli ve vytvoření podmínek pro rozpoutání organizovaného násilí. Samotná genocida je pak jedním ze čtyř hlavních druhů organizovaného násilí, a podle Maleševiče tím nejextrémnějším.

Závěr

Maleševič skrze svou originální teorii o nárůstu organizovaného násilí ve společnosti nepřímo formuloval i teorii vzniku genocidy. Při nejmenším, alespoň o vzniku podmínek umožňujících genocidní násilí. Pohledem historického sociologa determinoval tři dlouhodobé historické procesy mající zásadní vliv na rozpoutání organizovaného násilí, a tedy i genocidy. Explicitně se jedná o kumulovanou byrokratizaci nátlaku, centrifugální ideologizaci a mechanické rozvíjení mikrosolidarity. Maleševič své bádání začíná v období neolitické revoluce před 12 000 lety, v době, kdy začaly vznikat první formy sociálních organizací. Právě uvnitř nejrůznějších forem společenských uskupení začíná bujet triáda Maleševičem vyzdvihovaných historických procesů. Maleševičův odmítavý postoj k evolučním teoriím o predispozicích člověka k násilí obecně vytváří nutnost využití dlouhodobé sociální dynamiky organizovaného násilí jako hlavního analytického kamene pro výzkum genocidy. Využitím Braudelova času dlouhého trvání Maleševič optimálním způsobem pokrývá potřeby dlouhodobé historické analýzy organizovaného násilí. Nikoliv, že pouze pokrývá potřeby historického bádání o původu sociálního jevu,

ale zároveň dokáže identifikovat i jeho transformaci v průběhu staletí i tisíciletí. V tomto případě jedné z hlavních a nejextrémnějších forem organizovaného násilí, genocidy. Neméně významná je tříúrovňová stratifikace násilí a pro Maleševiče typický příklon ke komplexní neboli „obsáhlé“ definici násilí, obojí má podstatný význam pro následný výzkum genocidy. Maleševič zdůrazňuje, že obzvláště mezipolitická úroveň násilí je pro výzkum vzniku genocidy zásadní. Obdobný názor má například i Leo Kuper, který poukazuje na nutnost analyzovat roli státu a jeho institucí v souvislosti s rozpoutáním genocidy [Kuper 1990: 684]. Podle německého sociologa Wolfganga Knöbla dokonce bez důkladného studia vývoje a chování vybraných státních institucí v konkrétních časových úsecích, nelze plně objasnit otázku, jak genocida vzniká [Knöbl 2017]. Ve věci vymezení násilí je komplexní definice termínu zcela na místě. Druhý článek *Úmluvy o zabránění a trestání zločinu genocidia* totiž nehovoří pouze a výhradně o fyzických újmách na zdraví a životech¹⁰.

Kumulovaná byrokratizace nátlaku, centrifugální ideologizace a mechanické rozvíjení mikrosolidarity tvoří základní teoretický rámec pro výzkum genocidy a její sociální dynamiky z pohledu historické sociologie. Interdisciplinární přesah zavádí čtenáře kromě synergického spojení historie a sociologie do podoby historické sociologie, také do oblastí antropologie, sociální psychologie nebo mezinárodního práva. Identifikace a deskripce triády historických procesů zodpovědných za vytvoření podmínek pro vzplanutí genocidy a ostatních forem organizovaného násilí, byla vyvrcholením dlouhodobě Maleševičovy práce. Postavení všech tří procesů v souvislosti s genocidou shrnuje tato studie, a rovněž názorně ilustruje na diagramu speciálně vytvořeném pro účely studie. Náhled Maleševiče na vztah kumulované byrokratizace nátlaku, centrifugální ideologizace a mechanického rozvíjení mikrosolidarity se odráží v jeho přesvědčení, že bez synergického působení těchto tří historických procesů by vznik moderních genocid typu Holokaustu nebo Rwandy nebyl vůbec možný.

Závěrem lze konstatovat, že Maleševič přestože jeho specializací není výhradně výzkum genocidy, dokázal poskytnout relevantní teorii o podmínkách jejího vzniku. Z pozice historické sociologie dokázal zodpovědět otázku vývoje schopnosti lidí dopouštět se genocid, a tím ukotvil pevný opěrný bod pro následný výzkum vzniku tohoto fenoménu. K plnému zodpovězení otázky vzniku genocidy bude zapotřebí navázat tam, kde Maleševič svůj výzkum skončil. Přesunout se od dlouhodobého historického vývoje do centra událostí jednotlivých genocidních skutečností a pokusit se porozumět dobové sociální dynamice v konkrétní geografické oblasti. Práce Barbary Harff nebo Jamese Wallera zabývající se rizikovými faktory vzniku genocidy [Harff 2003; Waller 2016], mohou být v tomto ohledu odpovědí. Práce Gregoryho Stantona s názvem *The Ten Stages of Genocide*, popisující jednotlivá stádia vzniku genocidy, lze považovat za další relevantní zdroj pro navazující výzkum [Stanton 2013].

¹⁰ a) usmrcení příslušníků takové skupiny;

b) způsobení těžkých tělesných ublížení nebo duševních poruch členům takové skupiny;

c) úmyslné uvedení kterékoli skupiny do takových životních podmínek, které mají přivodit její úplné nebo částečné fyzické zničení;

d) opatření směřující k tomu, aby se v takové skupině bránilo rození dětí;

e) násilné převádění dětí z jedné skupiny do jiné.

V zájmu ověření Maleševičovy teorie a určité implementace jeho myšlenek do reálných genocidních zkušeností, je velmi žádoucí podrobit teorii ostrému testu na úrovni instrumentální nebo komparativní případové studie. Avšak je neoddiskutovatelným faktem, že Maleševič předložil argumenty a myšlenky zasazující další střípek do komplikované mozaiky genocidního násilí.

Literatura a zdroje

- Arendt, Hannah [1964]. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press.
- Arendt, Hannah [2011]. *O násilí*. Praha: Oikoymenh.
- Barnett, Michael [2003]. *Eyewitness to a Genocide: The United Nations and Rwanda*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- Bauman, Zygmunt [1991]. *Modernity and the Holocaust*. Cambridge – Maldon: Polity Press.
- Berman, Marshall [1988]. *All That is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*. New York – London: Penguin Books.
- Buzan, Barry – Little, Richard [2000]. *International Systems in World History: Remaking the Study of International Relations*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Collins, Randall [2008]. *Violence: A Micro-Sociological Theory*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Des Forges, A. [1999]. *Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda*. New York – Paris: Human Right Watch.
- Dunbar, Robin [2010]. *How Many Friends Does One Person Need?: Dunbar's Number and Other Evolutionary Quirks*. Cambridge: Harvard University Press.
- Fein, Helen [1979]. *Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust*. New York – London: The Free Press, Collier Macmillan.
- Fein, Helen [1990]. *Genocide: A Sociological Perspective*. London: Sage Publications.
- Freeman, Michael [1995]. Genocide, Civilization and Modernity. *The British Journal of Sociology* 46 (2): 207–223.
- Fukuyama, Francis [2012]. *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*. London: Profile Books.
- Guichaoua, André [2015]. *From War to Genocide: Criminal Politics in Rwanda, 1990–1994*. Madison – London: University of Wisconsin Press.
- Harari, Y. Noah [2016]. *Sapiens: A Brief History of Humankind*. London: Vintage.
- Harff, Barbara [2003]. No Lessons Learned from the Holocaust? Assessing Risks of Genocide and Political Mass Murder since 1955. *American Political Science Review* 97 (1): 57–73.
- Jenkins, Richard [2014]. *Social Identity*. London: Routledge.
- Jones, Adam [2017]. *Genocide: A Comparative Introduction*. London – New York: Routledge.
- Jost, T. John – Kay, C. Aaron – Thorisdottir, Hulde [2009]. *Social and Psychological Bases of Ideology and System Justification: Series in Political Psychology*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Katz, Daniel – Kahn, L. Robert [1966]. *The Social Psychology of Organizations*. New York: Wiley.
- Kiernan, Ben [2007]. *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur*. New Haven – London: Yale University Press.
- Knöbl, Wolfgang [2017]. „How (not) to Explain Violence – Reflection on Recent Developments within the Social Sciences.“ Příspěvek přednesený v rámci IWM monthly lecture. Vídeň, 20. 2. 2017. Dostupné z: <http://www.iwm.at/events/event/how-not-to-explain-violence> [cit. 2023-03-17].
- Kuper, Leo [1990]. Review of The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence, by E. Staub. *Contemporary Sociology* 19 (5): 683–684.
- Maleševič, Siniša [2006]. *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*. New York: Palgrave Macmillan.
- Maleševič, Siniša [2010]. *The Sociology of War and Violence*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.

- Maleševič, Siniša [2013]. Forms of Brutality: Towards a Historical Sociology of Violence. *European Journal of Social Theory* 16 (3): 273–291.
- Maleševič, Siniša [2017]. *The Rise of Organised Brutality: A Historical Sociology of Violence*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Maleševič, Siniša [2019]. *Grounded Nationalism: A Sociological Analysis*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Mann, Michael [1986]. *The Sources of Social Power I: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maslow, H. Abraham [1970]. *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row.
- Naimark, M. Norman [2017]. *Genocide: A World History*. New York: Oxford University Press.
- OSN. Úmluva o zabránění a trestání zločinu genocidia. Dostupné z: <https://www.osn.cz/umluva-genocida> [cit. 2023-02-01].
- OSN. Úřad pro drogy a kriminalitu, globální studie o vraždách z roku 2019. Dostupné z: <https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/global-study-on-homicide.html> [cit. 2023-01-03].
- OSN. Odbor ekonomických a sociálních věcí: Populační dynamika. World Population Prospect: 2017 Revision. Dostupné z: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/files/documents/2020/Jan/un_2017_world_population_prospects-2017_revision_databooklet.pdf [cit. 2023-01-03].
- Pinker, Steven [2012]. *The Better Angels of our Nature: Why Violence has Declined*. New York – Toronto – London: Penguin Books.
- Routley, Nick [2021]. *This is How Much of the Earth's Surface Humans Have Modified*. World Economic Forum. Dostupné z: <https://www.weforum.org/agenda/2021/10/human-impact-earth-plan-et-change-development> [cit. 2023-01-03].
- Schabas, A. William [2000]. *Genocide in International Law: The Crimes of Crimes*. New York – Cambridge – Port Melbourne: Cambridge University Press.
- Shaw, Martin [2015]. *What is Genocide?* Cambridge – Maldon: Polity Press.
- Spackman, Barbara [1996]. *Fascist Virilities: Rhetoric, Ideology and Social Fantasy in Italy*. London – Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Stanton, H. Gregory [2013]. *The Ten Stages of Genocide*. *Genocide Watch*. Dostupné z: <https://www.genocidewatch.com/tenstages> [cit. 2023-02-08].
- Staub, Ervin [2003]. *The Psychology of Good and Evil: Why Children, Adults, and Groups Help and Harm Others*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Straus, Scott [2008]. *The Order of Genocide: Race, Power, and War in Rwanda*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- Šubrt, Jiří [2007]. Časoprostorová dimenze analýzy sociálních procesů. In: Šubrt, J. (ed.). *Historická sociologie: teorie dlouhodobých vývojových procesů*. Plzeň: Aleš Čeněk, s. 439–454.
- Šubrt, Jiří [2014]. Historická sociologie. In: Šubrt, J. (ed.). *Soudobá sociologie VI (Oblasti a specializace)*. Praha: Karolinum, s. 383–401.
- Tilly, Charles [2006]. *Politika kolektivního násilí*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Uvin, Peter [1998]. *Aiding Violence: The Development Enterprise in Rwanda*. West Hartford: Kumarian Press.
- Waller, James [2002]. *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Waller, James [2016]. *Confronting Evil: Engaging Our Responsibility to Prevent Genocide*. New York: Oxford University Press.
- Weber, Max [1997]. *Autorita, etika a společnost: Pohled sociologa do dějin*. Praha: Mladá fronta.
- WHO [2002]. *Violence prevention alliance. Definition and Typology of Violence*. Dostupné z: <https://www.who.int/groups/violence-prevention-alliance-approach> [cit. 2023-01-03].
- Zimbardo, G. Philip [2005]. *Moc a Zlo: Sociálně psychologický pohled na svět*. Břeclav: Moraviapress.
- Zimbardo, G. Philip [2007]. *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*. New York: Random House.

*Karel Bauer (*1986) absolvoval magisterské studium na Pracovišti historické sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. V současnosti na stejném pracovišti pracuje na svém doktorátu zaměřeném na problematiku vzniku genocidy. V rámci své pedagogické činnosti na FHS UK vede mimo jiné vlastní kurz věnující se genocidnímu násilí s názvem The Time of Genocide. Odborně se mimo jiné zabývá problematikou kolektivního násilí, a to především již zmiňované genocidy.*

Josephine Quinn: How the World Made the West: A 4000-Year History

This book has met with instant acclaim. One comment on the cover describes it as “eye-popping, mind-blowing, path-breaking”. The present review will not reach that level of celebration; but credit should be given where credit is due, and before going on to express basic disagreement, the genuine merits of the book will be duly noted. It contains fascinating accounts of intercultural encounters and entanglements; of processes that shape historical regions and can also be seen as steps on the way to globalization; and of cultural worlds emerging in time and space (although the author insists, as will be seen, on rejecting the most adequate way to conceptualize the last-named topic). One of its main strengths is a vast knowledge and effective use of archaeological evidence; but this also means that its best parts are those most dependent on that kind of background, whereas the more problematic aspects of the argument come to the fore when issues of historical sociology are directly involved.

The reliance on archaeology makes it easier to trace the interactive dynamics of trade than those of conquest or the spread of religions, and there are epochs as well as regions where this focus is notably rewarding. The most valuable parts of the book are the chapters dealing with the Bronze Age and early Iron Age Mediterranean; the sections on Ugarit, on the interaction of indigenous and transmarine cultures in the Iberian peninsula, and on Assyrian connections to the Mediterranean deserve particular mention. Quinn’s comments on the complex and recently much-discussed crisis of the late Bronze Age are mostly convincing (for some reservations, see below); she portrays this series of events as a multi-causal process with a regionally diversified impact and great uncertainty about the key actors involved.

Unfortunately, the historical and archaeological expertise brought to bear in this book is mixed up with a misguided and weakly grounded ideological exercise. Professor Quinn wants to purge civilizations from history. “Civilizational thinking” is under attack throughout the book, but Quinn’s understanding of it never gets beyond caricatural versions. To clarify the issues at stake, a closer look at presuppositions and misconceptions is needed. Quinn’s rejection of the civilizational approach is backed up by a thesis formulated in very general terms at the beginning of the book: “It is not *peoples* that make history, but *people* and the connections they create with one other” [30]. But at the end of the book, peoples seem to be back in favour: “The new Atlantic West was like all that came before it the product of long contact with other peoples, ideas and networks that had drawn Europeans into a wider world” [411]. Even if we disregard the self-contradiction, the first statement is at best a half-truth, and a corrective is implicit in its second half: the reference to connections should remind us of the multiple patterns that they assume. Cultures, states, nations and

empires are obvious examples, and the case for a civilizational dimension (on which more below) has to do with a specific type of connections.

Another general premise of Quinn's argument is that "the past does not act on the future; people choose to interpret, develop or adapt what they find there" [30]. She seems unfamiliar with the sociological concept of *habitus* (pioneered by Norbert Elias and more recently popularized by Pierre Bourdieu). A *habitus* is a link between past and future; it does not exclude choice or interpretation, but constitutes an orienting framework for such responses. And if the concept of *habitus* refers to the level of action, the corresponding and closely related concept of legacy denotes the same kind of connection at the level of culture; it has been a key category of civilizational analysis.

The introduction to the book contains a very brief summary of the history of "a phenomenon I call civilisational thinking" [3]; it begins with eighteenth-century thinkers and ends with Samuel Huntington, who is credited with giving "a new lease of life" to civilizational thinking" [8]. This is a bit like saying that Leonid Brezhnev gave a new life to Marxism; Huntington's disastrously impoverished notion of civilizations as the "ultimate tribes" has done more to discredit the concept than to revitalize it. But even his deservedly much-criticized description of clashing civilizations is not quite as simplistic as Quinn suggests; the analysis of interrelations between Western and non-Western civilizations (from Westernizing inroads to indigenous backlash) clearly implies that we are not dealing with closed worlds in isolation or collision. Apart from that, the most noteworthy feature of Quinn's summary is that two key chapters of the story are missing. The first is the contribution of classical sociology; the definition of civilizations as "families of societies", proposed by Durkheim and Mauss, put them on the agenda of comparative inquiry and avoided any connotations of closure; Max Weber used the term "cultural world", rather than "civilization", but the equivalence of the two concepts is well established. The second chapter, even more important, is the revival of civilizational analysis by historical sociologists in the last decades of the twentieth century; Benjamin Nelson and Shmuel Eisenstadt are the key figures, but Quinn has clearly not engaged with their work. Both of them rejected the ideas of civilizations as closed worlds; Nelson was especially interested in what he called "intercivilizational encounters". As for Eisenstadt, indisputably the most seminal theorist of civilizations, Quinn could have avoided two basic mistakes if she had taken note of his views. In the first place, it is not the case that a civilizational approach to history necessarily entails a belief in "Western civilization" as a distinct entity; Eisenstadt's alternative to that was the idea of modernity as a new civilization, developed in multiple versions in different historical settings.¹ Secondly, he did not assume that civilizations map "on to specific

¹ Quinn makes much of a supposedly fashionable focus on "Western civilization" in higher education, but the only example she mentions is the "Ramsay Centres for Western civilisation that have opened at three major Australian universities since 2020" [9]. This claim is misleading and deserves a brief comment. There are some 40 universities in Australia, and gaining a foothold at three of them is hardly a sign of great strength; moreover, only one of the three – the University of Queensland – can conceivably be described as a major university. The other two, the University of Wollongong and the Australian Catholic University, are certainly not in that category. Some other universities (notably the University of Sydney, Australia's oldest) have rejected proposals from the Ramsay Foundation, and there has been vocal and widespread criticism of the centres; they are supported by some of the most conservative politicians in Australia, but definitely not part of the academic mainstream. To round off this discussion, it may be added that the present reviewer identifies as a civilizationist, but has never used and will never use the term "Western civilization"; it presupposes a unity and a continuity that are not borne out by historical evidence.

geographies that emerge and develop in isolation from each other” [415]. Civilizational analysis, properly understood, treats the connection between regions and civilizations as a variable, not a constant feature; some regions are more civilizational than others and some civilizations are more regional than others (modernity least of those so far recorded, although it has a stronger genealogical connection with some regions like Western Europe and East Asia than others).

A third author who should be cited in this connection is William McNeill; in fact, Quinn mentions him, but only in a dismissive endnote [419 n. 23], where it is admitted that he “did make the case for communication and diffusion between civilizations, but he focused on the diffusion of ideas from ‘civilisations’ to ‘aliens’”. This comment misses the most interesting innovation in later editions of McNeill’s *Rise of the West* [most recent edition 1991]: the growing emphasis on “ecumenes”, defined as zones where diverse civilizations enter into complex and lasting interactive relations. As McNeill saw it, the first historically documented ecumene took shape in the Near East and the Eastern Mediterranean during the later Bronze Age, prior to the great crisis that engulfed these regions towards the end of the second millennium BCE. Quinn has, as noted above much to say about that time and place, and most of her story would fit nicely into McNeill’s account of the ecumene. This is not the only possible and plausible civilizationist corrective to a line of argument constructed against such views. The case for a civilizational difference between Mycenaean Greece and Minoan Crete is stronger than Quinn would have it (she dismisses it as a modern invention), and many scholars accept it. The defence can begin with a basic fact: the difference between the respective centres that have been excavated. There is no doubt about the character of the Mycenaean ones: they were palaces of rulers with at least some real capacities of bureaucratic control (although I do not think that anybody has ever argued that they controlled “every aspect of their subjects’ lives” [96]). By contrast, the Cretan “palace” of Knossos would seem to have combined religious, political and economic roles in a way unparalleled elsewhere. Another example is the “change of priorities” [98] after the collapse of the Bronze Age palatial cultures. Changes of overall socio-cultural orientations are among the central themes of civilizational theory, properly understood. In this connection, the work of Mario Liverani deserves special mention. He is one of the most authoritative scholars on the history of the ancient Near East and its neighbours; his most extensive coverage of this topic [*Liverani 2013*] throws much light on the change of orientations after the late Bronze Age collapse. Quinn only mentions him in a completely different context, related to the archaeology of the Saharian kingdom of the Garamantes [508 n. 3].

More serious and specific problems emerge when Quinn’s narrative reaches classical antiquity, especially the Greco-Persian wars of the fifth century BCE. There is nothing wrong with trying to reconstruct a Persian view of these momentous events; it has been attempted before, and a convincing version would get us closer to a balanced picture of global history in the making. But Quinn’s anti-Hellenic bias is so blatant that the result cannot be taken seriously. When discussing the rebellion of Greek cities in Asia Minor (a prelude to the Persian war with Athens and Sparta), she does not fail to mention the extremely brutal Persian response. The exemplary punishment of the leading city, Miletos – “much of the population either killed or deported” [199] – was obviously meant to terrorize the others into lasting obedience; but a few pages later, the same events are

revisited, with a concluding remark about measures “suggesting ... considerable Persian faith in popular support for their own hegemony” [203]; readers can only wonder whether this was written with a straight face. When it comes to the wars on Greek home ground, Quinn is at pains to minimize the weight and significance of Athenian and Spartan resistance to the Persian onslaught. She begins with the claim that “most Greek speakers allied” with the Persians, and that “in the end”, the conflict was a “success for Persia” [198]. I will return to the second part of this statement, but the first one deserves a closer look. If the defeated Greeks of Asia Minor were enlisted in the Persian war machine, that can hardly be described as an alliance; they had no choice. As for Greeks outside the empire, Quinn notes on the next page that “most of northern and central Greece either capitulated or agreed to remain neutral, as did most of the islands” [199]. Neither capitulation nor neutrality can be equated with alliance. What remains of the sweeping claim just cited is the never-contested fact that the successful resistance to Persian aggression was not a pan-Hellenic action; but the decisive factor was the ability of the two key Greek states, Athens and Sparta, to ally with each other and mobilize further allies.

Quinn argues that defeat at Salamis and Plataea left the Persians unimpressed: they were “uninterested in holding territory in distant Europe” [211]; but previously she had noted that expansion into Europe – the conquest of Thrace and the submission of Macedonia – secured “access to the valuable metals of the southern Balkans and continental Europe” [193]. It seems a plausible assumption that control of mainland Greece would at least have served to round off these prior gains, and in addition, this had become a matter of punishing ostentatious defiance. The demand for recognition was a part of great power politics, then as now. In any case, Quinn’s own emphasis on the keen interest of Persian rulers in the Peloponnesian war shows that Greek affairs did matter to them. She concludes: “The Persian wars may have been a draw, but the Peloponnesian War was won by the King of Kings” [208]. Both assertions are perfectly absurd. It is true that the Spartans lost the victory after winning the war, but if we look for a longer-term victor benefiting from Spartan failure, it is not the Persian King of Kings. It is the Macedonian kingdom that had been waiting in the wings but then embarked on a successful bid for hegemony in mainland Greece and went on to destroy the Persian empire.

That brings us to Alexander the Great, his exploits and his legacy. Quinn makes a very strong statement on that subject: Alexander “would lead the Greeks east on a mission that collapsed the distinction between Asia and Europe completely” [218]. If this claim could be substantiated, we would be looking at a decisive landmark of global history. But the image of Alexander as a cultural missionary and unifier of peoples or even continents belongs to obsolete historiographical traditions of a kind that Quinn is otherwise keen to dismiss. The debunking of Alexander, initiated by Ernst Badian [2012, a collection of older papers going back to 1958] but now widely accepted, has made short shrift of such notions. The great conqueror now appears as a “ruthless killer of his rivals and those who disagreed with him, a mass murderer in his conquests, and perhaps even an incompetent imperialist” [prefatory remark in Badian 2012: I; the only thing left intact is Alexander’s reputation as an exceptional military genius]. Far from unifying regions east and west of the Aegean, Alexander’s brief rule set the scene for a new round of long-term geopolitical divergence. An inchoate empire gave way to multiple kingdoms in permanent rivalry; but there were significant differences between the Hellenistic monarchies on the European and

Afro-Asian sides (assuming that we can use the continental labels, which are – as Quinn notes – products of the imagination and at this stage still devoid of cultural and political content). For one thing, the Macedonian kings had to fight wars with coalitions of Greek cities, whereas the Seleucids and the Ptolemies never had such problems (despite the fact that the former dynasty's realm included cities with a certain autonomy). For another, the rulers of territories inherited from the Persian empire drew much more decisively on Near Eastern traditions of kingship. There were, in other words, divergent modes of re-stabilizing monarchic rule after an unhinged intermezzo.

The Hellenistic world of warring states was vulnerable on two fronts. On the western side, it proved incapable of resisting the Roman onslaught. In the east, an Iranian backlash beginning with the Parthians and continuing – long after the Roman takeover – with the Sasanians shifted the boundary of Hellenism westwards, though still within “Asian” limits. The long-drawn-out Roman-Iranian confrontation ended with what one historian calls the “last great war of antiquity” [Howard-Johnston 2021]; the massive mutual exhaustion caused by that conflict opened the way for Islamic expansion and thus for a new kind of polarization. In brief, Alexander's comet-like intrusion into history did not so much obliterate boundaries as set the scene for a new round of geopolitical and (*pace* Quinn) civilizational dynamics and conflicts.

The chapters on the Roman Empire and the “rise of the barbarians” do not invite the same kind of criticism as the treatment of Greece and Persia; their best part is probably the discussion of Rome's relations with the world beyond its borders (not least on the African side, where the otherwise rarely mentioned kingdom of the Garamantes is given its due; another impressive section is the portrait of Palmyra). However, the focus on this very aspect throws doubt on the claim that we should think of the empire “not as a collection of lands but a series of coasts” [307]. It is of course an important fact that this was the only pan-Mediterranean empire ever established. But its conquest of Gaul and expansion into Central Europe (although brought to a halt at a certain point) were no less crucial. They broadened the basis of imperial power and enlarged the historical arena of its impact; they also brought the empire into contact with the neighbours who in the long run proved most capable of challenging it on its most vulnerable terrain.

Apart from that, the main problem with Quinn's approach to the Roman Empire is that she bypasses four fundamental questions raised in recent scholarship, all important for global and comparative perspectives of the kind relevant to the “making” of the West. The first has to do with its Greco-Roman character, most convincingly stressed by Paul Veyne [20]; neither the cultural and political profile of the empire, nor its historical legacy, can be understood without proper regard to this dual character. That aspect calls for a civilizational perspective (which Quinn abhors). A closely related issue is the question of the relationship between empire and Christianity. As Quinn puts it, Emperor Constantine “propelled to power an Asian deity, the Christian god” [311]. It is hard to know what to make of this. If the reference is to the original notions of what some historians now call the Jesus movement, the label “Asian” seems meaningless; this was a local heterodoxy in a marginal province on the border between Hellenistic and indigenous milieus, without any meaningful connection to a broader world that might be called Asian (if there is a case for speaking of Asian religiosity in the Roman empire, the term is more applicable to Mithraism than to Christianity). More importantly, Quinn's statement makes short shrift of the

work historians have done on the transformations of Christianity. To make headway in the empire, it first had to be Hellenized (beginning with Paul of Tarsus); and then its alliance with imperial power, beginning with Constantinian turn, was at the same time an opening to Romanization (Peter Heather's recent and excellent study [2022] is a convincing account of this process and its long-term consequences). If Constantine "propelled" Christianity to power, he also – by the same token – changed its character. That transformation was, in turn, closely linked to a more comprehensive change. The understanding of late antiquity as a distinctive epoch, most appropriately dated from the late third to the early seventh century, is one of the most significant recent developments in scholarship on world history, and it went hand in hand with a new interpretation of the empire's final phase: the traditional narrative of decline and fall gave way to a new paradigm, focused on a triple transformation of the Roman world. That geopolitical and geocultural mutation resulted in the rise of multiple "barbarian" kingdoms in the west, the perpetuation of a retrenched empire in the east and the emergence of Islamic power on conquered territory east and south of Christendom. This major revision of long-established perspectives does not enter into Quinn's version; some examples of work related to late antiquity; but there is no trace of this theme in the main text, and when Quinn writes that "scholars have agreed since the sixth century that the final 'fall of Rome' to the barbarians should be dated to 476 CE, and that it was a catastrophe" [316], she seems to ignore a widely accepted turn against that consensus. Finally, the question of Rome's long-term impact on European history, recently activated by Walter Scheidel's work [2021] is absent from the book. What was most important: the political and cultural legacy of the empire, or – as Scheidel argues – the escape from it? Or was it the fact that it was partially restored in the shape of two competing centres, the papal monarchy and the Holy Roman Empire?

The last question brings us to the Middle Ages and the final sections of the book. Given the wealth of sources and the complexity of problems raised by relevant scholarship, this part of Quinn's narrative is more perfunctory than those dealing with earlier times, and it cannot be said to do justice to the developments that have led generations of scholars to reflect on medieval origins of modernity. The great transformation often described as a twelfth-century renaissance is not given its due. In fact, Quinn suggests that this very time saw a "trend towards cultural isolation in Europe" [373]. But not much later, she seems to stress the very opposite characteristic. The thirteenth-century Mongol empire is credited with creating "an economic ecosystem across three continents where curious observers from Europe were learning fast" [384].

One particular offshoot of medieval European history calls for more detailed comment. Quinn's excursus on the Nordic countries is a bit on the imprecise side. She writes: "although the English had converted in the seventh century, Christianity reached Denmark only in the tenth and came later still to Norway and Sweden" [344]. It depends what we mean by "reach". In fact, Ansgar's mission to Denmark (sponsored by Carolingian rulers) began in 826; it had a significant impact and was favourably received by rulers, although they did not convert; his attempts further north were less successful. The first Danish king to convert, and credited with Christianizing the whole country, came to power around 960; the first Christian king in Norway, who ruled at least over the central part of the country, was killed in battle at roughly the same time. A violent Christianizing campaign was launched by another Norwegian king at the end of the tenth century, and the first Swedish

ruler to be baptized was his contemporary. It is true that a pagan backlash lasted longer in Sweden than elsewhere in the region.

The comments on medieval Iceland are more off-target. The developmental path of Icelandic society was very different from the Scandinavian kingdoms, but it was not a “republic of farmers” [345]; this is a romantic idealization, now unanimously rejected by Icelandic historians. Its political regime was an oligarchy of chieftains who monopolized legislative power. The Icelandic parliament is not “the world’s longest surviving one” [344]; this is a nationalist myth, now recycled for the benefit of tourists. The medieval *Althing* was not a representative institution in the modern sense; it was an assembly of chieftains; farmers did attend and were called on for jury service, but took no part in legislative procedures. Under Norwegian and later Danish rule, this assembly lost its original legislative power, but retained judicial functions; even that remnant was abolished late in the eighteenth century. The Icelandic parliament established in the 1840s was a new foundation, part of the constitutionalizing process then taking off in the Danish kingdom.

What did set medieval Iceland apart from continental Europe was a vastly lesser social distance between chieftains and farmers, compared to the relationship between lords and peasants in feudal societies, and the absence of monarchic rule. These features were crucially important for cultural life. But Quinn’s remarks on that subject reflect outdated views. No scholars will now accept that the Icelandic sagas are “family stories ... passed down for generations before they were committed to writing in the thirteenth and fourteenth centuries” [345 *n.*]. The sagas are written compositions, drawing on oral traditions, but in ways so various that the relationship between sources and authorial creation – to the extent that it can at all be clarified – is best seen as specific to each individual case.

The final chapter of the book (apart from a very brief and declamatory postscript on “a new world”) deals with the fourteenth and fifteenth centuries. The disastrous impact of the fourteenth-century plague is aptly described and disagreement about its long-term consequences duly noted, but otherwise the main emphasis falls on “a monoculture ... emerging – and not from ancient roots, but out of ethnic cleansing and imperial conquest” [404]. The symptoms of such a development are chiefly seen in declining commercial and cultural contacts with Eurasian lands previously united under Mongol rule, as well as in expulsions of Jews and Muslims. But a couple of pages later, Quinn stresses the active interest in contacts with the rising Ottoman empire after its final victory over Byzantium; and at the end of the abovementioned postscript, medieval and early modern signs of “confrontation between Europe and Asia” are reduced to “intermittent glimpses” [414]; the real closure and self-canonization of the “West” now seems to be a matter of the nineteenth century, and that point is accompanied by a final blast at “civilisational thinking”, no better aimed than the preceding ones. In this connection, it is worth noting that the best available discussion of Eurocentrism in relation to Asia [Osterhammel 1998; English translation 2018] is not mentioned anywhere in the book.

The vagueness of Quinn’s claims about the timing of Western closure is not unrelated to a more serious flaw of her argument. If we are to think of Europe (and, in due course, its overseas extensions) as the modern embodiment of the “West”, we must pay attention to its internal dynamics as well as to the conditioning global processes. That means – not least – placing due emphasis on the irreversible division of Western Christendom, unfolding from the Reformation to the Thirty Years’ War. It is true that the main landmarks of this process

belong to a time after the closing date of Quinn's narrative. But there were fifteenth-century antecedents: the schism of the Catholic Church, the council trying to put an end to it, and – most importantly – the Hussite revolution in Bohemia, not mentioned in the book, which can be seen as the first major episode of the Reformation.

After this inevitably rapid tour through the book, it is tempting to add a brief comment on the author's lapses into the kind of "civilizational thinking" which she otherwise wants to consign to oblivion. I will limit myself to two cases. Quinn is appropriately critical of modern misconceptions about homosexuality in classical Athens and sums up the issue in the following terms: "What we do know is that although modern Western ideas about human sexuality often assume that people have a consistent 'sexual orientation' towards one or more genders, Athenians conceptualized sexual behaviour and even desire very differently, with reference instead to age, status and stages of life" [202]. At the beginning of the book, she had blamed "civilizational thinking" for assuming "enduring and meaningful difference between human societies" [9]; if the abovementioned difference between Athenians and moderns is not meaningful, it is hard to see what would count as such. Moreover, the kind of difference posited by Quinn corresponds exactly to a pattern foreshadowed in the civilizational adumbrations of classical sociology; in the last chapter of his work on the elementary forms of religious life, Durkheim referred to civilizations as different ways of conceptualizing basic aspects of the human condition. The other example is the (also very appropriate) description of Palmyra as "a borderland between worlds" [289]. Which worlds? Obviously the Greco-Roman and Iranian ones; and they can surely be described as cultural worlds, which is – as we have seen – an alternative label for civilizations.

There is more to be said on various details and implications of Quinn's 4,000 year history, but no space here for further discussion; it seems best to conclude on the note that this book deserves to be widely read, but should nevertheless be taken with a load rather than a grain of salt.

Jóhann Páll Árnasson

DOI: 10.14712/23363525.2024.22

Bibliography

- Badian, Ernst [2014]. *Collected Papers on Alexander the Great*. London: Routledge.
- Heather, Peter [2022]. *Christendom. The Triumph of a Religion*. London: Allen Lane.
- Howard-Johnston, James [2021]. *The Last Great War of Antiquity*. Oxford: Oxford University Press.
- McNeill, William [1991]. *The Rise of the West. A History of the Human Community*. Chicago: University of Chicago Press.
- Osterhammel, Jürgen [1998]. *Die Entzauberung Asiens*. München: C. H. Beck. English translation [2018] *Unfabling the East. The Enlightenment's Encounter with Asia*. Princeton: Princeton University Press.
- Scheidel, Walter [2021]. *Escape from Rome. The Failure of Empire and the Road to Prosperity*. Princeton: Princeton University Press.

Tom Holland: *Panství kříže: jak se formovala duše Západu*. Praha: Dokořán 2022, 528 str.

„All you need is love“ spievajú Beatles v jednej zo svojich najznámejších piesní. Len málokto by nesúhlasil, že láska by sa mala na rebríčku našich hodnôt pohybovať na najvyšších miestach. Autor Tom Holland sa nás vo svojej knihe *Panství kříže* bude snažiť presvedčiť, že to, že spolu s Beatles spievame, že všetko, čo potrebujeme, je láska je výsledkom dlhodobého a špecifického vývoja Európskej civilizácie, vývoja za ktorým stojí idea, ktorej sa už 2000 rokov nemôžeme zbaviť – kresťanstvo.

Už na začiatku nám autor pripomína, ako radikálna, až smiešna by bola idea, že všetko, čo potrebujeme, je láska napríklad pre starých Rimanov. V hodnotovom rebríčku antického sveta nemala láska miesto, život jednotlivca bol postrádateľný. Práve v kontexte brutality sveta staroveku musíme vnímať pozoruhodnosť toho, že v ňom dokázal so svojím učením uspieť kazateľ z málo významnej provincie Judea – Ježiš. Kniha sa príliš nezaobrá príčinami tohto úspechu a vysvetlenie si požičiava z iných, dávnejšie skúmaných teórií ako kresťanská charita ale farbisto opisuje, ako radikálnu revolúciu kresťanstvo prinieslo v oblasti morálky a spoločenských hodnôt. Autor sa zaoberá primárne pozitívnou transformáciou, ktorú kresťanstvo do antického sveta prinieslo (ako väčší dôraz na starostlivosť o chudobných) a zánik rímskeho náboženského systému je v jeho očiach skoro prirodzený. Toto ukazuje na neúspešnom pokuse o obnovenie rímskych kultov Juliánom Apostatom, kresťanstvo sa tak stáva historickou silou, pre ktorou rímsky svet nemal alternatívu. V neskoršej antike však v Rímskej ríši pôsobilo množstvo náboženstiev a kultov (od neoplatonizmu po manicheizmus), na adopciu kresťanstva nemuselo byť nič nevyhnutné a náboženský obraz neskoršej antiky bol omnoho zložitejší, ako písala Maijastina Kahlos v štúdiu *Religious Dissent in Late Antiquity* (2018). Nie je to jediný krát, kedy autor svojim textom navodzujú dojem, že kresťanstvo je akousi silou dejín, ktorej Európa nemôže uniknúť.

Po období staroveku kniha prechádza do svojej (z môjho pohľadu) najsilnejšej časti, kedy

sa ponára do mnohých odtieňov kresťanstva v stredoveku. Na príbehoch svätých Kolumbána či Bonifáca čitateľa pochopia, ako kresťanstvo postupne nahradilo (a v istých ohľadoch absorbovalo) pohanské zvyklosti. Zároveň autor ukazuje, že kresťanstvo samotné má v tomto období obrovskú vnútornú dynamiku (reprezentovanú postavami ako pápež Gregor Veľký). Kresťanstvo má však v stredoveku aj množstvo iných odtieňov – od asketizmu svätej Alžbety Durínskej po tragickú lásku učenca Abelarda so svojou žiačkou Héloisou. Všetko to vykresľuje jediné – kresťanstvo ovládlo všetky aspekty stredovekého života v Európe. V tomto období dochádza k snahe očistiť vieru od všetkého nečistého. „Reformatio“, ktoré začal menovec Gregora Veľkého Gregor VII. mal za následok centralizáciu cirkvi, či zavedenie jednotného cirkevného práva a predstavuje podľa autora ďalšiu v rade morálnych revolúcií, kedy zúčastnení podnikali kroky, ktoré mali kresťanskú vieru očistiť. V minulosti je v nej možný vidieť odraz reforiem Gregora Veľkého ale aj samotného svätého Pavla. Do budúcnosti sa zas morálna revolúcia ozýva v husitskom hnutí či reformácii Martina Luthera. Kniha však opisuje stredovek jedine v západnej a strednej Európe, čo však spôsobuje, že jeho obraz je neúplný. Hoci autor túto zjavnú opomienku dopredu adresuje (tvrdením, že to bolo práve západné kresťanstvo, ktoré sa stalo globálnym a najplyvnejším). Je otázne, či je možné pochopiť vývoj katolíckej cirkvi v stredoveku bez jej interakcií s kresťanským východom ale aj islamským svetom. Je treba mať na pamäti, že až do schizmy z roku 1054 tvorili Rím a Konštantínopol jeden kresťanský celok a napríklad spomínané reformy Gregora Veľkého je treba vnímať aj v súvislosti so vzťahom pápeža s Byzanciou.

Autor sa obecné zameriava na snahu o morálnu čistotu a snahu o nastolenie skutočného nebeského kráľovstva. Vidí ju ako neutíchajúci cyklus ktorý pretkáva celú históriu kresťanskej viery. Do tohto kontextu zasadzuje nielen hnutia, ktoré mali túto očistu za jasný cieľ ale aj tie, ktoré by čitateľ nečakal. Tom Holland vidí v tomto svetle aj osvietenstvo, vedeckú revolúciu v 19. storočí, hippie hnutie a vo finále aj súčasné hnutie za sociálnu spravodlivosť, ktoré

dostalo v anglosaskom svete prívlastok „woke“. Vo všetkých týchto hnutiach sa podľa autora vyskytuje vždy ten istý motív – snaha o novú, lepšiu spoločnosť, ktorá je vždy založená na hodnotách, ktoré podľa Hollanda pramenia priamo z učenia Ježiša Nazaretského a svätého Pavla. Osvietenstvo chce priniesť rovnosť všetkých ľudí (tu sa ozýva biblické učenie o rovnosti pred jedným Bohom), hippies vyzdvihujú univerzality lásky (ktorá má v Biblii svoje pevné miesto) a súčasné „woke“ hnutie sa snaží nastoliť sociálnu spravodlivosť s ohľadom na utlačovaných (tu si stačí pripomenúť učenie, že prví budú poslední a poslední budú prví). Tento dlhý časový horizont však autorovi neumožňuje venovať sa podrobnostiam v histórii kresťanstva, ktoré však mohli mať obrovský dopad. V jeho očiach sa jedná o kontinuálny vývoj, od svätého Pavla, až po Georgea W. Buscha. Tento pohľad však opomína, že západné kresťanstvo má množstvo odlišností, ktorých dopad na spoločnosť sa líši. Ako si všimol už Max Weber v knihe *Protestantská etika a duch kapitalizmu*, práve protestantsvo malo zásadný vplyv na dnešnú kapitalistickú spoločnosť. Hoci sa kniha v neskorších častiach venuje primárne práve protestantským krajinám (USA, Veľká Británia či Nemecko), autor nikdy protestantizmu ako samostatnému náboženskému mysleniu neprikladá veľmi veľkú váhu a je hodené do jednej krabice spolu s katolicizmom. Dôležité sú v autorovom pojmí myšlienky kresťanstva, ktoré považuje za najviac transformačné (láska k druhým, pomoc chudobným, snaha o morálnu čistotu), ktoré sa prejavujú v rôznych obdobiach bez ohľadu na to, či sa jedná o spoločnosť katolícku, luteránsku, puritánsku či dokonca sekulárnu. Toto zjednodušenie umožňuje dívať sa na dejiny západnej Európy ako na jednu niť siahajúcu od antiky až do súčasnosti, strácajú sa v nej však mnohé iné transformačné tendencie, ktoré do tohto obrazu nezapadajú, ako spomínaný nástup kapitalizmu, nacionalizmu, či vytvorenie moderného byrokratického štátu, s ktorými malo kresťanstvo taktiež dynamický vzťah.

Holland do svojej knihy zahŕňa obrovské množstvo tém z časových období od antiky do 21. storočia. Je teda pochopiteľné, že je autor veľmi selektívny pri výbere toho, čo do knihy

zahrnul. Kniha je napísaná pútavým štýlom kedy Holland strieda krátke úvody do daného obdobia s historickými epizódami týkajúcich sa špecifických postáv či udalostí a z tých následne vyvodzuje svoje zistenia o pôsobení kresťanstva v konkrétnej historickej epoche. Tento prístup má nespochybniteľnú výhodu v jasnej komunikácii ideí, avšak čitateľovi tým pádom často chýba širší kontext, autor sa spolieha často na primárne pramene z obdobia, ktoré zrovna popisuje.

Autor počas celej knihy argumentuje, že kresťanstvo počas svojej dve mileniá dlhej histórie sformovalo to, čo nazývame západnou civilizáciou, a do tohto kontextu sa snaží priniesť aj fenomény, ktoré za by sme za kresťanské nepovažovali (ba naopak, mohli by sme ich vidieť v protiklade s kresťanskou vierou) ako sekularizmus či humanizmus. Holland nám pripomína, že samotný koncept náboženstva, ktorý aplikujeme na iné ako západné kultúry pochádza práve z kresťanstva a je možné ho chápať jedine v kresťanskom kontexte. Láska, pomoc chudobným, rovnosť pred zákonom či občianska sloboda. To všetko sú hodnoty, ktorých pôvod sa podľa knihy viaže k veľikánom kresťanskej viery ako apoštol Pavol či Gregor Veľký. Čitateľ si tak ku konci knihy môže kľásť otázku, či hodnoty, ktoré považuje za univerzálne nimi naozaj sú a či to nie sú len plody myšlienok stredovekých scholastikov a antických mučeníkov.

Naša európska spoločnosť bola vybudovaná na kresťanských základoch a kniha *Panství kříže* si dáva za cieľ tento nesporný fakt pripomenúť spoločnosti, ktorá vieru relokovala na menej dôležité miesta v každodennom živote. Ale skutočne sa zbaviť kresťanstva a jeho morálky by podľa Toma Hollanda znamenalo zbaviť sa celého západného hodnotového systému a snáď sa vrátiť k nekompromisnosti antického sveta, v tomto autor súhlasí s Nietzsche, že „pokiaľ sa vzdáme kresťanskej viery, berieme si pod nohami právo na kresťanskú morálku“ (Friedrich Nietzsche, *Soumrak model čili: Jak se filosofuje kladivem*. Olomouc: 1995). Tu je však treba poznamenať, že hoci autor kladie brutalitu antiky do protikladu s kresťanskou láskou, brutalitu západnej Európy až do osvietenstva by starí Rimania rozpoznavali a (aspoň podľa

Foucaulta) viac ako kresťanstvo za jej vymiznutie môže moderný štát. Podobné otázky sa však v obraze maľovanom tak širokými ťahmi ako je *Panství kříže* bohužiaľ strácajú a kniha sa stále vracia k svojej téze – náš hodnotový systém je už od staroveku ovládaný kresťanstvom.

Lutherova reformácia, puritanizmus, humanizmus, sekularizmus či dokonca marxizmus – žiadne z týchto dôležitých hnutí v európskych dejinách by podľa autora nemohli existovať bez kostry kresťanskej morálky, je to niečo, z čoho sa naša civilizácia nedokáže vymaniť. Nejedná sa teda čisto o históriu tohto náboženstva ale skôr o sondu do jeho vplyvu na Európu počas storočí. Čitateľ si tak môže povšimnúť linku, ktorá sa tiahne od Pelagia, cez husitov a Marxa až

k dnešnému hnutiu za sociálnu spravodlivosť, či podobnosť myšlienok osvietenstva s tými, ktoré stáli v strede cirkevnej právnej reformy v 12. storočí. Hoci Holland neprichádza s žiadnymi revolučnými poznatkami či závermi a opomína niektoré z dôležitých vývojov (ako spomínaný protestantizmus), darí sa mu aspoň na chvíľu vrátiť kresťanstvo do stredu európskych dejín a pripomenúť nám, že hoci náš systém sekulárnych národných štátov by sa panstvom križa nazvať nedal, kríž naďalej panuje v našom hodnotovom rebríčku.

Pavol Bebiak

DOI: 10.14712/23363525.2024.23

Společnosti v historické a srovnávací perspektivě

Ve dnech 20.–21. října 2023 se na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze konala doktorandská konference s názvem *Společnosti v historické a srovnávací perspektivě*; za jejíž realizací stojí Pracoviště historické sociologie, jmenovitě doktor Marek Německý, hlavní organizátor zmiňované akce. Hned na úvod krátce připomeňme, že je to právě pražské Pracoviště historické sociologie, kdo již přes patnáct let rozvíjí na Univerzitě Karlově stejnojmenný obor a kdo zároveň zajišťuje jeho výuku v rámci magisterského i doktorského studijního programu.

Jak již napovídá název, téma konference nebylo organizátory nijak specifikováno, což ve výsledku dalo vzniknout dvoudennímu programu tematicky pestrých a zajímavých příspěvků, jejichž společným jmenovatelem byl badatelský přístup příznačný pro komparativní sociologii. Samotný program byl rozdělen do čtyř bloků, v rámci kterých zaznělo celkem dvanáct příspěvků, přičemž vyjma posledního z bloků, ve kterém zúčastnění hovořili česky, byla oficiálním komunikačním kanálem napříč jednotlivými příspěvky i navazujícími diskuzemi angličtina. Vysokému standardu reportované akce napomáhala i skutečnost, že v publiku byli přítomni, kromě domácích a zahraničních studentů, také vybraní odborníci z oboru, v čele s vedoucím Pracoviště historické sociologie docentem Jiřím Šubrtem, kteří společně s hlavním organizátorem na jedné straně obohacovali většinu probíhajících diskuzí o relevantní informace a na straně druhé poskytovali prezentujícím studentům prvotřídní zpětnou vazbu.

Ještě před zahájením série studentských příspěvků navíc vystoupili dva klíčoví zahraniční řečníci, z nichž prvním byl profesor Jarosław Kiliński ze Sociologického ústavu Varšavské univerzity, který přednesl příspěvek s názvem: *Neo-Weberian Historical Sociology and the Study of the Modern State*; jehož prostřednictvím představil vybrané neoweberianské koncepty z perspektivy studia moderních států. Druhým řečníkem byl doktor Zoltán Kelemen z Institutu mezinárodních studií Korvínovy univerzity v Budapešti, který vystoupil s příspěvkem na

téma: *International Relations Neomedievalism and Democratic Backsliding – A Longue Durée Explanation of the Sovereignism in East Central Europe*; v rámci kterého byla nastíněna problematika neomedievalismu v kontextu evropských mezinárodních vztahů. Následně se již slova ujali prezentující studenti, pro něž bylo vyhrazeno vždy shodně třicet minut, z čehož dvě třetiny času připadaly na prezentaci daného příspěvku a zbylá třetina byla věnována diskuzi nad jeho obsahem.

Původní motivace a záměr organizátorů, jejichž cílem bylo nabídnout doktorandským studentům prostor pro prezentaci jejich výzkumných projektů, byly v průběhu obou konferenčních dnů naplněny beze zbytku, stejně jako možnost formální i neformální rozpravy nad prezentovanými i neprezentovanými tématy potažmo možnost procvičit si vlastní prezentační dovednosti. V této souvislosti můžeme dodat, že právě v současné době, poznamenané covidovou pandemií a stávajícími globálními problémy, potřebují studenti sdílet své myšlenky a postřehy, a ještě více potřebují tyto konfrontovat a reflektovat, a posilovat tak schopnost kritického racionálního přístupu, který ve veřejném prostoru stále častěji chybí. Nejen k tomu, ale například také k získání nových informací a podnětů k zamyšlení, jim poté reportovaná akce dala příležitost, přičemž soudě podle reakcí přítomných účastníků, posluchačů i prezentujících, byla vybraná konference přínosem, což je v konečném důsledku přinejmenším pozitivní.

Na závěr lze obecně konstatovat, že v případě výše zmiňované doktorandské konference šlo o zdařilou dvoudenní událost, která má do budoucna potenciál stát se pravidelně pořádanou akcí, při níž se setkávají studenti, nikoli pouze historické sociologie, a kriticky diskutují o společenských tématech. Nezbyvá tedy, než na tomto místě poděkovat organizátorům za jejich čas a energii a popřát jim i samotné konferenci jako takové mnoho úspěchů do dalších potencionálních let a ročníků, jež si bezpochyby najdou své místo nejen mezi studenty Univerzity Karlovy.

Petr Hönlig

DOI: 10.14712/23363525.2024.24

